

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ РОЗПОВСЮДЖЕННЮ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ (КІНЕЦЬ XX — ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ)

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ
РОЗПОВСЮДЖЕННЮ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ
(КІНЕЦЬ XX — ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ)

МОНОГРАФІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ»

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ
РОЗПОВСЮДЖЕННЮ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ
(КІНЕЦЬ ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

МОНОГРАФІЯ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ КУДРЯЧЕНКА А.І., ПОТЕХІНА О.В.

Київ
2019

УДК 94:327.5+623.454.8 “XX/XXI”

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
(протокол № 8 від 29 грудня 2018 р.)*

Рецензенти:

Машевський О.П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка

Галака С.П. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть): монографія /за редакцією Кудряченка А.І., Потехіна О.В. – Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. – 240 с.

ISBN 978-966-02-8814-0

У монографії проаналізовано особливості становлення системи міжнародної безпеки та формування нового світового порядку на початку XXI століття, визначено базові теоретичні парадигми дослідження нерозповсюдження ядерної зброї, висвітлено нормативно-правове регулювання проблем ядерної безпеки в сучасній системі міжнародних відносин, з'ясовано витоки формування американської доктрини ядерного нерозповсюдження, концептуально окреслено сучасні політичні проблеми реалізації Договору з нерозповсюдження ядерної зброї, проаналізовано історію ядерного (не) розповсюдження і практику міжнародного співробітництва у сфері протидії несанкціонованому поширенню ядерних технологій, досліджено базові теоретичні засади доктрини ядерного стримування та особливості її застосування в сучасних міжнародних відносинах, розкрито зміст поняття «ядерного табу» та історію його формування, вилучено сучасні імперативи стратегії ядерного стримування, з'ясовано місце і роль України в новій структурі міжнародної безпеки.

УДК 94:327.5+623.454.8 “XX/XXI”

ISBN 978-966-02-8814-0

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ I. Основні напрями теоретичної рефлексії проблеми нерозповсюдження ядерної зброї.	13
РОЗДІЛ II. Особливості становлення системи міжнародної безпеки наприкінці XX – початку XXI століть	33
2.1. Формування нового світового порядку та проблеми безпеки.	33
2.2. Нормативно-правове регулювання проблем ядерної безпеки в сучасній системі міжнародних відносин	47
РОЗДІЛ III. Політика ядерного нерозповсюдження: історія, сучасність, перспективи	62
3.1. Витоки формування американської доктрини ядерного нерозповсюдження	62
3.2. Договір з нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та політичні проблеми його реалізації. .	67
3.3. Російський виклик режиму ядерного нерозповсюдження	88
3.4. Перспективи політики нерозповсюдження ядерної зброї	97

РОЗДІЛ IV. «Ядерне табу» та сучасні імперативи стратегії ядерного стримування	107
4.1. Формування «ядерного табу»	107
4.2. Проблеми реалізації політики ядерного стримування	112
РОЗДІЛ V. Політичні проблеми ядерної безпеки України	128
5.1. Виклики національній безпеці України в сучасній системі міжнародних відносин	128
5.2. Ядерне роззброєння України: уроки для сьогодення	151
ВИСНОВКИ	169
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	186
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	236

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
STATE INSTITUTION «INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

POLITICAL PROBLEMS
OF THE INTERNATIONAL SECURITY IN THE AREA
OF NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS
(THE END OF THE XX — THE EARLY XXI CENTURIES)

MONOGRAPH

EDITED BY A.I. KUDRIACHENKO, O.V. POTIEKHIN

Kyiv
2019

UDK 94:327.5+623.454.8 “XX/XXI”

*Recommended for publishing by the Academic Council of the State Institution
«Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine»
(Protocol № 8 of December 29, 2018)*

Reviewers:

O.P. Mashevskiy – Doctor of Sciences in History, Professor, Head of New and Modern History Department, Faculty of History, of the Kyiv National Taras Shevchenko University

S.P. Halaka – Doctor of Sciences in History, Professor, Professor of International Relations and Foreign Policy Department of the Institute of International Relations, of the Kyiv National Taras Shevchenko University

Political Problems of the International Security in the Area of Non proliferation of Nuclear Weapons (the end of the XX – the early XXI centuries): monograph / ed. by A.I. Kudriachenko, O.V. Potiekhin. – Kyiv: The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», 2019. – 240 p.

ISBN 978-966-02-8814-0

The monograph deals with the peculiarities of the emergence of the international security system and the new world order formation at the beginning of the 21st century; determined the basic theoretical paradigms of non-proliferation of nuclear weapons research; clarified the legislative regulation of the nuclear security problems in modern system of international relations; revealed the origins of the American doctrine on non-proliferation of nuclear weapons formation. It has been conceptually outlined the political problems of the Non proliferation Treaty (NPT) realization; analyzed the history of (non) proliferation of nuclear weapons and the practice of international cooperation in the area of illegal dissemination of nuclear technologies, researched the theoretical basis of the nuclear deterrence doctrine and the peculiarities of its use in the modern international relations; revealed the definition «nuclear taboo» and the history of its formation; explained the modern imperatives of the nuclear deterrence strategy, found the position and the role of Ukraine in the new structure of international security.

UDK 94:327.5+623.454.8 “XX/XXI”

ISBN 978-966-02-8814-0

© The State Institution
«Institute of World History
of the National Academy
of Sciences of Ukraine», 2019

CONTENTS

INTRODUCTION.....	9
PART I. Major Trends of the Theoretical Reflection of the Non proliferation of Nuclear Weapons Problem	13
PART II. Peculiarities of the Emergence of the International Security System in the End of XX – the early XXI Centuries.....	33
2.1. New World Order Formation and Security Problems.....	33
2.2. Legislative Regulation of the Nuclear Security Problems in Modern System of International Relations ...	47
PART III. Policy of Non-proliferation of Nuclear Weapons: History, Modernity, Prospects	62
3.1. Origins of the American Doctrine on Non-proliferation of Nuclear Weapons Formation	62
3.2. Non-proliferation Treaty (NPT) and Political Problems of Its Realization....	67
3.3. Russian Challenge to the Non-proliferation Regime.....	88
3.4. Prospects of the Policy of Non-proliferation of Nuclear Weapons.....	97

PART IV. «Nuclear Taboo» and the Modern Imperatives of the Nuclear Deterrence Strategy	107
4.1. «Nuclear Taboo» Formation	107
4.2. Problems of the Realization of the Nuclear Deterrence Policy	112
PART V. Political Problems of the Nuclear Security of Ukraine	128
5.1. Challenges to the National Security of Ukraine in the Modern System of International Relations	128
5.2. Nuclear Disarmament of Ukraine: Lessons for Today	151
CONCLUSIONS	169
REFERENCES	186
THE LIST OF AUTHORS	236

ВСТУП

На зламі тисячоліть світова спільнота в черговий раз переживає революційні зміни. Безумовно, протягом останніх століть було б важко віднайти таке покоління європейців, яке не вважало кризу свого часу найважливішою і доленосною, проте події останніх десятиліть вочевидь означають не просто звичайну кризу постбіполярної міжнародної системи, а й її радикальну трансформацію. Фундаментальні перетворення в суспільно-політичному та соціально-економічному житті всього людства, пришвидшення темпів науково-технічної революції та культурно-цивілізаційний злам під впливом процесів глобалізації детермінують формування якісно нової системи міжнародних відносин та безпеки.

Від середини ХХ століття тема розповсюдження ядерної зброї постає важливим питанням теорії і практики міжнародних відносин. Актуальність дослідження у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї обумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем міжнародної безпеки, нагальна необхідність вирішення яких вимагає від наукової спільноти прискіпливої уваги.

Гострі дискусії щодо загрози поширення ядерної зброї тривають уже понад півстоліття, і цей факт сам по собі є беззаперечним показником актуальності цієї теми, адже для суспільно-гуманітарних дисциплін не існує більш вагомого і переконливого доказу важливості певної проблеми, ніж велика суперечка навколо неї. Чимало різноманітних питань у світі можуть бути охарактеризовані як «важливі» чи «надзвичайно важливі», проте проблема ядерної безпеки має екзистенційний характер для всього людства і безпосередньо

стосується його біологічного виживання. Особливої актуальності цій темі останнім часом надає надзвичайне загострення міжнародної ситуації та наявність серйозних загроз незалежності нашої країни.

З огляду на важливість проблематики ядерної безпеки для сучасного світу, ця тема постійно перебуває в центрі уваги не лише науковців, а й усієї міжнародної спільноти. Варто нагадати, що лише впродовж останніх кількох років відбулось уже чотири глобальні саміти з ядерної безпеки (квітень 2010 р. – Вашингтон, березень 2012 р. – Сеул, березень 2014 р. – Гаага, березень-квітень 2016 р. – Вашингтон), на яких десятки голів держав, чільних урядовців і дипломатів намагалися вирішити нагальні питання протидії нелегальному розповсюдженню ядерних технологій, а тисячі акредитованих журналістів висвітлювали результати їх роботи.

Дослідження проблем нерозповсюдження ядерної зброї розпочалося в США під час Другої світової війни, коли в службових аналітичних записках науковці та військові фахівці наголошували на необхідності здобути технологічну перевагу над країнами «вісі». Після бомбардувань Хіросіми і Нагасакі американські державні діячі і політичні аналітики намагалися осмислити, які можливості дає одноосібне володіння ядерною зброєю та яким чином можливо зберегти цю монополію (Б. Броді, П. Нітце, Н. Спайкмен, В. Фокс, К. Райт). Уже після випробування ядерної бомби в СРСР і, особливо, Карибської кризи основний акцент досліджень змістився в бік пошуку стратегічного балансу в біполярній міжнародній системі (К. Херман, Г. Кісінджер, Т. Шеллінг, Г. Моргентгау, А. Шлезінгер). З іншого боку, на Заході в цей же час активісти багатьох неурядових громадських організацій і відомі вчені підкреслювали надзвичайну небезпечність застосування ядерної зброї і вимагали виключно мир-

ного розвитку ядерних технологій (А. Ейнштейн, Б. Рассел, М. Борн, Л. Полінг, Р. Дж. Хьюлетт).

«Нафтова» криза 70 рр. ХХ століття актуалізувала розвиток ядерної енергетики, проте аварія на АЕС Три-Майл-Айленд та Чорнобильська катастрофа стали застереженням небезпеки «мирного атому», що дістало своє відображення в численних публіцистичних і наукових роботах (М. Агато, Дж. Маккензі, Р. Поллард, Е. Вейс). Поступове «розповзання» ядерної зброї за межі держав – постійних членів Ради Безпеки ООН зумовило численні дослідження з «нерозповсюдження». В яких зачіпалися найрізноманітніші питання міжнародної політики – від трансформації біполярного світу в багатополярний до ядерного тероризму (В. Кауфманн, Д. Кіннард, К. Ніколс, К. Уолтс). Політика «розрядки» і її крах, угоди зі скорочення наступальних стратегічних озброєнь і програма «зоряних війн», горбачовська «перебудова» і розпад СРСР, поява «однополярного світу» і «глобальна війна з тероризмом» знову і знову змушували американських і європейських аналітиків під різними кутами розглядати проблему ядерної безпеки у світлі власних національних інтересів (Б. Скоукрофт, Д. Сноу, С. Дж. Хедлі, Ф. Міллер, Дж. Бейлі, Дж. Гарнет, Р. Смоук, Б. Бузан, Б. Хейзер, М. Каплан, Дж. Зенгер).

На відміну від США, в колишньому СРСР проблема ядерної безпеки піднімалася в основному в пропагандистському ключі «чергових мирних ініціатив партії та уряду» зі знищення ядерної зброї, заборони ядерних випробувань, розвитку «мирного атому», протистояння західним імперіалістам, мілітаристам і підпалювачам війни (Н. Яковлев, А. Злобін, Г. Арбатов, Є. Прімаков, А. Мурадян, В. Гантман, О. Олександров). Лише після початку «перебудови» у вільному доступі з'явилися наукові дослідження і політична публіцистика, присвячені «новому політичному мисленню», балансу сил у світі та вдосконаленню безпеки ядерних об'єктів.

На жаль, до певної міри відсутність належної уваги до цієї надважливої теми спостерігалася в Україні. Численні статті в пресі, коментарі відомих аналітиків, спогади провідних політичних діячів – учасників ядерного роззброєння України не можуть приховати того факту, що комплексне і цілісне бачення проблеми ядерної безпеки в сучасному світі наразі відсутнє, а політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї досі не ставали предметом спеціалізованого наукового дослідження.

Можна констатувати, що сучасна система міжнародних відносин вступає у фазу нестабільності, внаслідок чого різко зростають суспільно-політичні й соціально-економічні ризики ядерної безпеки. Відповідно, основне завдання дослідження полягає в теоретичному узагальненні основних політичних проблем міжнародної безпеки, осмисленні найбільш небезпечних політичних викликів ядерній безпеці у світі та з'ясуванні місця і ролі України в новій структурі міжнародної безпеки.

РОЗДІЛ І.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПРОБЛЕМИ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Історіографія нерозповсюдження ядерної зброї вражає уяву як своїми кількісними параметрами, так і якісним різноманіттям. З середини ХХ століття у світі були опубліковані тисячі монографій та десятки тисяч статей з питань ядерної безпеки та міжнародних відносин, в яких прямо чи побіжно аналізувалися численні виклики, пов'язані з нерозповсюдженням ядерної зброї. Відповідно, даний огляд має на меті висвітлити лише основні напрями розвитку історіографії в цій сфері та в жодному разі не претендує на повноту охоплення.

Сама концепція нерозповсюдження ядерної зброї з'явилась у процесі реалізації атомної програми США під час Другої світової війни і була офіційно проголошена після бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. Уже 9 серпня 1945 р. у зверненні до американського народу президент Г. Трумен декларував прагнення збереження монополії Сполучених Штатів на нову зброю «в інтересах усього людства». З притаманною американцям практичністю та самовпевненістю він виклав всю доктрину нерозповсюдження в одному короткому абзаці: «Атомна бомба надто небезпечна, щоб нею міг скористатися кожний бажаючий... Ми повинні стати довіреними попечителями цієї нової зброї» [1, с. 47]. Таким чином американський підхід до проблеми нерозповсюдження від самого початку виходив з бажання узаконити виключне право США

на ядерну зброю, максимально ускладнивши іншим країнам шлях до її створення.

Перші дослідження, спрямовані на осмислення різноманітних аспектів феномену ядерної зброї, з'явилися майже відразу після бомбардувань Хіросіми і Нагасакі. Уже в 1945 р. було опубліковано меморандум Б. Броді «Ядерна зброя і американська безпека», в якому видатний американський військовий стратег аналізував досвід застосування атомної бомби.

Визначаючи роль нової зброї у традиційній військовій стратегії та економічні передумови її створення, в останньому розділі він поставив питання «наскільки атомна бомба є секретом», розглянувши можливість втрати США ядерної монополії та створення зброї масового знищення іншими державами [2].

У лютому 1946 р. з'явилася надзвичайно цікава колективна монографія «Абсолютна зброя: атомна енергія і світовий порядок», що стала результатом представницького симпозіуму з питань впливу ядерної зброї на військову стратегію та формування нового світового порядку. У цій роботі провідні американські науковці у сфері військової політики та міжнародних відносин спробували спрогнозувати, якою буде війна в нову епоху (Б. Броді), яким чином ядерна зброя вплине на американсько-радянські взаємини (А. Вулферс) та міжнародні організації (П. Корбет), як можна встановити «міжнародний контроль» над зброєю масового знищення (В. Фокс) [3].

Намагаючись зберегти атомну монополію або, принаймні, уповільнити ядерні збройні програми інших країн, чільні американські урядовці розгорнули масштабну кампанію популяризації ідеї «міжнародного контролю» над атомними технологіями (термін «нерозповсюдження» в другій половині 1940-1950 рр. майже не вживався). У засобах масової інформації та фахових виданнях Б. Барух [4], Д. Лілієнталь [5] В. Вільямс [6] О. Бредлі [7] Ф. Осборн [8; 9] Дж. Опенгеймер [10;

11; 12], Дж. Шотвелл [13] Е. Шилз [14] Е. Фрідвальд [15] та інші фахівці обстоювали необхідність створення міжнародного органу з розвитку атомної енергії, аргументуючи свою позицію надзвичайною небезпечністю ядерної зброї [16].

По суті Сполучені Штати Америки пропонували всім країнам світу відмовитися від створення власної ядерної зброї, покладаючись на добру волю Вашингтону та його атомний потенціал. Натомість США зобов'язувалися не збільшувати ядерний арсенал та дозволити інспектувати свої об'єкти. Цілком природно, що проти цих проектів непримиренну боротьбу вів постійний представник СРСР при Раді Безпеки ООН А. Громико [17-20], хоча вже в той час Х. Урі слушно вказував, що контроль атомної енергії неможливий без створення світового уряду [21]. На початку ядерної епохи перспективи реалізації плану Ачесона-Лілієнталя були типовим предметом дослідження у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, що підтверджує монографія Д. Ленга [22].

Утім, найбільший інтерес на Заході як у широкої громадськості, так і в середовищі фахівців викликало питання щодо перспектив створення ядерної бомби в СРСР. Дві статті з цієї проблематики були опубліковані в популярному американському журналі «Лук» (Погляд), який наприкінці 1940 рр. мав наклад близько 2,9 млн. примірників. У цих статтях провідний інженер атомних заводів в Окріджі та Хенфорді Дж. Хогертон та головний консультант військового міністерства з питань радянської економіки в період 1943–1945 рр. Р. Елсуорт спробували спрогнозувати час появи ядерної зброї в СРСР.

Чесно визнавши, що «ми не знаємо напевне, коли росіяни матимуть ядерну бомбу», вони висловили своє тверде переконання, що «це буде не скоро». На їх думку, «Росія зможе здійснити проект, подібний нашому, не раніше 1954 року», оскільки його реалізація пов'язана з вирішенням надзвичай-

но складних технічних проблем та значними фінансовими витратами [23, с. 36-37]. Ці статті були перекладені та видані в СРСР у вигляді невеликої брошури під назвою «Когда Россия будет иметь атомную бомбу?» в 1948 році. Написана М. Рубінштейном редакторська передмова до неї була відредагована особисто Й. Сталіним і завершувалася словами «поживемо – побачимо» [23, с. 9].

Створення в 1949 році радянської ядерної зброї стало надзвичайно неприємним сюрпризом для американського істеблішменту. Після заяви президента Г. Трумена про ядерні випробування в СРСР провідні фізики та керівник американського атомного проекту Л. Гроувз спробували відповісти на питання, «чи насправді радянська бомба з'явилась швидше, ніж очікувалося?» [24], вказуючи на загрозу для національної безпеки США [25; 26].

Ліквідація атомної монополії США стала поштовхом для переосмислення концепції «міжнародного контролю», продемонструвавши її нереалістичність [27]. Голова відділу політичного планування Державного департаменту П. Нітце в секретному меморандумі з проблем національної безпеки NSC-68 був змушений констатувати, що жодна система міжнародного контролю не може стати на заваді створенню і використанню ядерної зброї [28].

Таким чином, на початку 1950 рр. у Сполучених Штатах проблема нерозповсюдження ядерної зброї (ЯЗ) втратила актуальність і була на деякий час знята з політичного порядку денного. Новини про появу ядерної зброї у Великої Британії (1952 р.) та Франції (1960 р.) не викликали негативної реакції та серйозних заперечень, оскільки ці події у розпал Холодної війни розглядались як гідний внесок у спільні військові зусилля Заходу проти поширення «комуністичної загрози». Впродовж кінця 40-50 рр. дослідники переважно акцентували увагу на дослідженні місця й ролі ядерної зброї у форму-

ванні зовнішньої політики (Г. Кісінджер [29-31], Б. Броді [32; 33], Г. Стімсон [34], П. Блекет [35; 36], Дж. Кеннан [37], Г. Моргантау [38; 39], Дж. Опенгеймер [40], К. Райт [41]), визначали базові засади військової стратегії (Г. Болдуїн [42], В. Кауфман [43], Б. Ліделл Гарт [44-46], Р. Осгуд [47; 48], С. Поссоні [49], Дж. Рейнхард [50; 51], В. Кінтнер [52], Дж. Слессор [53; 54], Д. Сміт [55], К. Кнор [56], П. Нітце [57], Т. Філіпс [58], А. Вулферс [59; 60], Страус-Хюпе [61]), закликали до мирного розвитку ядерних технологій (А. Ейнштейн [62; 63], Л. Сциллард [64; 65], Ч. Болт [66], Дж. Мох [67]). Питання про можливість нерозповсюдження ядерної зброї в цей період перебувало на периферії суспільної уваги.

Ситуація почала змінюватися наприкінці 50 рр. ХХ століття. Важливим етапом у дослідженні проблем нерозповсюдження стала робота провідного французького військового теоретика П. Галуа «Баланс жаху». Він поставив під сумнів основне положення традиційної доктрини «міжнародного контролю» про негативну роль розповсюдження ядерної зброї для міжнародної безпеки і спробував обґрунтувати протилежну концепцію «універсального стримування» [68].

Значний вплив на кілька поколінь науковців мали монографії Г. Кана [69-72] і Т. Шеллінга [73; 74], опубліковані в першій половині 60 рр. Ці відомі представники модерністського напрямку теорії міжнародних відносин спробували застосувати когнітивний потенціал точних дисциплін у гуманітарній сфері, обравши предметом дослідження термоядерну війну. Намагаючись не переобтяжувати свої роботи складним математичним апаратом, вони використали методологію теорії ігор для пояснення загальної логіки поведінки учасників конфліктних ситуацій при вирішенні нагальних проблем світової політики. Їх оригінальний аналіз вірогідних сценаріїв початку ядерної війни і можливих наслідків, військових дій та етапів ескалації, політики взаємних погроз і дипломатичного

торгу, контролю над озброєннями та стратегії стримування якнайкраще характеризує назва однієї з праць Г. Кана – «Думки про немислиме».

Термін «нерозповсюдження» увійшов в міжнародний обіг в 60 рр. ХХ століття. У цей період близько двох десятків країн реалізовували власні атомні програми та мали реальні перспективи створення ядерної зброї. Зміни світового балансу сил, загрози розширення «ядерного клубу» за рахунок нових членів, заборону ядерних випробувань та створення без'ядерних зон, американську політику у сфері контролю над озброєннями і нерозповсюдження досліджували у своїх роботах М. Хальперін [75], Л. Битон [76], Дж. Меддокс [77], В. Бадер [78], Х. Булл [79], Р. Розенкрац [80], Т. Мюррей [81], Д. Тарр [82], Б. Лалл [83], Е. Восс [84], С. Кертез [85], М. Шерман [86], В. Вентц [87], Р. Лоуренс [88], А. Рапацкий [89].

У другій половині 60 рр. серед американського істеблішменту почало зміцнюватися переконання, що ядерний потенціал країни не може безпосередньо трансформуватись у політичний вплив на міжнародній арені, а необмежена гонка озброєнь з Радянським Союзом лише руйнує економіку та підриває засади національної безпеки. Усвідомлення реалій атомної епохи та необхідність «політики розрядки» знайшли своє відображення в роботах Г. Кісінджера [90], Р. Макнамари [91; 92], С. Хоффмана [93], Г. Моргентау [94], Дж. Коллінза [95], К. Сміта і А. Ентховена [96], Дж. Кеннана [97], Р. Вессона [98].

Зважаючи на постійно зростаючу актуальність проблеми та, особливо, після схвалення в 1968 році Генеральною Асамблеєю ООН Договору з нерозповсюдження ядерної зброї в Сполучених Штатах поступово почала формуватися своєрідна міждисциплінарна галузь – дослідження з нерозповсюдження (non-proliferation studies), хоча деякі фахівці і заперечують факт об'єднання дуже різних за своїм характером

праць (історія, філософія, національна безпека, ядерна фізика, міжнародні відносини, етика, економіка) в межах однієї наукової парадигми [99].

У західній історіографії розповсюдження ядерної зброї доволі умовно поділяють на «горизонтальне» і «вертикальне». Під горизонтальним мається на увазі збільшення кількості членів ядерного клубу та загроза отримання зброї масового знищення (ЗМЗ) недержавними акторами (терористичними організаціями), під вертикальним – припинення гонки ядерних озброєнь та скорочення атомних арсеналів аж до повної їх ліквідації. Оскільки подібне тлумачення охоплює надзвичайно широкий спектр питань у сфері міжнародних відносин, військової стратегії та національної безпеки, можна впевнено стверджувати, що значна частина досліджень у цих галузях тією чи тією мірою розкриває різноманітні аспекти проблем нерозповсюдження ядерної зброї.

У 70-80 рр. помітний вплив на формування концепцій non-proliferation studies мали роботи Дж. Квестора [100-105], Ф. Барнабі [106-110] А. Волстетера [111-113], Л. Данна і Г. Кана [114; 115], В. Епштейна [116], Й. Голдבלата [117; 109], В. Вентца [118], Т. Грінвуда, Х. Фівесона та Т. Тейлора [119], Д. Гомперта, Р. Гарвіна, М. Мальдельбаума і Дж. Бартона [120], А. П'єра [121; 122], Дж. Ллойда [123], М. Рейса [124], Дж. Ная [125; 126], Г. Неша [127], М. Гухіна [128], Б. Бечхофера [129], Р. Беттса [130], Дж. Сміта і Дж. Холста [131], Дж. Фішера [132], М. Бреннера [133], Р. Бекмана [134].

Після розпаду Радянського Союзу значний внесок у розробку теорії нерозповсюдження зробили С. Саган і К. Волтц [135-138], П. Брекен [139], Г. Сокольські [140-143], Дж. Хуманс [144], Д. Фішер [145], Х. Мюллер і В. Коттер [146], Г. Гарднер [147], С. Лодгард [148; 149], С. Кімбала [150; 151], П. Маргуліс [152], К. Бейлі [153], М. Рубі [154], Н. Буш [155], Р. Мозлі [156], Н. Міллер [157], Д. Санторо [158], М. Ван Кревельд [159],

Я. Беллані [160], К. Бержерон [161], Дж. Шелл [162], Д. Сміт [163], Р. Спеер, Б. Чоу і С. Стар [164], М. Рейс [165], У. Яспер [166], С. Дайл і Дж. Молтц [167], Дж. Гарвей [168], Н. Річі [169], Дж. Фрай [170].

З 1970 рр. на Заході публікуються численні збірники наукових праць [171-192], видаються спеціалізовані журнали (Nonproliferation Review, Bulletin of the Atomic Scientists і т.д.), на замовлення державних органів, міжнародних організацій та неурядових установ готуються доповіді з питань нерозповсюдження [193-200]. Особлива увага фахівцями приділяється загрози ядерного тероризму [201-218] та ядерним проблемам міжнародної безпеки [219-231]. Впродовж останніх років політична кон'юнктура зумовила появу численних робіт, присвячених ядерним програмам Ірану [232-236] та Північної Кореї [237-242].

У межах західних non-proliferation studies (досліджень з нерозповсюдження ЯЗ) Україна переважно залишалась на периферії дослідницьких інтересів. Ліквідація радянського ядерного арсеналу на території нашої країни впродовж двох десятиліть вважалась одним з найбільших досягнень політики нерозповсюдження, аж поки анексія Криму та «гібридна війна» Росії не змусила багатьох науковців до перегляду традиційних уявлень щодо ядерного нерозповсюдження, непорушності кордонів в Європі, сили юридичних гарантій безпеки та стабілізуючої ролі членів Ради Безпеки ООН для світового порядку [243-250].

У СРСР американська доктрина нерозповсюдження від самого початку зустріла шалений опір та принципову протидію у вигляді концепції «боротьби за мир». Якщо в США політики та пов'язані з ними фахівці стверджували, що ядерна зброя надто небезпечна – і тому має перебувати під суворим «міжнародним» (американським) контролем, то їх радянські візаві

постійно наголошували: ядерна зброя надто небезпечна, тож має бути повністю ліквідована.

Уже на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 р. за активної підтримки СРСР була прийнята перша резолюція цієї організації A/RES/1 (I) – «Заснування Комісії для розгляду проблем, що виникли у зв'язку з відкриттям атомної енергії», в якій наголошувалося на необхідності «виключення з національних озброєнь ядерної зброї та усіх інших основних видів озброєння, придатних для масового знищення» [251]. Ця ж теза була повторена в резолюції A/RES/41 (I) від 14 грудня 1946 р. «Принципи, що визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь», де йшлося про «заборону і вилучення з національних озброєнь атомної зброї та всіх інших основних видів озброєння, які могли б застосовуватися для масового знищення», а також зазначалася потреба «найшвидшого встановлення міжнародного контролю над атомною енергією» [252]. На третій сесії Генеральної Асамблеї ООН в Парижі в 1948 р. радянські дипломати запропонували укласти дві конвенції про заборону ядерної зброї та міжнародний контроль, проте проамериканська більшість в ООН відкинула цю пропозицію.

Найбільш докладно, авторитетно і з вичерпною ясністю радянська позиція з проблеми нерозповсюдження була висвітлена в статті-інтерв'ю «Відповідь товариша Й.В. Сталіна кореспонденту «Правди» щодо атомної зброї». Стверджуючи, що СРСР ядерна бомба потрібна лише для захисту від агресивного англо-американського блоку, лідер радянської держави заявив: «Радянський Союз виступає не лише проти застосування атомної зброї, а й за її заборону, за припинення її виробництва. Як відомо, СРСР неодноразово вимагав заборони атомної зброї, але постійно отримував відмови від держав Атлантичного блоку. Це означає, що у випадку нападу США на нашу країну, правлячі кола США будуть застосо-

увати атомну бомбу. Саме ця обставина і змусила Радянський Союз мати атомну зброю, щоб у всеозброєнні зустріти агресорів. Звісно, агресори хочуть, щоб Радянський Союз був без зброї в разі їх нападу. Але Радянський Союз з цим не погоджується і вважає, що агресора слід зустрічати при повній зброї. Відповідно, якщо США не думають нападати на Радянський Союз, тривогу діячів США слід вважати безпредметною і фальшивою, оскільки СРСР не помишляє про те, щоб будь-коли напасти на Сполучені Штати або на якусь іншу країну... Діячі США невдоволені тим, що секретом атомної зброї володіє не лише США, а й інші країни, передусім Радянський Союз. Вони хотіли, щоб Сполучені Штати залишались монополістами з виробництва атомної бомби, щоб мали необмежену можливість лякати і шантажувати інші країни. Але, власне, на яких підставах вони так думають, за яким правом? Хіба інтереси збереження миру вимагають подібної монополії? Чи не вірніше було б сказати, що навпаки, саме інтереси збереження миру вимагають ліквідації такої монополії, а потім і беззастережної заборони атомної зброї... Радянський Союз виступає за заборону атомної зброї і за припинення виробництва атомної зброї. Радянський Союз виступає за встановлення міжнародного контролю над тим, щоб рішення про заборону атомної зброї, припинення виробництва атомної зброї та використання вже створених атомних бомб виключно для цивільних цілей виконувалося з усією точністю і добросовісністю. Радянський Союз виступає саме за такий міжнародний контроль... Американські діячі також говорять про «контроль», але їх контроль виходить не з припинення виробництва атомної зброї, а з продовження такого виробництва... відповідно, американський «контроль» виходить не із заборони атомної зброї, а з її легалізації та узаконення. Тим самим узаконюється право підпалювачів війни знищувати за допомогою ядерної зброї десятки і сотні тисяч мирного насе-

лення. Неважко зрозуміти, що це не контроль, а глузування над контролем, обман миролюбних сподівань народів. Зрозуміло, що такий контроль не може задовольнити миролюбні народи, які вимагають заборони атомної зброї і припинення її виробництва» [253].

Ці політичні установки майже не змінювались аж до самого краху Радянського Союзу в 1991 році. Лише наприкінці 50 – на початку 60 рр. в СРСР була здійснена деяка корекція цих положень, коли під загрозою передачі від США ядерної зброї Західній Німеччині радянські політичні діячі активно виступили за укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, витлумачуючи цю угоду як перший крок до її заборони. Як наголошував Л.І. Брежнев: «Не можна закривати очі на те, що у світі ще існують сили, які прагнуть отримати ядерну зброю, щоб погрожувати народам цією зброєю. Тому завдання поставити надійний заслін на шляху розповзання ядерної зброї і відвернути небезпеку ядерної війни стоїть нині гостро як ніколи [254, с. 170-171].

Подібний безмежний пацифізм пояснювався, передусім, інтересами національної безпеки СРСР, оскільки впродовж 1945-1949 рр. Радянський Союз не мав ядерної зброї взагалі, а відносного ядерного паритету зі США зміг досягти лише у 70 рр. ХХ століття. Окрім того, від самого свого створення СРСР значно поступався своїм капіталістичним опонентам за розмірами економіки, тож послідовно виступав проти гонки озброєнь та мілітаризму на Заході, активно розвиваючи свій ВПК та збройні сили.

У червні 1949 р. за рішенням Політбюро ЦК КПРС було створено «Радянський комітет захисту миру», а через два місяці проведено Всесоюзну конференцію прихильників миру, на якій і було «обрано» 79 членів цієї установи. У березні 1950 р. у Стокгольмі відбувся Всесвітній конгрес прихильників миру, який прийняв «Стокгольмський заклик» про за-

борону атомної зброї та визнання військовими злочинцями того уряду, який першим його застосує. У добровільно-примусовому порядку цей заклик підписало 115 млн радянських громадян – майже все доросле населення СРСР.

Загалом радянськими органами була створена розгалужена мережа «неурядових організацій» (Радянський комітет захисту миру, Комітет радянських жінок, Союз радянських товариств дружби і культурних зв'язків, Радянський фонд миру, Радянський комітет ветеранів війни, Радянський комітет за європейську безпеку і співробітництво, Комітет організацій радянської молоді та інші) та «міжнародних неурядових організацій» (Всесвітня рада миру, Пагвоський рух вчених), які активно виступали за ліквідацію ядерної зброї та «мир у всьому світі». Після розпаду СРСР та припинення щедрого фінансування майже всі ці фундації з численними періодичними виданнями або зникли взагалі, або маргіналізувалися.

Відповідно, можна констатувати, що радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї відрізняється від західної як за своїм змістом, так і за формою. Якщо американські фахівці намагалися визначити оптимальний курс зовнішньої політики США в цій сфері в термінах національних інтересів, то в СРСР «альтруїстично» боролися за без'ядерний світ; якщо американські військові обговорювали роль ядерної зброї при реалізації стратегій «масованої відплати» або «гнучкого реагування», їх радянські колеги закликали «непінно зміцнювати зв'язок армії та народу», вбачаючи «головне джерело могутності нашої армії та флоту в керівництві Комуністичної партії» [255, с. 3] та наголошуючи: «Високий рівень політичної свідомості, ідейна переконаність, безмежна відданість усього особового складу, від рядового до маршала, партії Леніна, справі комунізму – наріжний камінь усіх всесвітньо-історичних перемог Радянських збройних

сил. Марксизм-ленінізм – наша найбільш потужна, наймогутніша ідейна зброя. Ідеї ленінізму, беззастережне служіння їм роблять Радянську Армію непереможною» [255, с. 22].

Типовою моделлю радянського підходу до ядерної проблематики може слугувати праця відомого польського юриста М. Мушката «Атомна енергія і боротьба за мир». У цьому «дослідженні» питання атомної енергії розглядається передусім як політична проблема [256, с. 148], пов'язана зі збереженням миру, його зміцненням та захистом від серйозних загроз. Виконавши свою роботу за класичною комуністичною схемою «два світи – два протилежні способи життя», автор у розділах «Дві концепції міжнародного права», «Дві позиції з питання однакості великих держав», «Два методи міжнародного співробітництва», «Два погляди на міжнародні зобов'язання» протиставляє розгнущдану і агресивну атомну політику США послідовній мирній політиці СРСР, натхненню викриваючи американських організаторів атомної агресії та гнівно тавруючи ганьбою їх запопадливих вчених лакеїв [256].

Уже самі назви багатьох радянських досліджень у сфері нерозповсюдження ядерної зброї дають чітке уявлення про їх зміст: «Яструби війни» [257], «Ядерне безумство в ранзі державної політики» [258], «Стратегія глобальної війни» [259], «Агресія брехні» [260], «Стратегії глобальної експансії» [261], «Безумство: мілітаристський курс американського імперіалізму – загроза миру» [262], «Стратегії миру проти ядерного безумства» [263], «Зловісна естафета: ядерна стратегія імперіалізму» [264], «Апокаліпсис із Вашингтону» [265], «НАТО: дефіцит відповідальності в умовах ядерного протистояння» [266], «Ядерна стратегія і здоровий глузд» [267], «Політичні гарантії усунення ядерної загрози» [268], «В інтересах народів усього світу: боротьба СРСР на міжнародних конференціях і переговорах за мир, безпеку і запобігання війні» [269].

Відповідно, можна дійти висновку, що в той час як західні non-proliferating studies формувались з огляду на так звані «національні інтереси», то радянська історіографія «боротьби за без'ядерний світ» являла собою зовнішньо- і внутрішньо-політичну пропаганду в чистому вигляді. Цікаво відзначити, що в суто кількісному відношенні дослідники цієї проблематики в СРСР мало чим поступалося своїм американським візаві – бібліографічний вказівник списку літератури за темою «Боротьба СРСР за роззброєння» лише за 1970-1986 рр. нараховує 456 сторінок [270]. У цій «боротьбі за мир» брали участь такі відомі діячі, як А. Добринін, Є. Примаков, Г. Арбатов, Н. Яковлев, В. Загладін, В. Легасов, Є. Велихов, Б. Пономарьов, Ч. Айтматов, В. Шапошников, Г. Товстоногов, В. Устінов, В. Фалін, М. Іноземцев, А. Александров, А. Козирєв, С. Караганов, Д. Проектор, В. Зорін, В. Шеїн, С. Рогов та тисячі їх менш відомих колег [271-281].

Лише в другій половині 60 рр. під безпосереднім впливом західних non-proliferation studies подібні роботи (з урахуванням радянської специфіки) починають з'являтися і в СРСР. Політичні аспекти питань нерозповсюдження ядерної зброї вивчали В. Давидов [283-285], О. Калядін [286], О. Арбатов [287-289], О. Чубарьян [290], В. Абаренков [291-296], Г. Осипов [297; 298], Р. Тимербаєв [299-302], О. Єфремов [303; 304], Л. Воронков [305], С. Трєпєлков [306], В. Петровський [307-310], В. Аболтин [311-314], В. Борисов [315], О. Богданов [316-321], О. Яковлев [322], А. Кокошин [323; 324]. Значна наукова спадщина А. Іойриша дозволила поставити питання про створення концепції атомного права [325-337], під час перебування пропозиції «нового політичного мислення» обґрунтовувались у роботах О. Бовіна, А. Громико, В. Ломейко, О. Бикова, Л. Толкунова та інших фахівців [338-342].

Після розпаду СРСР у Росії продовжують дослідження у сфері ядерного нерозповсюдження О. Арбатов, О. Аміров,

Г. Леднев, О. Пікаєв, В. Дворкін, В. Орлов, Р. Тимербаєв, С. Оз-нобищев, А. Хлопков, В. Давидов, О. Калядін та інші [343-357], видаються довідникові матеріали [358; 359], захищено вже кілька десятків дисертацій за різними спеціальностями (історія, політологія, право) [360-375]. Московський центр Карнегі з 1997 р. видає часопис «Ядерное распространение: Периодический сборник материалов и документов».

У незалежній Україні піонером й фундатором наукових розвідок з даної проблеми є колишній науковець НІСД, двічі стипендіат Фулбрайта В. Чумак, сформульовані у монографії якого положення (вийшла друком 1999 р.) здебільшого витримали випробування часом [376].

Цілком дотичною до питань нерозповсюдження ядерної зброї та політики Вашингтона у цій галузі є проблематика з питань ядерного роззброєння України, дослідження котрої значно актуалізувалися після незаконної анексії Російською Федерацією Криму та вторгнення на схід нашої країни російсько-терористичних військ у 2014 р. Авторство найбільш цікавих наукових праць, у першу чергу присвячених сумній для України долі «запевнень» у збереженні її територіальної цілісності та суверенітету, порушених однією з п'яти держав-підписантів Будапештського меморандуму (1994 р.) – Російською Федерацією, – належить В. Горбуліну [377; 378], а також С. Галаці і Г. Перепелиці [379; 380], В. Василенку [381, с. 213-254], О. Задорожному [382], І. Лоссовському [383], Олені та Олексію Святунам [384].

У 2015 р. вийшла фундаментальна монографія Ю. Костенка з історії ядерного роззброєння України [385]. Неодноразово зверталися до проблем нерозповсюдження ядерної зброї такі відомі фахівці, як О. Потехін [386-389] та Л. Чекаленко [390]. Деталізована картина сучасного стану ядерної політики США та Росії в контексті «гібридної війни» війни проти України міститься у фаховій доповіді експерта з питань безпеки Майда-

ну закордонних справ О. Куроп'ятника [391], питання ядерного стримування вивчала П. Синовець [392]. Новим словом в українських дослідженнях проблематики стали матеріали підготовленої в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» збірки наукових праць «Проблеми ядерної безпеки сучасного світу», зокрема статті А. Кудряченка [393], Д. Бобро [394] та інших науковців.

Проблемами ядерного законодавства займалися фахівці Інституту держави і права НАН України (Г. Балюк, Ю. Шемшученко) [395-398], різноманітні аспекти ядерних технологій досліджувались спеціалістами Ради національної безпеки і оборони України, Інституту проблем національної безпеки, Українського ядерного товариства, Харківського фізико-технічного інституту [399-402].

Періодичні видання в Україні орієнтовані переважно на технічні аспекти ядерної безпеки. Зокрема, ДП «Державний науково-інженерний центр систем контролю та аварій регулювання» і Українське ядерне товариство видають з 2013 р. журнал «Ядерна енергетика та довкілля» (гол. ред. В.М. Васильченко); Одеський державний політехнічний університет з 1998 р. – «Ядерна та радіаційна безпека»; Українське ядерне товариство з 2001 р. – «Ядерні та радіаційні технології» (ред. Л. Литвинський); Інститут ядерних досліджень НАН України з 2005 р. – «Ядерна фізика та енергетика» (ред. І. Вишневський); Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів публікує часопис «Безпека та нерозповсюдження».

Підсумовуючи результати аналізу розглянутої історіографії з питання нерозповсюдження ядерної зброї можна зробити висновок, що теоретична рефлексія цієї проблематики ведеться в межах трьох базових парадигм.

Першу парадигму можна назвати «доктриною нерозповсюдження і міжнародного контролю». Згідно неї, ядерна

зброя принципово відрізняється від інших різновидів бойових засобів вбивства і руйнування – це якісно відмінний мілітарний феномен, який загрожує знищенням усьому людству. Відповідно, ядерна зброя має бути зосереджена лише в руках «відповідальних» членів міжнародної спільноти, а над ядерними технологіями необхідно встановити суворий міжнародний контроль, оскільки збільшення кількості ядерних держав несе пряму загрозу світового апокаліпсису внаслідок потрапляння ядерної зброї до рук безумців і авантюристів.

Створення ООН та юридичні гарантії безпеки роблять самотійне отримання ядерної зброї для добропорядних членів міжнародної спільноти непотрібним, небажаним і, навіть, шкідливим. Своєю чергою політична діяльність, спрямована на попередження появи нових ядерних держав, правомірна і корисна, а порушники мають бути суворо покарані різноманітними санкціями.

Переважає більшість теоретичних досліджень з ядерної тематики та всі міжнародні угоди в сфері ядерних технологій створені у відповідності до основних положень доктрини «нерозповсюдження і міжнародного контролю». Як наголошується в преамбулі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї: «поширення ядерної зброї серйозно збільшує небезпеку ядерної війни».

Ця парадигма була розроблена в США після Другої світової війни як теоретичне обґрунтування збереження американської ядерної монополії. Прагнучи структурувати свою гегемонію на міжнародній арені шляхом створення нових інститутів, Сполучені Штати в той історичний період намагались сформувати відповідний політичний, економічний, військово-стратегічний, юридичний та ідеологічний рамковий каркас «нового світового порядку». Інші великі держави – постійні члени Ради Безпеки ООН (Радянський Союз, Велика Британія, Франція, Китай) категорично відмовилися

визнавати справедливість цієї доктрини по відношенню до власних амбіцій, проте, після набуття ядерного статусу, зробили чимало задля її імплементації в систему міжнародного права і популяризації засобами пропаганди. Створивши власну ядерну зброю, великі держави спробували максимально ускладнити цей процес для інших країн.

Другу парадигму слід назвати «пацифістською». По суті ця доктрина є застосуванням усього ідейно-ціннісного потенціалу традиційного пацифізму по відношенню до проблеми поширення ядерної зброї. Виходячи з химерної ілюзії, що люди удосконалюють зброю не тому що перманентно ведуть війни, а завжди ведуть війни, тому що постійно удосконалюють зброю, віддані прихильники цієї парадигми наголошують на необхідності досягнення загального і повного роззброєння. Теоретики юриспруденції, практикуючі проповідники та партійні пропагандисти (переважно лівого спектру) з висоти ідеалів гуманізму і загальнолюдських цінностей закликають до створення справедливого і морального міжнародного порядку, який унеможливить ведення війн, оскільки суспільство знайде інші засоби вирішення політичних проблем.

Матеріальними гарантіями цього ідеального світу стане скасування збройних сил та інших мілітарних інститутів, ліквідація усієї існуючої військової техніки (передусім зброї масового знищення) та засобів її виробництва. Етапами на шляху до цієї глобальної мети стануть обмеження і припинення гонки озброєнь, укладення міжнародних угод зі скорочення збройних сил і певних видів озброєння, створення без'ядерних зон, відмова від розробки і випробувань нових типів зброї, розробка заходів зі зміцнення миру та міжнародно-правових гарантій безпеки. Послідовна реалізація цієї справжньої «програми миру» мала б призвести до того, що матеріальні та інтелектуальні ресурси, які раніше витрачалися на бездумний мілітаризм, будуть застосовані для вирішен-

ня глобальних світових проблем та підвищення рівня добробуту народів, що сприятиме економічному та соціальному прогресу людства.

Помітна частина західної і майже вся радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї виконана в дусі «пацифістської парадигми». Втім, усі ці роботи з міжнародного права, теології, етики, ліволіберальної або соціалістичної пропаганди, навіть у випадку юридичної досконалості та моральної беззаперечності явно недостатньо кореспондуються з реаліями сучасного світу та його найближчими перспективами.

Третя парадигма – це теорія «універсального стримування». Апологети цієї доктрини також заявляють про прагнення до створення стабільної та безпечної міжнародної системи, яка забезпечить «вічний мир» і загальне процвітання, проте пропонують принципово інші шляхи досягнення цієї мети. На думку прихильників «універсального стримування», лише максимальне поширення ядерної зброї серед малих і середніх держав дозволить їм гарантувати свою свободу і призведе до пацифікації міжнародних відносин, оскільки будь-яка країна зможе завдати неприйнятних втрат значно більш потужному агресору, створюючи тим самим ситуацію «рівноваги жаху». В їх аргументації часто фігурує образне порівняння малої (середньої) ядерної держави з дикобразом, який без зайвих хижацьких амбіцій може гарантувати собі безпеку в джунглях світової політики. Таким чином загальне ядерне поширення призведе до зникнення війн взагалі та перетворить міжнародну систему на міцний гарант миру.

Теорія «універсального стримування» була вперше викладена і обґрунтована в роботах французького генерала П. Галлуа наприкінці 50 – початку 60 рр. ХХ ст. Причиною появи цієї доктрини стало намагання французького істеблішменту пояснити здобуття ядерного статусу Франції (1960 р.) не стільки

егоїстичними національними інтересами безпеки і престижу, скільки піклуванням про благо для всього людства. Відтоді концепція «універсального стримування» нещадно критикується з різних позицій переважною більшістю дослідників ядерної проблематики, проте в Ізраїлі, ПАР, Північній Кореї, Індії, Пакистані, Ірані знайшлося чимало її послідовників не лише в теорії, а й на практиці.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

2.1. Формування нового світового порядку та проблеми безпеки

Глобальна і регіональна безпека складається і формується суб'єктами і об'єктами міжнародного права, серед яких першість належить державам і продержавним утворенням. Держава – це політична форма організації життя суспільства, яка утворюється в результаті виникнення і діяльності публічної влади. Ознаками держави є наявність владно-примусового апарату, певної території, тобто чітко встановлених кордонів, монетарної системи, етносу, мови.

Держава як життєвий організм обов'язково здійснює одну зі своїх функцій – політичну. Останню умовно можна поділити на внутрішньополітичну і зовнішньополітичну. Держава, реалізуючи свої інтереси у сфері внутрішніх відносин, проводить внутрішню політику, а реалізуючи інтереси на міжнародній арені – здійснює зовнішньополітичну функцію. Визначальною є внутрішньополітична функція держави, оскільки саме вона є основним політичним засобом утримання і зміцнення державної влади, також завдяки їй закріплюються відповідні суспільно-економічні відносини. Зовнішньополітична функція підпорядкована функції внутрішньополітичній.

Відносини між державами становлять певну структуру або систему. Система міждержавних відносин – це те середовище,

де формується і зростає їхня взаємозалежність, реалізуються зовнішньополітичні дії.

Взаємозалежність держав формує безпекову систему рівноваги сил і союзів. У світовому просторі діяло кілька схем міжнародних відносин, в основі яких перебувала держава. Донедавна існувала біполярна система: два об'єднання сил та інтересів, які умовно називали капіталістичний і соціалістичний «світи». Нині сформувалася монополярна або однополярна система з деякими елементами поліполярності, за якими, як можна передбачити – майбутній розвиток системи державних взаємовідносин, що складається.

Система міжнародних відносин перебуває в постійному процесі розвитку, що виявляється у зіткненні інтересів суб'єктів міжнародного права (найгострішою формою протистояння виступає збройна сутичка або війна). Сутність конфлікту визначається конкретними суперечностями держав, ареал – його учасниками, а форма – засобами розв'язання конфлікту.

Разом з тим, за результатами конфлікту можна виявити і позитивні, і негативні наслідки. Позитивні полягають у протистоянні стагнації, стимулюють креативність, посилюють групову згуртованість, внутрішню солідарність, сприяють виявленню ступеня розбіжностей, потенціалу кожного учасника, розрядці напруги. Негативні призводять до руйнації державних систем, іноді знищення держав, у крайньому випадку до світового колапсу – війни. Аналізуючи міжнародні конфлікти, в тому числі й збройні сутички, можна дійти висновку про те, що більшість з них є невинуватими, адже їх наслідки – катастрофічні, в результаті чого страждає мирне населення обох сторін.

З метою забезпечення світової безпеки учасники системи – держави – утворюють або формують міжнародний порядок. Міжнародний порядок можна визначити як чітко ідентифікований за часом у фізичному та міжнародно-політичному про-

сторі період, упродовж якого залишаються незмінними склад системоутворювальних суб'єктів міжнародних відносин; конфігурація зв'язків, відносин та взаємодій між ними; межі і можливості, які цей порядок об'єктивно встановлює для всіх інших суб'єктів і учасників системи міжнародних відносин.

Світове співтовариство та його члени не можуть діяти інакше, ніж на основі традицій, звичаїв чи норм міжнародного права. У цьому співтоваристві його учасники добровільно погоджуються визнавати придатність таких норм до кожного окремо і до всього співтовариства в цілому на рівній основі. Подібна схема в ідеалі має базуватися на добрій волі держав підтримувати такий порядок.

У той же час функціонування світового співтовариства пов'язане передусім з інтересами держав і наслідками реалізації цих інтересів для всього співтовариства. З'являється рівнодіюча інтересів, а в низці випадків – баланс сил з конкретної проблеми чи у світі в цілому. Міжнародний порядок у такому випадку виступає як стан динамічної рівноваги системи міжнародних відносин.

Але стан рівноваги постійно піддається впливу різних факторів, передусім прагненню держав, великих соціально-економічних, політичних, ідеологічних та релігійних систем порушити цю рівновагу на свою користь. Отже, поняття «міжнародного порядку» (International order) потрібно відрізнити від «світового порядку» (World order). Порядок є таксономічною категорією міжнародних відносин.

Еволюція міжнародних порядків має такі закономірності:

- міжнародний порядок являє собою втілення співвідношення силових потенціалів всередині міжнародної системи та розподілу сили і впливу поміж державами як головними складовими елементами системи;

- постійний перерозподіл сил поміж головними суб'єктами міжнародної системи рано чи пізно призводить до розпа-

ду старого та формуванню нового порядку, який відображає змінене співвідношення і розклад сил всередині міжнародної системи;

– міжнародний порядок зазвичай трансформується під час системних війн, функцією яких є руйнація старого міжнародного порядку, що стає перепорою на шляху формування нового порядку, необхідного для підтримки існування та подальшого розвитку міжнародної системи;

– міжнародний порядок формується не всіма елементами міжнародної системи, а кількома найпотужнішими за сукупним потенціалом державами (або державою, яка досягла рівня гегемону), після перемоги в системній війні; строки існування кожного наступного міжнародного порядку по відношенню до попередніх постійно скорочуються.

За структурою міждержавні відносини можна поділити на центральні (центрові), конфліктогенні (вузли суперечностей) і надбудову. Центральні є фактично основними відносинами і визначають фундамент міждержавного співіснування. Поштовхом до розвитку центросилових відносин за діалектичною теорією є суперечності, або вузли суперечностей, що виникають між державами. До структурної надбудови можна віднести інституції, які розробляють ідеологічні і концептуальні засади зовнішніх відносин і врешті-решт реалізують їх на практиці. До надбудови умовно можна віднести апарат влади, дипломатичні установи, іноземні представництва, а також вищі навчальні заклади, що готують фахівців згаданого профілю.

Слід додати, що система міжнародних відносин є стабільною і одночасно рухливою, для неї характерні рівновага сил та інтересів. Розвиток системи міждержавних відносин обумовлений за законами діалектики єдністю і боротьбою протилежних інтересів, переходом кількісних змін у якісні, запереченням заперечення тощо. Розуміння міжнародного

порядку як системи міжнародних угод, яка узаконує баланси сил після найбільших політико-військових трансформацій дозволяє виокремити його історичні типи [403; 404].

За прийнятною систематизацією за точку відліку розвитку міжнародних відносин прийнято час зародження і формування національних держав на досить аморфному просторі Священної Римської імперії, завершення «тридцятирічної війни» в Європі і укладення Вестфальського миру у 1648 р., яким було покладено початок формування Вестфальської системи міжнародних відносин. Фактично, за Вестфальським миром, що включає два договори – Оснабрюцький (місто Оснабрюк) і Мюнстерський (місто Мюнстер), низка потужних державних утворень домовилися про створення системи майбутніх, ще зародкових, міжнародних відносин, визнавши появу нових суверенних держав. Весь наступний період міжнародної взаємодії розглядається як історія розвитку Вестфальської системи міжнародних відносин, домінуючими суб'єктами якої виступають суверенні держави.

У системі відсутній найвищий арбітр, тому держави є незалежними в проведенні внутрішньої політики в межах своїх національних кордонів і в принципі є рівноправними. Суверенітет передбачає невтручання в справи одне одного. Із часом держави, спираючись на ці принципи, виробили низку правил, що регулюють міжнародні відносини.

Рушійною силою Вестфальської системи міжнародних відносин виявилось суперництво між державами за панування над іншими. Результат такого суперництва визначався співвідношенням сил між державами або союзами держав, утвореними для реалізації зовнішньополітичних цілей. Встановлення рівноваги, яке називаємо балансом сил, означало період стабільних мирних відносин, а порушення балансу – призводило до конфлікту, найактивнішим ступенем якого була війна. У цій системі зіткнень, суперечностей і проти-

стоянь розвивалася сучасна система міжнародних відносин, де головним критерієм стала сила, а найважливішим принципом – власна вигода.

Вестфальську систему міжнародних відносин (впродовж останнього століття) поділяють на кілька етапів: Вашингтонсько-Версальську систему – 1919-1939 рр., що зазнала краху з початком Другої світової війни; Ялтинсько-Потсдамську (біполярну) – 1945-1989 рр., яка припинила своє існування з ліквідацією системи соціалізму і розпадом СРСР; постбіполярну з 1990 р.

Сучасний період розвитку системи міжнародних відносин, який ще визначають як період «пост-холодної війни», кардинально відрізняється від попередніх відсутністю політично-ідеологічного протистояння між двома полюсами, згортанням військової конфронтації блоків, що групувалися навколо Вашингтону й Москви. Отже, на зміну, як здавалося, більш-менш стійкій біполярній системі міжнародного буття прийшла однополярна.

Передбачається, що й вона не буде тривалою, оскільки формуються і міцнішають нові центри сили, які приведуть світ до поліполярної системи міжнародних відносин.

Слід зазначити, що протистояння між світами завершилося послабленням, а пізніше і припиненням підтримки авторитарних і тоталітарних режимів, які підживлювалися під час холодної війни двома протилежними полюсами сили в Європі, Африці, Латинській Америці і Азії. У другій половині 1980 рр. починається широкомасштабний процес демократизації на всіх континентах. Бразилія, Аргентина, Чилі перейшли від військово-авторитарних до цивільних парламентських форм правління. Пізніше ці процеси поширилися на Центральну Америку. Подібні трансформації спостерігались у цей час і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні: на Філіппінах, у Тайвані, в Республіці Корея.

Значним зрушенням на африканському континенті стала відмова Південної Африканської Республіки від політики апартеїду, хоча в інших регіонах Африки відхід від авторитаризму відбувався повільнішими темпами.

Наприкінці 1980 – початку 1990 рр. широкий рух демократизації і незалежності охопив європейські країни, що перебували під патронатом Радянського Союзу. Так, соціалістична система розпалася, однак і штучно утворені федеративні об'єднання не витримали випробування часом і їх народи повернулися до своїх витоків. Ці процеси спостерігались у розлученні Чехословацької соціалістичної республіки (ЧССР), Соціалістичної федеративної республіки Югославія (СФРЮ) і врешті-решт на прикладі СРСР, який розпався на 15 суверенних країн, що колись утворювали Радянський Союз.

У політологічній науці триває дискусія про первинність або вторинність економічних і політичних засад. Є підстави вважати, що, економічні та політичні засоби є ознаками єдиного цілого, тобто єдиного явища, при цьому економічний чинник, фактично, є визначальним. Оновлені ідеї про економізацію зовнішньої політики лише підкреслюють, що кінцевим результатом будь-якого політичного заходу держави завжди був і є економічний інтерес. У деяких випадках (мусульманські, арабські держави) в стрижневу концепцію розвитку країни і зовнішньої політики досить часто закладено релігійну ідею.

Визначення подальшого розвитку міжнародної системи відносин ускладнюється й тим, що зміна систем відбувається досить повільно, поступово, у жорсткій боротьбі нового з таким, що відійшло, й відчуття підвищеної нестабільності і небезпеки посилюється, що викликано різкими переминами досить складного світу.

На початку XXI ст. у світовій системі одночасно розгортаються полярно-векторні процеси, у яких суб'єкти міжнарод-

них відносин формують різноякісні і різнопланові структури. Паралельно зі зростанням їхньої взаємозалежності, посиленням компоненти цілісності світу, розвивається інший процес – поглиблення розбіжностей. Глобалізація йде паралельно з так званою глокалізацією.

Водночас з усезагальними, універсальними якостями структур і суб'єктів активізуються якості особливі й ідентичні. З розмиванням ідентичностей на одному полюсі, на іншому спостерігаємо їх зміцнення і навіть укрупнення. Значною мірою такий стан можна пояснити тим, що глобальне явище новаційних змін соціально-політичних моделей формувалось у різних країнах на відмінних стартових позиціях, мало неоднакову глибину, його результати у низці випадків неоднозначні і не завжди є гарантіями проти рецидивів авторитаризму.

Низку проблем породжує неусталеність світового порядку. Для політичної системи світу вже зараз є характерним глобальна хвиля суперечливої демократизації, якісно нова світова економіка, зміни векторів застосування сили, поява нових, недержавних суб'єктів світової політики, інтернаціоналізація духовної сфери життєдіяльності людства, а також нових викликів світовому співтовариству тощо.

Різноманітність сьогодення ускладнюється поглибленням двох процесів, що набирають силу. З одного боку, намагання деяких країн грати роль силового центру, який би міг забезпечити системі міжнародних відносин стабільність і врівноваженість, а з іншого – тривалість процесу множення суверенних держав.

Негативні приклади «основних розпорядників» на світовій арені, що в різні історичні епохи нам продемонстрували деякі держави і міжнародні об'єднання (Священна Римська імперія, Радянський Союз, фашистська Німеччина, США тощо), схиляють до висновку про неусталеність сьогодення і невизначеність майбутнього. З іншого боку, міжнародна стабільність

і рівновага могли б бути досягнуті, за нашим припущенням, тільки за умов формування поліцентричності світу, тобто появи не одного, а кількох центрів сили, які врівноважували б одне одного.

Водночас, незважаючи на глибокі зміни всієї системи міжнародного буття, основними елементами міжнародних відносин залишаються суверенні держави, які мають здійснювати на своїй території всю повноту законодавчої, судової та виконавчої влади. Дії міжнародного права традиційно зупинялися на кордонах суверенної держави, у межах якої все підкорялось її юрисдикції. З вищого принципу суверенітету впливав і принцип невтручання як зобов'язання інших суб'єктів не втягуватися у внутрішні справи держави без згоди останньої.

Разом з тим, природа міжнародних відносин виправдовує легітимність застосування сили, спричиняє трансформацію суверенітету, який перестає бути захисним механізмом від зовнішнього втручання. На порядок денний вийшла доктрина про право світової спільноти на втручання у внутрішні справи держави не тільки для підтримання міжнародного миру, а й з гуманітарних міркувань – гуманітарна інтервенція.

У таких умовах забезпечення національних інтересів України, вирішальною складовою яких залишається реалізація комплексу зовнішньополітичних безпекових завдань, залежить не тільки від внутрішнього стану та здатності пристосуватися до оновленої системи міжнародних відносин, а й від спроможності гарантів міжнародного миру забезпечити стабільність і партнерство всіх держав світу незалежно від їхнього рівня розвитку та військового потенціалу.

У зв'язку із зазначеним, для протистояння загрозам необхідно шукати інші важелі, якими уявляються зовнішньополітичні механізми захисту. Від умілого використання згаданих схем залежить існування держав середнього типу, вони

є необхідними для забезпечення безпеки, сталого розвитку, миру і стабільності в регіоні і у світі загалом.

Дослідження теоретичних і практичних питань формування таких механізмів, насичення їх дієвими складовими, адекватне спрямування зовнішньополітичних зусиль на досягнення суто прагматичних результатів зумовлене безпрецедентністю комплексу існуючих проблем. Дієвість існуючих схем захисту є суттєвим резервом політичного і економічного розвитку держави, успішного розв'язання зовнішньополітичних завдань. У цьому зв'язку особливої уваги потребує актуалізація існуючих теоретичних напрацювань з проблематики міжнародних механізмів глобального, регіонального і субрегіонального рівнів; схем дво- і багатосторонньої співпраці у реалізації зовнішньої політики України, яка є учасницею сучасних процесів глибокої трансформації.

Система дослідження міждержавних відносин у безпечній сфері є типовою міждисциплінарною галуззю знань, яка активно використовує прийоми і методи, запозичені з історичних, політологічних, соціологічних, правових, філософських, економічних досліджень. До того ж сюди включені і методи моделювання, широко застосовані під час ситуаційного аналізу, вивчення конфліктогенних ситуацій. Системний аналіз передбачає дослідження всього комплексу безпеки міждержавних відносин як цілісного організму, що розвивається і вдосконалюється. Системний метод дозволяє глибше аналізувати мотивацію поведінки сторін, виявляти питому вагу різних чинників, що детермінують їхні дії, досліджувати механізм, що визначає динаміку світового співтовариства загалом, і прогнозувати цей розвиток.

Деякі аспекти безпеки держав складають предмет дослідження різноманітних соціальних і гуманітарних дисциплін, таких як політична історія, історія дипломатії, соціологія, філософія, політологія тощо. Представники різних наукових

шкіл і напрямів намагалися розробити систему понять, категорій, принципів і норм, покликаних узагальнювати, систематизувати і аналізувати великий емпіричний матеріал даної сфери суспільного буття.

Значний внесок у дослідження системи міжнародних відносин роблять історична наука, об'єктами дослідження якої є історія безпеки, зовнішньої політики національних держав, історія дипломатії, історія міжнародних відносин; соціологія міжнародних відносин, яка виокремилась в окрему галузь дослідження; правознавство, яке включає самостійний розділ міжнародне право, що вивчає норми і принципи, які регулюють безпекову діяльність держав у системі міжнародних відносин; геополітика, яка теж виокремилась у самостійний напрям дослідження, що вивчає теоретичні і практичні проблеми міжнародних відносин, розробляє основні категорії і поняття, виявляє закономірності і тенденції міжнародного життя.

Дослідники питань безпеки розглядають проблеми на стику різних наукових дисциплін. Особливий інтерес являють роботи останніх десятиліть, присвячені дослідженню розвитку біполярної, а з припиненням її існування – однополярної системи міжнародних відносин. У нашому випадку цей період охоплює процес становлення і розвиток зовнішньополітичної діяльності України в добу її правосуб'єктності, з урахуванням правонаступності основних принципів, закладених міжнародним правом у післявоєнний період аж до сьогодення, коли в цілому сформовані засади зовнішньої політики країни, основні напрями й цілі, створена структура зовнішньополітичних відомств держави.

Нова політична карта світу, що сформувалася із закінченням холодної війни, характеризується розгортанням процесу оформлення єдиної світової спільноти. Особливу увагу при цьому привертає проблема взаємозалежності і глобалізації

світу, спільний знаменник національних складових світової політики.

Аналіз зазначених універсальних тенденцій дозволяє достовірніше уявити напрям переміни світової політики і міжнародних відносин. Зникнення ідеологічного фантому світової політики у вигляді протипорядку комунізм – антикомунізм дозволив повернутися до традиційної, природної структури відносин між національними державами, що передбачає утворення багатопольярного світу, полюсами якого мають стати наймогутніші держави, що відкинули обмеження корпоративної дисципліни в результаті дезінтеграції двох блоків, світів або спільнот.

Епоха глобалізації характеризується зростаючою взаємозалежністю держав у межах модифікованої міжнародної системи, поглибленням взаємодії протилежних і взаємопов'язаних процесів і явищ. Становлення нових, постбіполярних міжнародних відносин відбувається у складних умовах, коли загострюються тривалі застарілі протистояння і з'являються нові серйозні конфлікти.

Триває боротьба злиднів з заможністю, протилежних світоглядів, політичних платформ, ідеологій і конфесій. Загострюється протистояння націоналізму з демократією. Система міжнародних відносин структурується на різнорівневих напрямках національної, регіональної і глобальної безпеки. У нову епоху зростаючої взаємозалежності у системі колективної – глобальної безпеки інтенсифікувалися взаємні конфлікти.

Отже, з однієї сторони епоха глобалізації трансформує світ, поширюючи знання, інформацію і створюючи широкі економічні можливості для розвитку всіх країн. З іншої – дедалі зростаюча глобалізація світової економіки, революція в засобах транспорту, зв'язку та інформації зробили традиційну картину світу з чітким поділом на суверенні національні

держави неадекватною. Лінії державних кордонів у переважній більшості залишаються незмінні, і на тлі значних змін ця тенденція зберігатиметься вочевидь і в майбутньому, хоча прогресує зменшення їх значущості. Поступово змінюватиметься і наповнення поняття суверенітету, яке свого часу було доведене до абсолюту, до оберегу від зовнішніх сил.

Провідні політологи розглядають дві концепції безпеки майбутнього світоустрою: концепція однополярності і багатополярності. Відомий політик, колишній держсекретар США Г. Кіссінджер передбачав, що сформована після холодної війни міжнародна система безпеки все більше нагадуватиме європейську політику ХІХ ст., коли традиційні національні інтереси і перемінні співвідношення сил визначали дипломатичну гру, утворення і розпад союзів, зміни сфер впливу [405; 406]. Особливу увагу питанням майбутнього розвитку людства приділяв і покійний член Російської академії наук Є. Примаков [407]. Ідея багатополярності безпеки набула поширення в політичних концепціях провідних держав світу різноманітних континентів, зокрема у державних і партійних програмах КНР тощо.

На початку 1990 рр. безпека світу зазнала серйозних змін. Розпад Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги поклали край залежності держав Центральної і Східної Європи від Москви, перетворивши кожен з них в активну одиницю європейської і світової політики. Розпад СРСР змінив ситуацію безпеки в євразійському просторі. Новоутворені держави пострадянського простору наповнюють реальним змістом свій суверенітет, формують свої власні комплекси національних інтересів, зовнішньополітичні курси, стають самостійними суб'єктами міжнародних відносин.

Пострадянське подрібнення території СРСР на п'ятнадцять суверенних держав змінило і ситуацію для сусідніх країн, які раніше мали справу з одним СРСР – для Китаю, Ту-

реччини, Скандинавії, країн ЦСЄ тощо. Змінилося не тільки співвідношення сил, а й різко зросла багатоваріантність відносин.

Кардинальні зміни на Європейському континенті характеризувалися об'єднанням Німеччини, розпадом колишньої Югославії, Чехословаччини, прозахідною орієнтацією країн ЦСЄ, включаючи держави Балтії. Це викликає посилення європоцентризму, самостійності західних інтеграційних структур, рельєфний прояв у низці країн Європи настроїв, що не завжди збігаються зі стратегічною лінією США.

Відбувається еволюція і міжнародної ситуації в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Це спричинено динамікою економічного посилення Китаю, підвищенням його зовнішньополітичної активності, пошуком Японією більш самостійного місця у світовій політиці. Об'єктивне зростання питомої ваги США у світових справах після закінчення холодної війни і розпаду СРСР певною мірою нівелюється підвищенням самостійності інших держав і певним посиленням ізоляціоністських настроїв у американському суспільстві.

У нових умовах із завершенням протистояння двох таборів холодної війни змінилися координати зовнішньополітичної діяльності держав, що були віднесені до так званого «третього світу». Нового змісту набули деякі політичні рухи, як, наприклад, Рух неприєднання, інші антиглобалістські об'єднання, посилилась диференціація Півдня і виокремлення деяких держав Півночі. По всіх напрямках йде розшарування держав, відбуваються зміни у відцентрових і доцентрових процесах безпеки.

Іншою доволі суттєвою ознакою глибинних змін у світовій політиці є посилення і поглиблення регіоналізму. При цьому посилюється регіоналізм не культурно-цивілізаційних блоків, на чому наполягав відомий американський вчений С. Гантінгтон [408], а й інтеграційних економічних утворень. У першу

чергу привертає увагу високо інтегрований Європейський Союз і такі інтеграційні утворення як Азійсько-тихоокеанське економічне співробітництво, Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), СНД, АСЕАН. Посилюються «трикутники» і союзи «двох»: США – Японія, Північна Америка – Західна Європа – Японія, «велика сімка».

Здавалось би багатополюсність вже набула певного значення у світовій системі безпеки, однак вона скоріше прояснює форму, ніж сутність нової системи міжнародної взаємодії. Сучасна багатополюсність ще не означає в повному обсязі дії традиційних рушійних сил світової політики і мотивацій поведінки її суб'єктів на міжнародній арені, характерних більшою мірою для всіх етапів Вестфальської і наступних систем безпеки міжнародних відносин. Сучасна ситуація не висуває нових розподільчих ліній протиборства між Північною Америкою, Європою і АТР. Навпаки, інтегрована Європа шукає точки дотику з Китаєм та іншими провідними країнами зазначеного регіону. За всієї своєї, здавалось би, гостроти полеміки між США і Росією, ці країни, керуючись фундаментальними інтересами для їхнього розв'язання мали б йти назустріч у безпекових питаннях.

2.2. Нормативно-правове регулювання проблем ядерної безпеки в сучасній системі міжнародних відносин

Світова спільнота зіштовхнулося з проблемою ядерної безпеки одночасно з появою ядерних технологій, і хоча це відбулося порівняно недавно, проблема практично одразу привернула до себе велику увагу. Під ядерною безпекою зазвичай розуміють дуже широкий спектр питань, пов'язаних з ядерними технологіями – від боротьби за нерозповсюдження ядерної зброї до технічних аспектів захисту від шкідливого

впливу радіоактивних речовин та іонізуючих випромінювань.

Таким чином, це поняття можна поділити за двома напрямками: ядерна безпека стосовно мирного використання атомної енергії (цивільна ядерна безпека) і відносно її військового застосування (військова ядерна безпека).

Відкриття атомної енергії – це найбільше науково-технічне досягнення сучасності. Уже зараз можна із впевненістю сказати, що енергія атомного ядра відкрила необмежені можливості для технічного прогресу в усіх сферах людської діяльності, тож значення цієї енергії для майбутнього неможливо переоцінити. Атомна енергія займає одне з провідних місць серед інших енергетичних джерел.

Питання, пов'язані з отриманням та використанням енергії атомного ядра, завжди були предметом пильної уваги і вивчення, бо людство з моменту відкриття явища радіоактивності постійно прагнуло розширити сферу застосування ядерної енергії. У наші дні інтерес до проблеми мирного атома, хоча і обумовлений потребами науково-технічного розвитку суспільства, одночасно набув іншого забарвлення: необхідність забезпечити безпеку в процесі мирного використання атомної енергії, оскільки, як уже зазначалося, ядерна енергія приховує в собі велику потенційну небезпеку, чи не найзначнішу за своїми негативними наслідкам у порівнянні з іншими видами небезпек, що виникають у результаті тієї чи іншої діяльності людини. Щоправда, в науковій літературі останніх десятиліть фігурують ґрунтовні аргументи, підкріплені фактами й розрахунками, що головна небезпека використання мирного атома полягає не в його кількісно вимірюваному потенціалі небезпечності і потужності можливих наслідків його використання, а радше в мало прогнозованості таких наслідків. Однак найвища ступінь загрози для всього людства у разі використання ядерної зброї не підлягає сумніву. Важливу

роль тут може і повинен зіграти механізм міжнародно-правового регулювання в даній галузі.

Спочатку ядерною проблемою перейнялися держави, які сьогодні прийнято називати «ядерним клубом»: США, Великобританія, Росія, Франція і Китай. Довгий час, виходячи з положень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. (ДНЯЗ), вони вважали себе єдиними «легітимними» членами ядерного клубу. У пункті 3 статті IX Договору зазначено: «Для цілей цього Договору державою, яка володіє ядерною зброєю, є держава, яка виробила і підірвала ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої до 1 січня 1967 року».

Цей договір зобов'язує неядерні країни відмовитись від спроб створення ядерної зброї та закріплює виключне право постійних членів Ради Безпеки ООН на володіння нею. За договором, кожна держава, що має ядерну зброю, зобов'язується не передавати будь-кому ядерну зброю чи інші ядерні пристрої, а також контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні опосередковано, так само як і жодним способом не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не має ядерної зброї, до виробництва або здобуття будь-яким іншим способом ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями.

З іншого боку, будь-яка держава, що не має ядерної зброї, зобов'язується не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні опосередковано; не виробляти та не здобувати у будь-який інший спосіб ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої, так само як і не добиватися і не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв. У той же час цей Договір регулює лише

питання розповсюдження ядерної зброї і жодним чином не обмежує невід'ємне право будь-якої держави розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії в мирних цілях [420].

У подальшому кількість держав, що займаються ядерними дослідженнями, значно зросла. За оцінкою деяких фахівців на даний час більше двадцяти держав є нелегальними, «тіньовими ядерними державами» або мають технології створення ядерної зброї. Активне дослідження ядерної теми в теоретичному і практичному плані вже в короткі терміни поставило перед людством проблему забезпечення безпеки при використанні ядерної енергії в мирних і військових цілях. Реакцією світової спільноти на мирне використання ядерної енергії стало створення в 1956 р. Міжнародного агентства з атомної енергії – МАГАТЕ. Метою цієї міжнародної організації, як це записано в ст. II Статуту, є досягнення більш швидкого і широкого використання атомної енергії для підтримання миру, добробуту, здоров'я людей у всьому світі. Агентство також стежить, аби допомога, що надається під його наглядом або контролем, не була використана іншими державами в мілітарній сфері [421, с. 49].

Боротьба з розробленням, випробуванням і розміщенням ядерної зброї, що почалася практично з його появою, виразилась у прийнятті міжнародних юридично зобов'язуючих договорів. Наріжним документом став уже згадуваний Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., який набув чинності 5 березня 1970 р. Значимість Договору полягає ще й у тому, що після набуття цією угодою чинності була розроблена повномасштабна система гарантій МАГАТЕ і почав роботу Комітет ядерних експертів [422, с. 188].

На даний час можна говорити про сформовану систему обмежувачів поведінки з ядерною енергією. Її правову осно-

ву складають міжнародні договори, які можна згрупувати за предметом регульованих відносин:

I. У сфері боротьби з розробленням, випробуванням і розміщенням ядерної зброї:

а) Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою від 5 серпня 1963 р.;

б) Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24 вересня 1966 р.;

в) Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.;

г) Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11 лютого 1971 р.;

д) Договір про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла, від 20 січня 1967 р.;

е) Конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 р.;

є) Регіональні міжнародні договори про створення районів, вільних від ядерної зброї:

– Договір про Антарктику 1959 р., дія якого поширюється на весь континент Антарктида та всі простори південніше 60-ї паралелі південної широти;

– Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці від 14 січня 1967 р. (Договір Тлателолко);

– Договір про створення без'ядерної зони в південній частині Тихого океану від 6 серпня 1985 р. (Договір Раротонга);

– Пеліндабський договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці від 23 червня 1995 р. (Договір Пеліндаба);

– Договір про без'ядерну зону в південно-східній Азії від 15 грудня 1995 р. (Бангкокський договір);

– Договір про зону, вільну від ядерної зброї, у Центральній Азії від 8 вересня 2006 р. (Семипалатинський договір).

За цими договорами державам-учасницям забороняється володіти, розробляти, виготовляти, купувати, розміщувати, перевозити чи випробувати ядерну зброю, здійснювати викиди радіоактивних відходів, а також дозволяти здійснювати ці дії в межах своїх територій іншим державам. Важливим елементом цих договорів є гарантії безпеки, надані ядерними державами неядерним країнам [423-430];

ж) двосторонні договори між державами щодо ядерної зброї. Передусім, йдеться про угоди між США та СРСР, а згодом – Росією, що стосувалися скорочення стратегічних озброєнь. Серед таких найважливішими є:

– Договір між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір ПРО) 1972 р. Цим Договором передбачалося залишити в кожній країні по два райони ПРО, однак згодом Додатковим протоколом 1974 р. було прийнято рішення про залишення одного району ПРО. У 2001 р. США вийшли з цього договору, який припинив дію з 2002 р.;

– Тимчасова угода між СРСР та США про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 р. (Угода ОСО-1), якою було введено обмеження щодо пускових стратегічних ракет, як стаціонарних, так і таких, що базуються на підводних човнах;

– Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1979 р. (Договір ОСО-2) став продовженням ОСО-1 і встановив обмеження загальною кількістю 2400 одиниць пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ), важких бомбардувальників та балістичних ракет класу «повітря-земля» (БРПЗ). Цей договір в силу не вступив, але фактично виконувався сторонами до 1986 р.;

– Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. (Договір СНО-1) передбачає обмеження МБР, БРПЧ та БРПЗ загальною кількістю 15140 одиниць. Договір ратифіковано США та Україною, але чинності він не набув через відмову Росії визнати для себе його обов'язковість;

– Договір між Росією та США про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р. (Договір СНО-2) передбачає повну ліквідацію Росією шахтних пускових установок та важких МБР. Росією цей Договір не ратифіковано;

– Договір між Росією та США про заходи щодо подальшого скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь 2010 р. (Договір СНО-3), який вступив і дію в 2011 р. і розрахований на десять років;

– Договір між СРСР та США про ліквідацію їх ракет середньої і малої дальності 1987 р. (Договір по РСМД). Умови цього договору було повністю виконано і США, і СРСР, але ракети середньої і малої дальності залишилися на озброєнні союзників США по НАТО;

– Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990 р. та додаткові Умови та Протоколи до нього. У 2007 р. Росія заявила про призупинення своєї участі в цьому Договорі і висловила пропозицію щодо розробки нової редакції договору.

II. У сфері боротьби з радіоактивним зараженням планети:

а) Міжнародна конвенція про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р. (з поправками 1994 р.);

б) Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р.;

в) Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію і про допомогу в разі ядерної аварії або радіоактивної аварійної ситуації 1986 р.;

г) Конвенція про ядерну безпеку 1994 р.;

д) Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії чи аварійної ситуації 1986 р.;

е) Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами 1997 р..

III. У сфері відповідальності за ядерну діяльність та захист трудящих:

а) Конвенція про захист трудящих від іонізуючої радіації 1960 р.;

б) Конвенція про відповідальність щодо третіх осіб в області ядерної енергії 1960 р. (з поправками 1964 р. та 1982 р.);

в) Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. (з поправками 1997 р.);

г) Конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р. (не діє);

д) Конвенція про цивільну відповідальність у галузі морських перевезень ядерних матеріалів 1971 р.

Разом з тим необхідно відзначити, що після розпаду світової соціалістичної системи, реальним вираженням чого з погляду забезпечення ядерної безпеки стала ліквідація Організації Варшавського договору, а потім і після розпаду СРСР, значно змінилася структура ядерного стримування. Частина східноєвропейських держав і країни Балтії були прийняті в НАТО, спадкоємцем «ядерного щита» СРСР стала Росія. Низка військових конфліктів, що спалахнули в усьому світі з 1990 рр. по теперішній час, дозволяє деяким дослідникам говорити про зниження порогу застосування сили у відносинах між ядерними державами і про технічно і психологічно більше можливе пряме зіткнення ядерних держав, ніж це було двадцять чи тридцять років тому [431, с. 471].

У цьому зв'язку можна без перебільшення говорити про безсумнівну важливість Конференції учасників Договору про

нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з розгляду дії Договору, яка відбулась з 27 квітня по 22 травня 2015 р. в Центральних установах Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку.

Головою цієї Оглядової конференції була призначена посол Таус Ферухі (Алжир). Під час роботи конференції було розглянуто низку ключових питань, у тому числі надання Договору універсального характеру; ядерне роззброєння, включаючи конкретні практичні заходи; ядерне нерозповсюдження, включаючи заохочення і зміцнення гарантій, а також заходи з досягнення прогресу в мирному використанні ядерної енергії та забезпеченні ядерної безпеки; регіональне роззброєння і нерозповсюдження, реалізацію резолюції 1995 р. по Близькому Сходу; заходи, що стосуються питання про вихід з Договору; заходи щодо подальшого посилення оглядового процесу та шляхи заохочення взаємодії з громадянським суспільством у зміцненні норм, встановлених ДНЯЗ, та у сприянні освіті в галузі роззброєння.

Одним з найважливіших міжнародно-правових документів у сфері боротьби з радіоактивним зараженням планети є Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р. У липні 2005 р. на Дипломатичній конференції МАГАТЕ була прийнята Поправка до конвенції. Її зміст спрямований на протидію ядерному тероризму, що виражається в значному посиленні системи заходів оперативного реагування в разі викрадення ядерного матеріалу, що включає інформаційну взаємодію і надання міжнародної допомоги. На жаль Поправка в даний час в силу не вступила.

Перша без'ядерна зона була створена в Латинській Америці і Карибському регіоні. У наступні роки були засновані ще чотири зони в південній частині Тихого океану, в Південно-Східній Азії, в Африці та Центральній Азії. Комісія ООН із роззброєння у своїй доповіді від 30 квітня 1999 р. рекомен-

дувала прийняти ряд принципів та керівних положень щодо створення зони, вільної від ядерної зброї. У документі, зокрема, зазначається:

– Зони, вільні від ядерної зброї, мають створюватися на основі домовленостей, добровільно укладених між державами відповідного регіону;

– Ініціатива зі створення зони, вільної від ядерної зброї, повинна виходити виключно від держав відповідного регіону і втілюватися в життя всіма державами цього регіону;

– З державами, що володіють ядерною зброєю, варто консультиватися під час переговорів про укладення кожного договору і його відповідного протоколу про створення зони, вільної від ядерної зброї, з тим, щоб сприяти підписанню та ратифікації ними відповідного протоколу до договору, за допомогою чого вони беруть на себе (вимагають безумовного виконання) юридичні зобов'язання щодо статусу зони і зобов'язання не застосовувати і не загрожувати застосуванням ядерної зброї проти держав-учасниць цього договору;

– Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, повинен передбачати ефективну заборону щодо розробки, виробництва, контролю, володіння, випробування, розміщення та транспортування державами- учасниками договору ядерних вибухових пристроїв будь-якого типу з хоч би якої метою і повинен містити чітке положення про те, що держави-учасники договору не дозволяють ніякій іншій державі розміщувати хоч би які ядерні вибухові пристрої в межах зони;

– Зона, вільна від ядерної зброї, не повинна перешкоджати використанню ядерної науки і технології в мирних цілях і могла б також сприяти, якщо це передбачено в договорах про створення таких зон, двосторонньому, регіональному і міжнародному співробітництву в мирному використанні ядерної енергії в межах зони з метою сприяння

соціально-економічному та науково-технічному розвитку держав-учасниць.

Як відзначають німецькі вчені, у сучасну епоху захист без'ядерних держав від дій ядерних держав і потенційних нових ядерних держав все більше актуалізується. Необхідно додати, що на наш погляд, більшою небезпекою є поширення зброї масового ураження, в тому числі ядерної зброї, в результаті потрапляння його в руки недержавних структур, у першу чергу – терористів.

Слід відзначити, що вже в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. виділено окремий розділ «Екологічна безпека», в якому на державу покладається обов'язок щодо забезпечення екологічної безпеки громадян, збереження генофонду народу, передбачається можливість заборони та припинення функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, якщо вони спроможні створити загрозу екологічній безпеці. Ці положення повною мірою поширюються на ядерну та радіаційну безпеку як складові екологічної безпеки [432, с. 60].

І все ж основою для формування законодавства в галузі використання ядерної енергії та радіаційного захисту України є Концепція державного регулювання безпеки та управління ядерною галуззю в Україні, затверджена постановою Верховною Радою України від 25 січня 1994 р. У ній визначались основи державного регулювання безпеки використання ядерної енергії і принципи, на яких повинно базуватись ядерне законодавство, а саме:

- пріоритет захисту людини від впливу радіації;
- заборона виконувати певні види діяльності у сфері використання ядерної енергії без ліцензії;
- здійснення державного нагляду у сфері використання ядерної енергії.

Наступним кроком стало прийняття Верховною Радою України базового, з погляду вирішення проблем безпечного використання ядерної енергії і радіаційної безпеки, Закону України «Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р. [433].

Позитивним у цьому Законі є те, що це була спроба виробити чіткий понятійний апарат у сфері використання ядерної енергії, який би сприяв забезпеченню ядерної та радіаційної безпеки.

У ньому вперше на законодавчому рівні встановлено пріоритет безпеки людини і навколишнього середовища, права і обов'язки громадян у сфері використання ядерної енергії; врегульовано діяльність, пов'язану з використанням ядерних установок і джерел іонізуючого випромінювання і таке інше.

Крім того, Законом було закріплено права громадян і їх об'єднань на отримання інформації у сфері використання ядерної енергії і радіаційної безпеки, на участь у формуванні політики у цій сфері, на належні соціально-економічні умови проживання і праці в місцях розташування підприємств з видобування уранових руд, ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами; права громадян на відшкодування шкоди, завданої негативним впливом іонізуючого випромінювання у процесі використання ядерної енергії.

Поява такого Закону сприяла подальшому розвитку ядерного законодавства України, зокрема, прийняттю Законів України «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р., «Про видобування та переробку уранових руд» від 19 листопада 1997 р., «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від 14 січня 1998 р., «Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблоку цієї АЕС на екологічно безпечну систему»

від 11 грудня 1998 р., «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13 грудня 2001 р., «Про впорядкування питань, пов'язаних із забезпеченням ядерної безпеки» від 24 червня 2004 р.

Частиною національного ядерного законодавства стала низка міжнародних актів, до яких приєдналася Україна. Це, передусім, Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, участь в якій Україна оформила 5 травня 1993 р. Наступний міжнародний акт – це Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, до якого Україна приєдналася в грудні 1994 р. як неядерна держава. Згідно зі статтею 3 цього Договору, кожна з країн-учасниць, яка не володіє ядерною зброєю, зобов'язана укласти угоду з Міжнародним агентством з ядерної енергії (МАГАТЕ) про застосування гарантій про нерозповсюдження ядерних матеріалів. 21 вересня 1995 р. Україна підписала таку угоду, а 17 грудня 1997 р. Верховна Рада України її ратифікувала.

Це і Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р., яка встановлює абсолютну відповідальність оператора за ядерну шкоду. Вказана Конвенція вступила в силу для України 12 липня 1996 р. Ця Конвенція встановлює надзвичайно важливий правовий інститут.

Україна також керується нормами Конвенції про допомогу у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації (26 вересня 1986 р.), Конвенції про оперативне сповіщення про ядерні аварії (30 грудня 1986 р.), Конвенції про ядерну безпеку (17 грудня 1997 р.), Об'єднаної конвенції про безпеку поводження з радіоактивними відходами (20 квітня 2000 р.).

Значне місце в системі ядерного законодавства належить різноманітним нормам, правилам і стандартам у сфері використання ядерної енергії, забезпечення ядерної і радіаційної безпеки. Норми і правила з ядерної та радіаційної безпеки

ки ґрунтуються на конкретних положеннях законодавства, тому детальніше регулюють відносини у сфері використання ядерної енергії, встановлюють критерії і вимоги до безпеки об'єктів ядерної енергії та джерел іонізуючого випромінювання; визначають умови та встановлюють технічні вимоги, що регулюють функції, процеси, дії, операції. Процедури під час діяльності у галузі використання ядерної енергії встановлюють як результат діяльності – властивості, характеристики, величини, параметри об'єктів ядерної енергії та джерел іонізуючого випромінювання [432, с. 84].

Необхідно зазначити, що подальше вдосконалення законодавства в сфері використання ядерної енергії вимагає не тільки прийняття нових і змін чинних нормативних актів, а й їх систематизації.

Сьогодні шлях розвитку системи ядерного законодавства пов'язаний з розвитком та вдосконаленням системи нормативних актів, що розробляються і приймаються з метою створення системи кодифікованих законодавчих і підзаконних актів, які б охоплювали всі сфери використання ядерної енергії і забезпечення радіаційної безпеки.

Таким чином, Україні за відносно короткий період вдалося створити власне ядерне законодавство, яке є складним і комплексним. Ядерне законодавство України значною мірою відповідає вимогам Європейського законодавства внаслідок реалізації численних міжнародних угод, учасником яких є Україна. Головне призначення ядерного законодавства полягає в тому, щоб правовими засобами сприяти найбільш безпечному використанню ядерної енергії, забезпеченню ядерної та радіаційної безпеки, захисту людини від впливу іонізуючих випромінювань, охороні навколишнього середовища від радіаційного забруднення. У зв'язку з розширенням відносин у використанні ядерної енергії, перед Україною стоять завдан-

ня створення саме кодифікованих актів у сфері використання ядерної енергії та забезпечення ядерної і радіаційної безпеки.

Аналіз міжнародно-правової системи регулювання обігу ядерних матеріалів дозволяє зробити висновок про достатні гарантії забезпечення безпеки людства. Однак необхідно відзначити нові серйозні виклики, що створюють реальні загрози виконанню міжнародно-правових зобов'язань державами.

У цьому зв'язку залишається тільки вітати прагнення більшості держав світу до вдумливої, цілеспрямованої роботи зі зниження існуючих ризиків, активізації діяльності різноманітних міжнародних організацій. Значна роль у цій діяльності відводиться членам «ядерного клубу». Забезпечення ядерної безпеки також вимагає ефективної роботи різних контрольних механізмів як договірних, так і політичного характеру.

7 червня 2017 р. був схвалений Договір про заборону ядерної зброї, який забороняє розробку, випробування, зберігання, отримання, транспортування і використання ядерної зброї. Ця угода була відкрита для підписання 20 вересня того ж року і має вступити в законну силу після того, як її ратифікують 50 країн, проте всі ядерні держави проігнорували цей документ і навряд чи будуть дотримуватись його положень.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИКА ЯДЕРНОГО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ІСТОРИЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Витоки формування американської доктрини ядерного нерозповсюдження

Історія політики нерозповсюдження ядерної зброї, її носіїв та міжнародного контролю за поширенням ядерних технологій розпочалася ще до випробування атомної бомби та її застосування Сполученими Штатами проти Японії в 1945 р., а саме у 1942 р. [434]. Таємна Квебекська угода, підписана Ф.Д. Рузвельтом та В. Черчиллем 19 серпня 1943 р., передбачала, що будь-яка інформація щодо спільного ядерного проекту може бути надана третій стороні (у даному випадку – СРСР) тільки за взаємної згоди [435].

Однак безумовна першість у масштабній постановці проблеми ядерної зброї в міжнародних відносинах та її впливу на майбутнє людства належить данському фізику, учаснику Мангетенського проекту Н. Бору. Він почав розвивати свої ідеї невдовзі після того, як британська розвідка викрала його з окупованого нацистами континенту в жовтні 1943 р. у розмовах з керівником Ядерної агенції Великої Британії Дж. Андерсоном. Останній поділяв з Н. Бором думку про необхідність створення ще під час війни режиму міжнародного контролю над атомом, щоб уникнути післявоєнного конфлікту між союзними державами. Н. Бор чітко виклав свої думки в листі до цього адресата від 16 лютого 1944 р., а в січні того ж року

британці привезли Н. Бора до США, де він залучився до Мангетенського проекту.

Вчений вимагав особистої зустрічі з президентом Ф.Д. Рузвельтом, щоб довести йому свою правоту [436, р. 780]. У серпні 1944 р. така зустріч відбулася. У пам'ятній записці, яка закріплювала результати квебекської домовленості про повне й відверте таємне співробітництво американців з британцями в ядерному проекті від 18 вересня 1944 р., зокрема, зазначалося:

«Треба вжити усіх необхідних заходів, щоб гарантувати, що від професора Н. Бора не відбудеться витoku інформації, особливо до росіян» [437].

Найбільш вичерпно пропозиції Н. Бора щодо міжнародного контролю над ядерною зброєю було викладено у його відритому листі до ООН від 9 червня 1950 р. [438]. Великий фізик сучасності відмічав, що «в останні роки світові політичні події посилили напруженість між країнами, водночас перспективи конкуренції великих країн у володінні засобами знищення населення значних територій і, навіть, перетворення частин Землі на тимчасово непридатні для життя призвели до розповсюдження загальної тривоги» [438]. Він нагадав про низку пропозицій, висунутих ним ще в меморандумі від 24 березня 1945 р., які набули особливої гостроти після початку ядерної ери: «Докладні пропозиції зі створення ефективного контролю мають бути розроблені за сприяння вчених і технологів, які призначаються урядами відповідних країн. Також постійний експертний комітет під егідою міжнародної організації безпеки повинен бути наділений правом контролю новітніх наукових і технічних розробок та надання відповідних рекомендацій» [438].

Наприкінці 1945 р. голова щойно створеного Спеціального комітету Сенату США з атомної енергії Б. Макмагон започаткував слухання, які в кінцевому результаті призвели до втра-

ти військовими контролю над ядерною зброєю (його було передано міністерству енергетики) та схвалення Закону про атомну енергію, який набув чинності 1 червня 1946 р. [439]. Закон Макмагона був першим публічним кроком політики США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї. Багато провідних діячів адміністрації Г. Трумена (з подачі керівника Мангетенського проекту генерала Л. Гроувза), сам президент та чимало лідерів Конгресу тоді помилково вірили, що США ще десятиліття зможуть зберігати секрети виробництва ядерної зброї, тобто ядерну монополію.

Закон був покликаний саме її затвердити. Згідно з ним, заборонялася передача будь-якої закритої інформації «щодо виробництва або утилізації атомних озброєнь, матеріалів, що розщеплюються, чи використання таких матеріалів для виробництва енергії». Закон забороняв не тільки передачу інформації про використання атому у військових, а й у мирних цілях, навіть Канаді та Великій Британії, хоча вчені з цих країн брали активну участь у ядерному проекті під час Другої світової війни. Закон повністю суперечив вищеназваній квебекській англо-американській угоді Ф.Д. Рузвельта і В. Черчилля від 19 серпня 1943 р. (До речі, англійці правильно визначили приблизний час появи радянської атомної бомби). Парадокс полягав у тому, що практично водночас із Законом Макмагона американське керівництво надзвичайно серйозно ставилося до пов'язаної зі створенням ООН пропозиції про встановлення міжнародного контролю над ядерною зброєю [440].

ООН від самого початку розглядалася Вашингтоном як саме той форум, де має визначатися доля ядерних технологій – як їхній мирний потенціал, так і воєнні перспективи. Відразу після війни деякі вчені – учасники Мангетенського проекту, вважали, що жодна найжорсткіша система міжнародного контролю не в змозі запобігти надзвичайно швид-

кому розповсюдженню атомної бомби. Зокрема, прогноз Гарольда Юрі передбачав вступ до «ядерного клубу» півдесятка країн усього лише за п'ять наступних років. Ірвінг Ленгмюр пророкував швидке оволодіння Росії ядерною зброєю, але її мали випередити Канада та Велика Британія. Громадська думка поділяла їхню точку зору про неможливість зберегти монополію США. Розвідувальні оцінки у 1948 р. віддавали першість серед інших країн Радянському Союзу у створенні бомби, але були обережні у визначенні термінів, коли це відбудеться [441, р. 308].

Отже, біля колиски міжнародної політики нерозповсюдження стояли Сполучені Штати – країна, де була вперше винайдена ядерна зброя та яка першою її випробувала і застосувала [442]. Відразу після атомних бомбардувань Хіросіми і Нагасакі президент Г. Трумен і його вищі посадові особи розглядали СРСР як принципово важливу державу для встановлення міжнародного контролю над атомною бомбою. Військовий міністр Г. Стимсон і державний секретар Д. Бірнс представляли протилежні позиції в адміністрації. Незважаючи на побоювання щодо намірів Й. Сталіна, Стимсон вважав – якщо Сполучені Штати не запропонують повну співпрацю у розвитку атомної енергетики, Радянський Союз почне «відчайдушну секретну гонку до ядерних озброєнь». Бірнс же залишався непохитним в опозиції до будь-якої спроби співпрацювати з Москвою у питаннях атомної енергії і розглядав бомбу як дипломатичний актив, який зробить Й. Сталіна поступливішим. Але невдовзі йому довелося розчаруватися у дієвості цього засобу.

Подальші події, що відбувалися на низці міжнародних конференцій, у тому числі за участі СРСР, детально досліджені в науковій літературі (плани Г. Стимсона, В. Буша, Д. Ачесона-Д. Ліліенталя, Б. Баруха) [443, р. 29-45] й немає сенсу їх додатково розглядати, тому що жодних практичних наслідків

для політики контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї вони не мали. Хоча треба визнати деякий вплив цих планів на формування сучасного дискурсу з проблем нерозповсюдження та його стан.

Американській громадській думці, причетним до ядерного проекту вченим (переважно опонентам атомного бомбардування Японії) та конгресовим лідерам були властиві необґрунтовані сподівання на те, що нова міжнародна Агенція виявиться здатною впоратися з викликами, пов'язаними з ядерною зброєю та «мирним атомом». Здавалося, створення 24 січня 1946 р. Комісії ООН з атомної енергії, яка прямо підпорядковувалася Раді Безпеки, свідчило про непогані перспективи міжнародного контролю. Комісія мала створити систему для:

1) обміну між усіма країнами базовими науковими знаннями з ядерної проблематики для їх використання у якості «мирного атому»;

2) контролю атомної енергетики у масштабах, потрібних для гарантування її використання виключно у мирних цілях;

3) знищення в арсеналах держав атомної зброї та усіх інших головних видів зброї масового знищення;

4) ефективного гарантування шляхом інспектування та іншими засобами захисту занепокоєних держав від ризиків порушення та ухилення від виконання власних зобов'язань [444, р. 11-24].

Але цього так і не відбулося та й не могло відбутися в умовах, коли набирала обертів холодна війна. У 1940–1950 рр. Радянський Союз регулярно висував пропозиції в ООН щодо заборони використання ядерної зброї як першого кроку на шляху до загального всеохоплюючого роззброєння, які зустрічали перманентний опір США та їхніх західних союзників. При цьому головним аргументом «вільного світу» проти цих ініціатив була теза, що СРСР активно просуває власну

програму створення, а згодом – розвитку ядерної зброї та її носіїв, а радянські пропозиції є нічим іншим, ніж фальшивою пропагандою, оскільки Москва не згодна піти на встановлення міжнародного контролю над озброєннями [445].

3.2. Договір з нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та політичні проблеми його реалізації

Впродовж багатьох десятиліть посліп США виступали незмінним лідером у висуванні пропозицій щодо шляхів здійснення міжнародного контролю за ядерною зброєю та попередженням її розповсюдження [141] та залишаються ними сьогодні. Досить повний, хоча і з істотними прогалинами Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) залишається ключовим компонентом глобального режиму нерозповсюдження, а також встановлює всеосяжні, юридично обов'язкові рамкові умови на основі трьох принципів:

1) держави, які не мали ядерної зброї до 1967 р. – за рік до того, як договір був відкритий для підписання – погоджуються її не набувати;

2) п'ять держав, які випробували ядерну зброю за рік до 1967 р. – держави-власниці – погодилися не надавати допомогу іншим державам у створенні ядерної зброї та рухатися до роззброєння;

3) державам, що не володіють ядерною зброєю (без'ядерним), гарантований доступ до цивільних ядерних технологій і розвитку ядерної енергетики [420].

ДНЯЗ був задуманий його ініціаторами як засіб нерозповсюдження ядерної зброї, а не ядерного роззброєння або гарантування виключно мирного використання атому. Зобов'язання за договором для різних категорій учасників відрізняються принципово, і це зроблено свідомо. Можливо,

відносний успіх політики нерозповсюдження в системі міжнародної безпеки згідно із ДНЯЗ підвищив очікування щодо результатів його реалізації, але стратегія трьох принципів Договору не надає приводу вважати, що він забезпечить значний прогрес у питаннях роззброєння та використання атому у мирних цілях. Три напрями не настільки взаємопов'язані між собою, як прийнято традиційно вважати, а прагнення наполягати на рівномірному й збалансованому розвитку кожного з них можуть лише послабити підтримку договору в цілому [446, р. 41].

По-перше, самі ядерні держави не виконують власних зобов'язань. Так, у Щорічнику Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру за 2015 р. наголошується, що всі п'ять визнаних ядерних держав (членів «ядерного клубу» та Ради Безпеки ООН) розгортають нові види ядерної зброї або системи її доставки чи планують зробити це. У доповіді стверджується, що ці держави «схоже, мають намір зберігати свої ядерні арсенали на невизначений термін» [447, с. 425]. Такий розвиток подій порушує умови ДНЯЗ, в якому говориться, що визнані ядерні держави працюватимуть в напрямі ядерного роззброєння, а без'ядерні країни мають гарантувати, що матеріали і технології ядерних цивільних об'єктів не використовуватимуться для виготовлення ядерних озброєнь.

По-друге, не всі держави світу є учасниками Договору з нерозповсюдження ядерної зброї. Хоча масштаби і мандат ДНЯЗ і МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії є виконавчим органом з ДНЯЗ, що здійснює контроль за дотриманням Договору і надає допомогу без'ядерним країнам у розробці цивільних технологій) досить широкі, існує критична прогалина в покритті ними держав: 189 країн є учасниками договору, але три з дев'яти ядерних держав світу – Індія, Ізраїль і Пакистан – ніколи не приєднувалися до ДНЯЗ, а четверта – Північна Корея – вийшла з Договору в 2003 році.

Таким чином, навіть виконання існуючих режимів ДНЯЗ є гострою проблемою, адже майже половина світових ядерних держав не підпадає під їхню дію. Окрім того, деякі учасники ДНЯЗ не надто переймаються дотриманням його положень. Зокрема, існують серйозні підстави вважати, що Китай вирішальним чином сприяв набуттю Пакистаном ядерних озброєнь і ракет-носіїв ядерної зброї [448].

По-третє, ДНЯЗ за своїм змістом не розглядає проблему створення (захоплення) ядерної зброї недержавними суб'єктами. Після терактів 11 вересня 2001 р. Рада Безпеки ООН (РБ ООН) прийняла юридично зобов'язуючий документ – резолюцію 1540, який вимагає від усіх країн-членів ООН вжити заходів щодо попередження набуття недержавними суб'єктами зброї масового знищення та забезпечити їхнє виконання. Проте багато держав-членів ООН стверджують, що РБ ООН не має повноважень схвалювати обов'язкову резолюцію в цій сфері. Почасті в результаті цього деякі держави чинили спротив співпраці з Комітетом 1540, створеним для нагляду за здійсненням цієї резолюції. Утім РБ ООН знову заявила про відданість резолюції 1540 у квітні 2011 р., схваливши резолюцію 1977 – продовження мандата Комітету 1540 на десять років [449].

Окрім опору виконанню резолюції ООН 1540, існує значна опозиція Конвенції проти ядерного тероризму, яка надає визначення цьому явищу і вимагає міжнародного співробітництва в цілях попередження і припинення актів ядерного тероризму, до якої приєдналося тільки близько 80 держав-членів ООН.

Два важливих елементи режимів нерозповсюдження ядерної зброї так і не набрали чинності через опір з боку Сполучених Штатів та інших держав, що володіють нею. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може вступити в силу

допоки всі сорок чотири держави зі значним військовим або цивільним ядерним потенціалом ратифікують його. Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан і Сполучені Штати не зробили цього [447, с. 589-590]. Так само зусилля щодо укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються (ДЗВРМ), тобто збройового ядерного матеріалу також зайшли в глухий кут. Фахівці та громадськість піддавали жорсткій критиці позицію США за блокування прогресу з обох питань, проте навіть адміністрації такого президента-паціфіста як Б. Обама не вдалося зсунути цей процес з мертвої точки, оскільки Сенат відмовився ратифікувати ДВЗЯВ ще в 1999 р. та відновити переговори про ДЗВРМ із належними заходами перевірки.

Уже підсумковий документ Огляду стану реалізації ДНЯЗ у 2010 р. констатував надзвичайно «помірні успіхи» у цій сфері [450]. Значних позитивних зрушень з тих пір не спостерігалося. На порядку денному залишається невирішеним питання запровадження державами-учасницями Договору конкретних планів дій щодо нерозповсюдження ядерної зброї та роззброєння, а також ліквідації ядерної зброї на Близькому Сході шляхом створення в регіоні зони вільної від ядерної зброї.

30 квітня 2013 р. Єгипет вийшов з підготовки (підготовчої наради в Женеві) Конференції 2015 р. на знак протесту проти бездіяльності держав-учасниць ДНЯЗ. Єгипетські урядовці пояснили, що позиція їх країни випливає з розчарування відсутністю прогресу в напрямі створення без'ядерної зони на Близькому Сході, адже створення такої зони не було включено навіть до порядку денного чергового раунду глобальних переговорів з ядерної проблеми. Необхідність в одностайній згоді призвели до деяких нових ініціатив США, таких як більш жорсткі вимоги з перевірки, які не отримали підтримки з боку інших держав.

У цілому стан дотримання державними суб'єктами запобігання поширенню ядерної зброї залишається незадовільним, оскільки зберігаються значні ризики її розповсюдження. Незважаючи на широкий обсяг правової бази ДНЯЗ, уже з початку 1990 рр. спостерігається неефективність існуючих інструментів нерозповсюдження для стримування держав, що потенційно можуть її набути [451].

Суто теоретично, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) має ставити питання про країни – порушники вимог ДНЯЗ у Раді Безпеки ООН, яка, своєю чергою, може запровадити санкції або розробити інші механізми покарання. Проте на практиці кон'юнктурні політичні розрахунки часто-густо є причиною створення ситуації «глухого кута» в РБ ООН. Це призводить до продовження ядерного шахрайства, а досить слабкі резолюції ООН щодо санкцій фактично дозволяють державам-порушникам діяти безкарно. МАГАТЕ в багатьох випадках вимушена обмежуватися висловленням «глибокого занепокоєння» щодо невпевненості в тому, що ядерна програма деяких країн передбачає використання атому виключно в мирних цілях.

Ще однією проблемою є відсутність у МАГАТЕ адекватних механізмів контролю та забезпечення дотримання режимів нерозповсюдження ядерної зброї. Бюджет, спроможності розвідки та технологічні ресурси цієї організації надто далекі від необхідного мінімуму для ефективного виявлення, запобігання або покарання за порушення ДНЯЗ. У 2016 р. загальний бюджет Агенції склав близько 362 млн євро [452]. Тож не дивно, що ядерні матеріали потрапляли на «чорний ринок» навіть з установок під контролем МАГАТЕ, а саме – з декількох у Пакистані.

Позитивним кроком мало стати прийняття Агенцією Додаткових протоколів, які зміцнюють мандат інспекцій Агентства і діють у 115 країнах, у тому числі в усіх п'яти офіційно

визнаних державах, що володіють ядерною зброєю (членах «ядерного клубу» та РБ ООН), а також в Індії. Проте більше половини держав-членів ДНЯЗ зволікали зі схваленням нового, більш жорсткого режиму інспекцій. Марними залишилися зусилля США, спрямовані на надання Додатковим протоколам обов'язкового характеру для всіх країн-учасниць Договору.

Інші багатосторонні організації також відіграють певну роль у здійсненні ДНЯЗ, зокрема, Група ядерних постачальників (ГЯП), до складу якої входять сорок шість провідних ядерних держав. ГЯП забороняє передачу цивільних ядерних матеріалів або технологій державам поза ДНЯЗ, або тим, які не повною мірою дотримуються вимог МАГАТЕ [453]. Проте заборони на експорт ГЯП не є юридично зобов'язуючими, і її члени, у тому числі США, Росія та Китай, часто використовували слабкість режиму ГЯП та співробітничали в реалізації цивільних ядерних проектів з країнами, які не є учасницями ДНЯЗ.

Одним з найбільших викликів міжнародній безпеці може стати загроза ядерного тероризму. На жаль, немає підстав вважати, що поставлено нездоланні бар'єри на шляху незаконної передачі ядерних матеріалів та технологій, якими бажають завладіти в першу чергу міжнародні терористичні мережі. Щонайменше, дві терористичні групи – Аль-Каїда і японська Аум Сінріко доклали серйозних зусиль, щоб отримати ядерну зброю. Аль-Каїда тривалий час була сфокусована на створенні ядерної зброї і неодноразово намагалася купити або вкрати бомбу, ядерні матеріали та найняти фахівців-ядерників. За даними розвідки, Аль-Каїда навіть дійшла до етапу проведення в афганській пустелі випробувань звичайних вибухових речовин для використання їх у ядерному пристрої [454].

Безумовно, не слід і перебільшувати загрозу міжнародного ядерного тероризму, адже поки що не зафіксовано перекон-

ливих свідчень про те, що терористичні організації змогли отримати доступ до високозбагачених ядерних матеріалів, проте рівень небезпеки залишається стабільно високим. У європейських аналітиків особливе занепокоєння викликав той факт, що організована злочинна група, яка влаштувала теракти в листопаді 2015 р., шпигувала в Брюсселі саме за чиновником, відповідальним за ядерні проекти [455].

Аналітики Центру з ядерного нерозповсюдження (Carnegie Corporation of New York) Чарльз Фергюсон та Вільям Поттер у 2004 р. окреслили чотири можливих сценарії використання терористами ядерної зброї:

а) підри्व ядерної зброї, викраденої з воєнного ядерного об'єкту;

б) викрадення або купівля матеріалів, що розщеплюються для виготовлення та підриву саморобних ядерних пристроїв;

в) саботаж режиму роботи або атаки на ядерні об'єкти, особливо на заводи, де використовуються ядерні технології, що може призвести до витoku або різкого підвищення радіоактивності;

г) несанкціоноване придбання радіоактивних матеріалів для виготовлення та підриву «брудної бомби» [456].

Найменш вірогідним на сьогоднішній день вважається сценарій, відповідно до якого ядерні матеріали, що можуть бути використані для створення атомної бомби, глобальні терористичні мережі та організації (Ісламська держава, Аль-Каїда та інші) отримають від держав, вороже налаштованих проти країн Західної цивілізації (наприклад, від Північної Кореї). Річ у тім, що такий трафік дуже легко відстежується і «удар відплати» буде швидким та нищівним.

Так само мало ймовірним є припущення щодо можливості викрадення ядерних зарядів на військових базах та арсеналах, що належать до структур збройних сил країн «ядерного клубу». Такі об'єкти дуже добре охороняються, а ядерні бое-

голівки мають кілька ступенів захисту (запобіжників) від несанкціонованого втручання.

Більш вірогідною видається крадіжка радіоактивних матеріалів, які можуть бути використані при застосуванні так званої «брудної бомби», коли радіологічний заряд невеликої потужності приводиться у дію за допомогою звичайної вибухівки, після чого ударна хвиля розпилює на великій площі радіоактивну речовину. Крім того, роль «брудної бомби» може відіграти підірваний терористами цивільний ядерний об'єкт, наприклад, відповідне обладнання в науково-дослідному інституті.

Зареєстровані МАГАТЕ випадки свідчать, що продовжують відбуватися інциденти у сфері незаконного обігу, крадіжки, втрат і інших несанкціонованих дій, пов'язаних з ядерними та іншими радіоактивними матеріалами. У 1995 р. в МАГАТЕ була створена відповідна база даних, у якій є свідчення про подібні факти з 1993 р.. Усього за період 1993–2017 рр., за повідомленнями держав-учасниць, накопичилося понад 2890 підтверджених випадків. Більше 15 відсотків цих випадків стосуються несанкціонованого володіння та злочинної діяльності, більше 25 відсотків – повідомлення про крадіжку або втрату радіоактивних матеріалів, решта – інші події, які важко віднести до тієї чи іншої категорії через неповноту інформації про інцидент [457]. Причому тут слід зважати, що ці статистичні дані були добровільно надані МАГАТЕ самими державами-членами. При цьому, як відзначають фахівці, статистика не враховує чутливу інформацію, яку уряди хотіли б приховати, тож йдеться лише про надводну частину айсбергу [458].

Певний прогрес щодо відведення загрози несанкціонованого розповсюдження ядерної зброї та радіоактивних матеріалів спостерігався після нападів на США 11 вересня 2001 р. Було створено кілька багатосторонніх ініціатив для

поліпшення міжнародної координації в справі запобігання ядерному тероризму. Зокрема, Глобальна ініціатива по боротьбі з актами ядерного тероризму (ГІБАЯТ) була запущена в 2006 р. Її учасники прагнуть координувати міжнародні зусилля з виявлення, розслідування і реагування на поширення ядерних матеріалів та технологій недержавними суб'єктами.

Водночас з діяльністю ГІБАЯТ у низці країн розробляється комплексний механізм виявлення і контролю незаконного обігу ядерних матеріалів та пов'язаних з ним фінансових операцій. Ініціатива США з безпеки у сфері поширення ядерних матеріалів (ІБН), створена в 2003 р., включає до себе близько ста країн, які обмінюються передовим досвідом, проводять спільні навчання та заходи з обміну інформацією для поліпшення багатосторонніх зусиль з припинення незаконного обігу небезпечних матеріалів [459].

Утім, хоча ІБН зазвичай наводиться як зразок гнучкого підходу до координації міжнародних дій для протидії розповсюдженню ядерної зброї, вона не надає юридичних повноважень, наприклад, для перевірки суден, тобто не узгоджена з положеннями Конвенції ООН з мореплавства та численних двосторонніх угод у цій сфері. Індія і Китай, які не беруть участі в ІБН, поставили під сумнів законність її дії. ІБН також не дозволяє затримувати судна країн, які не є членами Ініціативи, наприклад Ірану і Пакистану, та здійснювати їхній догляд без дозволу власника судна. Досі оскаржується як незаконне вилучення ІБН ядерних матеріалів з судна, що прямувало до Лівії у 2003 р.

Експерти також піддають критиці ІБН під тим приводом, що це клуб розвинених країн – власників ядерних об'єктів, які діють в інтересах ядерного лобі та не враховують належним чином законні очікування країн, що розвиваються, і права недержавних суб'єктів. Інші фахівці зазначають, що Ініціатива надто обмежена у своїх діях, оскільки не має ані

власного бюджету, ані механізмів координації, і не забезпечена довготерміновими правовими документами у своїй діяльності, які б надавали офіційну можливість перевіряти її діяльність та фіксували зобов'язання держав-учасниць. Серед прикладів нечисленних успішних дій Ініціативи наводять спільне встановлення Сполученими Штатами Америки та Китаєм системи виявлення радіоактивного випромінювання в порту Яньшань (Шанхай) в грудні 2011 р. Втім, за два роки до того ВМС США без зайвої бюрократії успішно чинили тиск на північнокорейський корабель, який підозрювався у транспортуванні незаконних ядерних матеріалів до М'янми, та примусили його повернутися назад до порту відправлення вантажу [460].

Наприкінці 2011 р., після падіння режиму М. Каддафі в Лівії, проблема убезпечення ядерних матеріалів знову опинилась у центрі уваги міжнародної спільноти. У вересні десять тисяч уранових збірок були виявлені на лівійському складі практично без охорони, але представник ООН стверджував, що матеріали були тільки «незначною мірою» радіоактивні і не являли собою безпосередню загрозу [461].

Адміністрація Б. Обама привернула додаткову увагу до цього питання, пообіцявши забезпечити до 2014 р. безпеку всіх матеріалів, придатних для виготовлення ядерної зброї. Серед багатьох ядерних держав – від США до Пакистану – спостерігається занепокоєність станом безпеки наявної ядерної зброї, зокрема, щодо захисту боєголовок від надзвичайних випадків, крадіжки або несанкціонованого використання. Передусім йдеться про серйозні проблеми в організації безпеки атомного арсеналу Пакистану, оскільки ядерні боєголовки часто перевозяться по звичайних дорогах і практично без захисту. У той час як Пакистан завжди стверджував, що його арсенал убезпечений, офіційні особи США по-

стійно висловлювали стурбованість з приводу можливості у цій країні потрапляння ядерних зарядів до рук терористів.

Слід відверто визнати, що Пакистан, який має на озброєнні близько 100 ядерних боеголовок, постійно стикається із зовнішніми і внутрішніми загрозами від терористів і екстремістів. Допомога для підвищення безпеки ядерних арсеналів Пакистану складає незначну частину з понад 20 млрд дол., які країна отримала за часів другого президентства Б. Обами. Більше того, є обґрунтовані підозри, що деякі урядовці в Пакистані використовують допомогу США на інші цілі, аж до фінансування екстремістських ісламських елементів у країні. У широкому сенсі надання допомоги Пакистану для забезпечення його ядерного арсеналу може бути витлумачено деякими членами міжнародного співтовариства як «нагорода» Пакистану за розробку ядерної зброї та стимулювати порушення режиму ДНЯЗ іншими країнами.

Ядерний арсенал Пакистану залишається проблемним з погляду нерозповсюдження ядерної зброї, хоча керівництво цієї держави неодноразово запевняло, що охорона ядерних арсеналів складається з тисяч елітних спецназівців. Член палати представників Конгресу США М. Бахман назвала Пакистан «занадто ядерним, щоб перетворитися на дисфункціональну державу», і попередила, що припинення американської допомоги Пакистану буде «неприпустимо наївним». Прихильники надання допомоги Пакистану задля забезпечення його ядерного арсеналу також зазначали, що така політика є відносно дешевим способом уникнення небезпеки крадіжки або придбання недержавними суб'єктами (терористами) ядерної зброї [448].

Щоправда, інциденти, пов'язані з забезпеченням ядерної зброї, неодноразово фіксувалися в самих Сполучених Штатах Америки. У 2007 і 2008 рр. два таких випадки змусили міністра оборони Р. Гейтса звільнити з посад старших офі-

церів збройних сил США. У листопаді 2011 р. був пошкоджений компонент неозброєної боеголовкою міжконтинентальної балістичної ракети, що призвело до часткової евакуації і заходів реагування на надзвичайну ситуацію на базі ВПС США у Північній Дакоті. У липні 2012 р. громадські активісти увірвалися до комплексу національної оборони Y-12 у штаті Теннессі. Пізніше з'ясувалося, що недоліки в організації безпеки були виявлені на цьому об'єкті ще за два роки до інциденту [462]. Ці випадки (а у багатьох країнах, у тому числі у КНР та РФ, аналогічні події приховуються) свідчать, що безпека ядерного арсеналу залишається серйозною проблемою навіть для провідних країн з багаторічним досвідом роботи з ядерними матеріалами.

Проблемі нерозповсюдження ядерної зброї властивий глобальний характер, і будь-яка політика, спрямована на запобігання її поширенню, вимагає щирого та ефективного багатостороннього співробітництва. Як вважається, нині дев'ять держав (Велика Британія, Франція, Індія, Ізраїль, Китай, Північна Корея, Пакистан, Росія, Сполучені Штати Америки і Франція) володіють ядерною зброєю. Усі разом ці країни на початок 2015 р. володіли приблизно 15850 одиниць ядерної зброї, з них 4300 були розгорнуті у військах, а 1800 утримувалися у стані високої бойової готовності [447, с. 425-426]. Понад тридцять інших країн (в тому числі Японія, Німеччина та Південна Корея) мають технологічну можливість швидко її створити.

Сировиною для ядерної зброї є матеріали, що розщеплюються: високозбагачений уран (ВЗУ) або плутоній. Велика Британія, Китай, РФ, США і Франція свою ядерну зброю створювали на основі як ВЗУ, так і плутонію. Індія та Ізраїль використовували переважно плутоній, а Пакистан – переважно ВЗУ. Виробляти матеріали, що розщеплюються, здатні всі країни, що мають цивільну ядерну енергетику [447,

с. 425-426]. Нестабільні ціни на традиційні енергоносії стимулюють розвиток ядерної енергетики, яка може виробляти необхідні для створення ядерної зброї або «брудної» бомби компоненти. Процес поширення науково-технічних знань й доступу до технологій подвійного призначення прискорюється.

Фахівці відзначають, що Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який гарантує право держав розвивати цивільні ядерні технології, водночас відкриває шлях до атомної бомби через використання відповідного паливного циклу. Багато з процесів, які використовуються у цивільній ядерній енергетиці, можна конвертувати у військових цілях.

Як вже зазначалося, Міжнародне агентство з атомної енергії не здатне адекватно контролювати кожен ядерний об'єкт. Іран використовував свою цивільну ядерну програму як прикриття для вироблення зброї. Проблеми моніторингу і перевірки гарантій ДНЯЗ тільки поглиблюватимуться, тому що все більше країн звертаються до розвитку ядерної енергетики. Зокрема, низка країн Близького Сходу, в яких поки що відсутні цивільні ядерні програми, бажають диверсифікувати свою енергетику за рахунок розвитку ядерної галузі. Такий розвиток подій може вплинути на регіональну динаміку безпеки та підвищити в перспективі загрозу розповсюдження ядерної зброї на Близькому Сході.

Нерозповсюдження ядерної зброї напряму пов'язане з проблемою ядерного роззброєння. Як уже зазначалось, п'ять держав – старих членів «ядерного клубу», відповідно до ДНЯЗ зобов'язалися прагнути підписання Договору про загальне і повне ядерне роззброєння, проте ДНЯЗ не визначає кінцевий термін для досягнення цієї благородної мети. Експертне співтовариство в цілому схиляється до думки, що укладення подібної угоди є надзвичайно віддаленою перспективою і скептично оцінює навіть наявність руху в цьому напрямі.

Ще на Конференції з розгляду дії ДНЯЗ 1995 р. в обмін на згоду неядерних держав на продовження договору на необмежений термін, Сполучені Штати та інші ядерні держави підтвердили свою прихильність ядерному роззброєнню. Але, незважаючи на значні скорочення американських і російських оперативно розгорнутих ядерних боєголовок, обидві країни все ще зберігають величезні запаси ядерної зброї, на які припадає понад 90 відсотків світового арсеналу. Багато разів звучали пристрасні заклики до більш глибокого скорочення ядерної зброї, тому що затягування процесу роззброєння підриває легітимність ДНЯЗ. Нездатність ядерних держав досягти прогресу в цій сфері було, наприклад, одним з пояснень небажання багатьох країн-членів ООН підтримати санкції проти Ірану за порушення ДНЯЗ.

Політика США в області нерозповсюдження ЯЗ є неоднозначною. З одного боку, з часів холодної війни Сполучені Штати були на передньому краї зусиль щодо убезпечення ядерних матеріалів і об'єктів по всьому світу. Вашингтон витрачав на цілі нерозповсюдження ядерної зброї більше за будь-яку іншу країну в рамках Програми спільного зменшення загрози та Ініціативи з захисту від поширення ядерної зброї та радіоактивних матеріалів. Проте, необхідно відзначити – з фінансового погляду ці зусилля зі скорочення загрози розповсюдження ядерної зброї та ядерних збройових технологій складають мізерну суму в порівнянні з тими ресурсами, які щороку виділяються на вдосконалення ядерної зброї та взагалі на оборону в США.

Слід нагадати, що Національна адміністрація з ядерної безпеки – агентство, що відповідає за ядерну зброю в рамках Міністерства енергетики, рекомендувала оновити ядерний арсенал США, щоб адаптувати його до сучасних сценаріїв війни та забезпечити довгострокову надійність. Це призвело до дебатів з приводу планів розробки нової надійної боєго-

ловки, яку буде легше обслуговувати та її тестування не вимагатиме проведення ядерних випробувань. Свого часу Конгрес прийняв рішення не фінансувати програму створення нової ядерної боеголовки, але остаточно з порядку денного переозброєння для надійного ядерного стримування не зникло. Його прихильники стверджують, що в іншому разі США будуть вимушені повернутися до ядерних випробувань.

Їхні опоненти переконують, що немає жодних технічних причин сумніватися в надійності існуючої системи обслуговування ядерної зброї. Вони вказують на позитивні результати Програми подовження термінів придатності ядерних боеголовок. Аргументом проти є також побоювання, що це викличе негативний міжнародний резонанс, підірве політику нерозповсюдження та прискорить гонку ядерних озброєнь.

Після нападу на Сполучені Штати Америки 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж. Буша ініціювала створення міжнародної нормативно-правової бази для боротьби із загрозою ядерного розповсюдження з боку недержавних суб'єктів. Вашингтон підтримав резолюцію 1540 Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй [463] та запропоновану Російською Федерацією Конвенцію про ядерний тероризм (яку США підписали, але не ратифікували) [464]. З іншого боку, США не підтримали зусилля з розширення обмежень на програми створення ядерної зброї, наприклад, відмовившись від обов'язкової перевірки в рамках будь-якого договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються. Сполучені Штати також не ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) [465].

Ще в січні 2007 р. в есе, надрукованому газетою *The Wall Street Journal*, відомі колишні державні діячі, сферою відповідальності яких була зовнішня політика і національна безпека (Дж. Шульц, Г. Кіссінджер, В. Перрі і С. Нанн) сформулювали своє бачення вільного від ядерної зброї світу і

шляхів, якими Сполучені Штати мають привести світ до досягнення цієї шляхетної мети. Вони стверджували, що покладатися на ядерну зброю з метою стримування «стає все більш небезпечним і менш ефективним» [466]. Як попередні кроки автори закликали до істотного скорочення ядерного арсеналу США, знищення ракет передового базування середньої дальності з ядерними зарядами, ратифікації ДВЗЯВ, створення міжнародного банку ядерного палива, а також до остаточного припинення виробництва матеріалів, що розщеплюються (яких, до речі, Сполучені Штати Америки не виробляють з 1988 р.).

Чи просунулися Сполучені Штати до цієї мети за десять років, що минули з того часу? Ні. Опоненти ядерного роззброєння стверджують: кроки в цьому напрямі тільки заохотять держави, які прагнуть набути ядерної зброї. Цікаво, що самі автори згаданого есе вважають, що «ядерна парасоля» США була головним фактором у запобіганні створення ядерної зброї такими союзниками Сполучених Штатів як Японія, Південна Корея і Туреччина, а ядерне роззброєння, зокрема, може спровокувати регіональні гонки озброєнь в інших місцях.

Прибічники загального глобального ядерного роззброєння вважають, що проблему можна вирішити шляхом схвалення конвенції про ядерну зброю, що матиме обов'язкову юридичну силу. Так, деякі впливові міжнародні організації сподівались, що така Всесвітня конвенція може бути практично реалізована усіма ядерними державами до 2030 р. Своєю чергою критики Всесвітньої конвенції про ядерну зброю висловлюють обґрунтований скептицизм щодо можливості досягнення згоди з такого суперечливого питання через міркування політичної доцільності. Зокрема, орган ООН, який має розробити проект конвенції – Конференція ООН з роззброєння – приймає рішення на основі консенсусу

і в процесі своєї діяльності вже неодноразово наражався на серйозні внутрішні конфлікти.

Ще один аргумент критиків полягає в тому, що міжнародна конвенція про заборону ядерної зброї потребує інтрузивного режиму перевірки, проти якого виступатимуть багато держав. Крім того, така конвенція може мати побічний ефект ядерного шантажу світової спільноти з боку держави- вигнанця, яка таємно розробить ядерну зброю. Рішення КНДР 2003 р. вийти з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї демонструє ризики, з якими міжнародне співтовариство могло б зіткнутися в разі згоди на підписання подібної конвенції.

У квітні 2009 р. президент США Б. Обама у своїй промові в Празі закликав до подальшого прогресу у питаннях роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї [467]. Згодом, у вересні того ж року, Рада Безпеки ООН (РБ ООН) одноголосно прийняла резолюцію 1887, в якій містився заклик до прискорення зусиль у напрямі повного ядерного роззброєння. Станом на 1 січня 2015 р. кількість держав, які ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, досягла 163. Дев'ятнадцять країн, у тому числі Китай, США, Іран, Ізраїль, Єгипет Договір підписали, але не ратифікували [447, с. 589-590]. Заклики до них наслідувати приклад таких країн як Велика Британія, Франція, Німеччина та Україна залишилися без відповіді. Більше того, приблизно з 2012-2013 рр. став помітним повільний занепад міжнародного консенсусу щодо необхідності радикального скорочення ядерних озброєнь, не кажучи вже про їхню заборону, тобто повне ядерне роззброєння.

У 2009 р. президентом Сполучених Штатів Америки Б. Обамою був ініційований процес з чотирьох Самітів (зустрічей близько 50-ти глав держав) з питань ядерної безпеки, учасники якого переймались, насамперед, боротьбою із загрозою ядерного тероризму. До цих представницьких зустрічей,

що відбулися у Вашингтоні (2010), Сеулі (2012), Гаазі (2014) та знову Вашингтоні (2016) залучалися чільні представники ООН, ЄС, МАГАТЕ та деяких інших впливових міжнародних організацій. Найбільшим досягненням процесу самітів вважається скорочення та ліквідація матеріалів для виготовлення ядерної зброї – запасів високозбагаченого урану (ВЗУ) та сепарованого (виділеного) плутонію [468, р. 1]. Тривав процес конверсії дослідницьких реакторів на ядерне паливо на основі низькозбагаченого урану. З України було вивезено до Росії майже 235 кг матеріалу, придатного для конструювання ядерної зброї, а усього зі Східної Європи під контролем Міністерства енергетики США вивезли 1 559 кг такого матеріалу. Останніми були 700 кг з Польщі [469].

Нині ж нерозповсюдження ядерної зброї як ключова проблема все менш помітна в міжнародному порядку денному. Адміністрація Д. Трампа піддала нищівній критиці Договір США з Російською Федерацією про стратегічні наступальні озброєння (СНО-III) як такий, що не відповідає національним інтересам Сполучених Штатів Америки. Ця угода, ініційована президентом Б. Обамою, набула чинності в лютому 2011 р. і замінила попередній Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), термін дії якого закінчився в грудні 2009 р.

За президента Б. Обама ядерні проблеми займали провідне місце в міжнародному порядку денному Вашингтону. Серйозні політичні зусилля спрямовувалися на зміцнення ДНЯЗ і формування загального консенсусу в Раді Безпеки ООН з питань нерозповсюдження. Відбулися позитивні зрушення у досягненні домовленостей з Іраном – 24 листопада 2013 р. члени групи ЄЗ/ЄС+3 держави уклали першу значущу угоду з Іраном з приводу його ядерної програми, дія якої розрахована на наступних десять років. В обмін на обмежений і зворотний характер послаблення санкцій Іран погодився зу-

пинити свою ядерну програму протягом шести місяців. Хоча угода не передбачає довгострокового рішення з приводу іранських ядерних прагнень, вона заклала підґрунтя для подальших переговорів. Станом на 2014 р. МАГАТЕ підтвердила, що Іран виконав свої початкові зобов'язання в рамках спільного плану дій [447, с. 485-498]. Щоправда, адміністрація Б. Обами зазнала невдачі в просуванні ратифікації Сенатом Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) і зменшенні ролі ядерної зброї в оборонній доктрині США, проте її пацифістські настрої були щирими, а наміри – очевидними.

Натомість адміністрація Д. Трампа поставила за мету повністю переглянути ядерну спадщину свого попередника та планує кардинальну модернізацію ядерного арсеналу США, жорстко критикує угоди з Росією та Іраном. З урахуванням цих новацій скептицизм щодо майбутнього нерозповсюдження ядерної зброї виглядає цілком обґрунтованим. Загострення відносин Сполучених Штатів з Іраном робить примарними розрахунки, що вдасться попередити перетворення цієї країни на ядерну державу. Не менш химерними видаються перспективи нового договору про скорочення наступальних озброєнь з Росією.

У листопаді 2014 р., образившись на міжнародні санкції, уведені проти Російської Федерації за незаконну анексію української Автономної Республіки Крим, Москва відмовилася від участі у Вашингтонському саміті 2016 р. під приводом, що саміти лише дублюють роль міжнародних інституцій, насамперед МАГАТЕ.

Росія скаржилася на брак демократичних процедур у проведенні самітів, оскільки держави-господарі отримують привілеї у формуванні порядку денного [447, с. 512] (а хто завадив Москві виступити в такій якості, щонайменш до розв'язання російсько-української війни?). РФ також закидала

державам-учасникам самітів, що на цих зустрічах розробляються керівні принципи, яких мають згодом дотримуватися міжнародні організації із значно ширшим колом країн-членів. Позиція Москви виглядає ірраціональною на тлі, по-перше, відомих недоліків у ефективності роботи МАГАТЕ і, по-друге, практично повністю паралізованої роботи єдиного багатостороннього форуму для переговорів з питань міжнародних договорів про контроль над озброєннями – Конференції з роззброєння у Женеві [447, с. 506-507]. Перспективи відновлення самітів з питань ядерної безпеки видаються непевними, якщо не безнадійними – передусім через позицію адміністрації Д. Трампа.

Немає також жодних ознак того, що міжнародне співтовариство зможе зайняти надалі консолідовану, краще скоординовану і більш жорстку послідовну позицію щодо таких держав, як Північна Корея та Іран, щоб зупинити поширення ядерної зброї. Впродовж багатьох років дипломатичні переговори у шестисторонньому форматі з Північною Кореєю давали мізерні результати. Вона продовжувала проводити ядерні випробування і неодноразово погрозувала напасти на Південну Корею. Крім того, схоже на те, що Іран, незважаючи на деякі позитивні результати політики, спрямованої на зупинення його ядерної збройової програми [447, с. 496-497], швидко наблизитиметься до створення ядерної зброї, а домовленості з ним опинилися під реальною загрозою зриву. Зрештою, кожна з цих країн, як і РФ, здатна передати ядерні матеріали та технології третій державі. Крім того, Північна Корея та Іран можуть розраховувати на підтримку в Раді Безпеки ООН Росії та/або Китаю, що також не надто стимулює їх відмовитися від курсу на набуття ядерної зброї.

У жовтні 2016 р. ООН прийняла резолюцію про початок переговорів у 2017 р. щодо договору про заборону ядерної зброї. Це відбулося після двох десятиліть паралічу багатосто-

ронніх зусиль у сфері ядерного роззброєння. На засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння і міжнародної безпеки 123 країни проголосували за цю резолюцію, 38 висловилися проти і 16 утрималися. Резолюція передбачила роботу конференції ООН у березні – липні 2017 р. в Женеві для розробки «юридично зобов'язуючого документа про заборону ядерної зброї, що призвело б до її повної ліквідації» [470]. Співавторами резолюції виступили 57 країн, серед них – Австрія, Бразилія, Ірландія, Мексика, Нігерія та Південна Африка, які відіграли провідну роль у підготовці її тексту.

Але ця спроба просунути до без'ядерного світу заздалегідь приречена на невдачу, якщо брати до уваги склад опонентів резолюції, включно з членами «ядерного клубу» та їх союзників – в тому числі США, Канада, Росія, Ізраїль, Австралія, Франція, Китай та Велика Британія. Р. Вуд, спеціальний представник США на конференції в Женеві ООН із роззброєння, повідомив у своєму виступі в Комітеті 14 жовтня 2016 р., що регіональна безпека може опинитися під загрозою у разі підготовки глобального плану роззброєння: «Як може держава, яка спирається на ядерну зброю для своєї безпеки, приєднатися до переговорів і у такий спосіб затаврувати ядерну зброю і усунути її?» [471].

Прийнятий 7 червня 2017 р. в штаб-квартирі ООН Договір про заборону ядерної зброї був відкритий до підписання 20 вересня і має набути чинності після того, як його ратифікують 50 країн [472], проте перспективи його видаються доволі примарними.

У цілому позицію ядерних держав сьогодні можна узагальнити таким чином: вони категорично проти ядерного роззброєння, але за взаємне зменшення ядерних арсеналів США та РФ (перспективи якого також виглядають досить сумнівними, оскільки триває модернізація ядерної зброї та її носіїв),

а також за продовження політики нерозповсюдження, хоча в умовах збереження ядерної зброї та масового розвитку ядерної енергетики вона ефективною бути не може. Загальна ерозія міжнародної системи призводить до бажання держав набути власних гарантій безпеки, серед яких ядерна зброя й досі вважається чи не найкращим засобом стримування агресора.

Слід визнати, що згідно з пануючих серед військово-політичних експертів поглядів, ядерна зброя – як стратегічна, так і тактична, не придатна для розв’язання більшості, якщо не всіх сучасних конфліктних ситуацій. Отже, врегулювання конфліктів та встановлення й підтримання міжнародної стабільності вимагають розвитку та використання конвенційної сучасної високотехнологічної та точної зброї. Така зброя краща за ядерну й для стримування актуального чи потенціального агресора на всіх рівнях, від регіонального до глобального.

3.3. Російський виклик режиму ядерного нерозповсюдження

Незаконна анексія Російською Федерацією української АР Крим та її збройне вторгнення на територію східної України під час «гібридної війни» показали порожній характер міжнародних «запевнень» у наданні безпеки, зафіксованих у Будапештському меморандумі 1994 р., та завдали важкого, нечуваного досі удару міжнародній політиці нерозповсюдження ядерної зброї.

Зокрема, фахівці стверджують, що сумний досвід України, яку спільними зусиллями США та РФ було позбавлено ядерної зброї, підриває довіру до будь-яких гарантій безпеки, які могли б переконати інші країни відмовитися від ство-

рення ядерної зброї чи, навіть, знищити наявний її арсенал. Унікальний досвід України є набагато більш вражаючим, ніж випадки Іраку або Лівії, які стали об'єктами нападу після скасування своїх ядерних проектів. Агресія Росії проти України дійсно стала шоком для міжнародного порядку, збільшила загрозу транскордонних порушень суверенітету і територіальної цілісності, хоча в Європі впродовж останніх десятиліть домінувала думка, що подібні інциденти відійшли в минуле та цілком належить Історії.

Порушення Росією своїх зобов'язань, узятих згідно з Будапештським меморандумом (як і всією договірно-правовою базою двосторонніх відносин, яка налічує близько 400 документів), викликало дуже гостру реакцію занепокоєних щодо загрози власній безпеці не лише у країн-сусідів РФ, що цілком зрозуміло, а й у віддалених державах.

Оскільки російська війна проти України триває, і Москва не виявляє жодного бажання повернути Крим Україні, на сьогодні немає достатніх підстав для оцінки потенційного впливу українського прецеденту на реалізацію іншими країнами намірів набути ядерної зброї як гарантії власної безпеки у середньо- та довготерміновій перспективі. Отже, важко погодитися зі співробітником Інституту Брукінгса Р. Ейнгорном, коли він пише, що «шкода для перспектив режимів нерозповсюдження може бути значно меншою за ту, про яку вже попереджували експерти, оцінюючи вплив українського досвіду» [473, р. 47]. Навпаки, більш переконливою видається точка зору В. Міда, який зазначав: «У разі, якщо Україна втратить частину території на користь Росії, це покладе кінець нерозповсюдженню, оскільки воно значною мірою не розглядатиметься як раціональне рішення для багатьох країн у всьому світі» [474].

З цих позицій дуже цікавою видається реакція класичного реаліста Дж. Мійршеймера, який свого часу висунув розгор-

нута концептуальне обґрунтування необхідності перетворення України на ядерну державу, щоб ефективно стримувати Росію [243]. Зокрема, влітку 1993 р. він писав:

«Ядерна Україна завдасть шкоди легітимності ДНЯЗ, але вона буде обмеженою, якщо Сполучені Штати відмовляться від навішування їй, як це відбувається з 1991 р., ярлику потенційного розповсюджувача ядерної зброї, а, навзаєм, визначать Україну як одну зі спадкоємиць ядерного статусу наддержави, разом із Росією. У будь-якому разі, попередження війни Росії і України набагато важливіше за врятування ДНЯЗ» [243].

Вашингтон до порад Дж. Міршеймера тоді не прислухався, а сьогодні класик реалізму доводить, що буцімто «Росія в Україні захищає свої життєво важливі національні інтереси, а в США до цього немає діла». І це не дивно, якщо враховувати одну з рекомендацій, що датується 1993 р.: «США не мають надавати Україні гарантій безпеки на перехідний (до повноцінного оволодіння ядерною зброєю) період та в цілому на подальшу перспективу не бути спільною силою з Україною проти Росії» [243].

Слід відверто визнати, що найбільшої шкоди ДНЯЗ за весь період його дії та самій ідеї нерозповсюдженню ядерної зброї завдали саме західні держави – підписанти Будапештського меморандуму, коли не зупинили агресію РФ проти України [475].

Поведінка Росії видається особливо неприпустимою особливо з огляду на ті переваги режиму ДНЯЗ, якими вона скористалася після розпаду Радянського Союзу. Адже аж до кримської авантюри Путіна на Заході найбільшим успіхом політики нерозповсюдження ядерної зброї вважалося знищення ракет з ядерними боеголовками, успадкованими від СРСР Україною, Білоруссю та Казахстаном [475; 476].

У той же історичний період окремо постала проблема матеріалів, що розщеплюються, які належали Україні, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану та Білорусі від початку 90 рр. ХХ ст. Це було важливо, на думку експертів, враховуючи той факт, що приблизно 135 ядерних реакторів у світі використовували високозбагачений уран як паливо, тобто в нових державах – колишніх республіках СРСР зберігалось достатньо урану для створення близько 400 одиниць ядерної зброї. Такі матеріали знаходилися і в деяких країнах – колишніх членах Варшавського договору. Якщо терористичні злочинні групи були б у змозі купити або вкрати навіть малу частину цього матеріалу, вони могли б використати його для створення ядерної зброї або «брудної бомби».

У 1994 р. Сполучені Штати та Росія уклали угоду щодо подальшої долі великих запасів радянського високозбагаченого збройового урану. За двадцять років Росія конвертувала п'ятсот тонн високозбагаченого урану (збройового урану для 20000 боєголовок) у низькозбагачений уран, який придбали Сполучені Штати. Угода з закупівлі конвертованого високозбагаченого урану, відома як Програма мегатонни – у мегавати, завершилася останнім відвантаженням низькозбагаченого урану, що прибув до США наприкінці 2013 р. [477].

Сполучені Штати разом з Росією впродовж 1991-2011 рр. «убезпечили» близько 92 відсотків об'єктів, де розміщувалися матеріали, придатні для виготовлення ядерної зброї [462]. За фінансової підтримки США здійснювалися програми Спільного зменшення загрози (Нанна-Лугара), Ініціатива зі скорочення глобальної загрози і Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму, які були згодом доповнені іншими багатосторонніми ініціативами. Серед них – Група восьми глобального партнерства проти розповсюдження зброї масового знищення, яка надавала фінансування і технічну допомогу для забезпечення безпеки ядерних об'єктів,

повернення використаних матеріалів, що розщеплюються, в країни походження, а також сприяла розвитку міжнародного співробітництва в боротьбі з поширенням ядерної зброї.

Специфічну, надзвичайно неоднозначну роль РФ у сучасній політиці нерозповсюдження дослідили фахівці з Інституту Брукінгса (м. Вашингтон). Визнаючи, що без Росії успішне здійснення такої міжнародної політики неможливе, оскільки вона є одним зі стовпів ДНЯЗ, відіграє помітну роль у керівництві МАГАТЕ, а також є «потенційним джерелом чутливого обладнання, матеріалів, технологій і традиційним другом країн, які викликають занепокоєння з погляду розповсюдження ядерної зброї», американський дослідник Р. Ейнгорн зазначив: «Небагато проблем нерозповсюдження можуть бути вирішені без активної підтримки Росії або, щонайменше, її сприяння, але Москва часто зручно позиціонує себе таким чином, щоб звести нанівець усі зусилля в цьому напрямі» [478]. На його думку Москва часто нехтує самою ідеєю нерозповсюдження ядерної зброї у порівнянні з іншими російськими цілями: продемонструвати свою підтримку дружніх держав, просунути свої комерційні інтереси, ствердити свій статус великої потуги, завадити США досягнути своїх цілей або протидіяти економічним санкціям з американської ініціативи.

Сполучені Штати і СРСР часто мали спільне бачення проблем нерозповсюдження, починаючи з часів переговорів по ДНЯЗ, який для Радянського Союзу був засобом запобігти набуттю Німеччиною ядерної зброї. Однак у пострадянські часи, після закінчення «холодної війни», співпраці був властивий непослідовний, непевний характер, а її стан різко погіршився після анексії Росією Криму в 2014 р.

Роздратована позицією реципієнта західної допомоги в питаннях ядерної безпеки та підозрами щодо американських спостерігачів на чутливих російських підприємствах, Мо-

сква практично повністю припинила двостороннє співробітництво в галузі ядерної безпеки у 2013-2014 рр., а внаслідок анексії Криму Конгрес США заборонив фінансування таких програм у Росії, що призвело до фактичного закриття навіть невеличких сфер співробітництва, що збереглися.

Російська влада стверджує, що РФ може ефективно захистити свої ядерні матеріали і засоби без допомоги США. Однак американські фахівці наголошують, що є багато незакінчених справ з ядерної безпеки в Росії, і висловлюють серйозні сумніви щодо бажання або здатності Москви самостійно завершити цю роботу, особливо з огляду на тиск на бюджет Російської Федерації санкцій і низьких цін на нафту.

Москва створює проблеми для Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ), захищаючи російські комерційні інтереси та наполягаючи на тому, що Режим має грати вузьку технічну роль. РФ не підтримує зусилля з використання РКРТ для обмеження можливостей появи ракет у нестабільних регіонах.

Росія також є провідним критиком сучасної концепції МАГАТЕ про контроль на рівні держав, покликаний зробити перевірки ефективнішими, спираючись на додаткові джерела інформації, в тому числі дані розвідок держав-членів, а не тільки на отриману традиційними методами контролю стану безпеки. Росіяни стверджують, що надмірна довіра до розвідувальної інформації дозволила Сполученим Штатам та їхнім союзникам домінувати в МАГАТЕ і маніпулювати Агенцією у власних політичних цілях.

Росія співпрацювала зі США, іншими провідними ядерними державами в галузі недопущення порушень ДНЯЗ, ліквідації північнокорейської ядерної зброї та попередження її створення Іраном, але вона припинила взаємодію з цих питань після запровадження міжнародних санкцій проти неї за незаконну анексію АР Крим. На Конференції 2015 р. по ДНЯЗ Російська Федерація порушила традиційний консен-

сус «старих» ядерних держав, виступивши на боці делегацій арабських країн щодо спірного питання створення близькосхідної без'ядерної зони, при цьому намагаючись покласти відповідальність за блокування консенсусу на Вашингтон. На засіданнях п'яти держав-членів ДНЯЗ, що офіційно володіють ядерною зброєю, де мали розроблятися практичні поступові кроки, за допомогою яких п'ять держав могли б ствердити свою незмінну прихильність виконанню прийнятих зобов'язань по ДНЯЗ у сфері роззброєння, Росія грала роль пасивного і незацікавленого в досягненні результату учасника [478].

Ігноруючи в дусі політичного реалізму реалії дестабілізованої через агресивні дії Москви міжнародної системи, провідний російський фахівець у царині ядерної зброї А. Арбатов прагне довести, що необхідно вести в питаннях ядерної безпеки та роззброєння «бізнес як зазвичай», адже Радянському Союзу та США це вдавалося [479]. При цьому він свідчить: «З 2012 р. радянська спадщина було багато в чому відроджена: неадекватний доступ громадськості до надійної оборонної інформації; остракізм незгодних з владою аналітиків; прийняття рішень з військових питань за зачиненими дверима під переважним впливом військової бюрократії і військово-промислових лобістів. Поточні російські програми модернізації ядерних сил також нагадують радянську традицію. Різні системи озброєнь, що паралельно розробляються й мають впроваджуватися, дублюють одна одну. Слід зазначити, що здійснюючи масивні програми модернізації ядерних сил 2011-2020 рр. і з гордістю підкреслюючи свої технічні та стратегічні досягнення, російська політична влада і воєначальники ніколи не висловлювали будь-яке занепокоєння з приводу можливої реакції США та НАТО» [479].

Далі А. Арбатов вдається до ядерного шантажу Заходу, «пояснюючи» позицію Москви: «Деякі особливості російського мислення, висловлювань і дій щодо ядерної зброї ма-

ють розглядатись як дуже серйозні, особливо в часи високої політичної напруги... Неповноцінність (Росії) зростає в період економічної кризи, низьких цін на нафту і західних санкцій, пов'язаних з катастрофою України. Головна небезпека збройного конфлікту виникає не з грандіозних проектів експансії Москви, але з її відчуттям уразливості й ізоляції, рішучості йти на ризик, щоб утримати свої позиції й уникнути іміджу слабкої (держави)» [479]. Відповідно, на думку російського політолога, Захід заради власної безпеки має уникати «рішучих ядерних дій» Москви, тобто допомогти їй вийти з ізоляції та визнати її сферу впливу у «близькому зарубіжжі».

На жаль, А. Арбатов має впливових однодумців в Сполучених Штатах Америки, з якими в нього формалізоване партнерство в рамках Ініціативи США – Росія з попередження ядерного тероризму Центру Бельфер з науки та міжнародних відносин Гарвардського університету. Це – співголова Ініціативи з американського боку, відомий фахівець у галузі міжнародної безпеки, директор Центру, засновник і перший декан Школи (факультету) державного управління імені Дж. Кеннеді, заступник міністра оборони в першій адміністрації Б. Клінтона (під час ядерного роззброєння України), колишній радник низки президентів США та член комісії МАГАТЕ Г. Аллісон; його заступник – С. Сараджян, який емігрував з РФ до США у 2008 р., у 2002-2006 рр. – засновник та директор Російського клубу Гарварду, керівник проекту «Росія має значення».

Здавалося б, стійкі контакти, порозуміння російських та американських фахівців у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та протидії ядерному тероризму слід тільки вітати, якби не одна обставина – їхня відверта апологетика путінізму та антиукраїнська позиція. У грудні 2016 р. вона знайшла втілення в рекомендаціях Д. Трампу щодо шляхів нормалізації американсько-російських відносин за авторством вже зга-

даного Г. Аллісона та головного редактора журналу «Найшнлі інтерест» Д. Саймса (емігрував з СРСР у 1973 р. У період 1967-1973 рр. – науковий співробітник ІМЕМО АН СРСР, керівник комсомольської організації Інституту).

Закликаючи до принципового перегляду (поліпшення) відносин з Москвою та ігноруючи той факт, що Російська Федерація на українському Донбасі є сьогодні найбільшим державним спонсором тероризму у світі, Г. Аллісон і Д. Саймс пишуть: «Росія унікально підходить, щоб допомогти запобігти отриманню ядерної зброї як терористичними організаціями, такими як Ісламська держава й Аль-Каїда, так і державними суб'єктами... Рішення Москви про те, щоб продати чутливі технології або утриматися від таких дій визначить відмінність між невдачею і успіхом у справі запобігання розповсюдженню ядерної зброї, яку Ви [Трамп – *авт.*] правильно назвали «найбільшою світовою проблемою». Як частину Вашої доктрини «Америка понад усе», ми настійливо рекомендуємо Вам визначити пріоритети життєво важливих інтересів Америки, і з цих позицій слід залучити Росію до того, що найбільш важливо для американських громадян – їхнього виживання та благополуччя» [480].

Звісно, Україні, за їхньою оцінкою, «країні – невдачі» (failed state), до того ж позбавленій засобів ядерного стримування, американські експерти пропонують піти на компроміс з агресором, задовольнити апетити російського хижака. На жаль, згадані автори не поодинокі, їхні однодумці з середовища фахівців з проблеми нерозповсюдження є в Центрі міжнародних і перспективних досліджень (м. Вашингтон), Інституті Катона, Монтерейському центрі дослідження проблем нерозповсюдження, Стенфордському університеті та інших дослідницьких фундаціях.

3.4. Перспективи політики нерозповсюдження ядерної зброї

Аналізуючи історію нерозповсюдження ядерної зброї можна констатувати, що глобальний режим ядерного нерозповсюдження з моменту вступу в силу Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) у 1970 р. виявився досить стійким. Незважаючи на прогнози про «каскад розповсюдження», на даний час існує тільки дев'ять держав з ядерною зброєю, і це число залишається незмінним протягом останніх років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав охоплені цим договором і тільки п'ять залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан, Південний Судан).

Деякі країни добровільно, з власної ініціативи відмовилися від програм створення ядерної зброї (Аргентина, Бразилія, Єгипет); кілька інших були змушені зробити це внаслідок дипломатичного або військового тиску (Ірак, Лівія, Південна Корея, Сирія); три колишні радянські республіки успадкували ядерну зброю, але були їй позбавлені (Білорусь, Казахстан, Україна); і лише одна країна створила невеликий власний арсенал ядерної зброї, перш ніж в односторонньому порядку його ліквідувати (Південна Африка). З урахуванням заблокованого на 10-15 років шляху Ірану до ядерної зброї згідно зі Спільним комплексним планом дій (JCPOA), у разі його виконання (а достатніх гарантій цього через перебіг подій на Близькому Сході немає), прийнято вважати, що жодна без'ядерна країна сьогодні не прагне її набути. І, незважаючи на випадки контрабанди ядерних матеріалів і збереження зацікавленості терористичних груп у надбанні ядерної зброї, навряд чи в них є достатньо розщеплюваних ядерних матеріалів для створення бомби» [481].

Разом з тим застосування існуючих глобальних режимів нерозповсюдження, як і політика в цій сфері окремих держав,

хоча й дали деякі результати, однак багатосторонні інституції так і не змогли завадити таким державам як Індія, Пакистан і Північна Корея створити власну ядерну зброю. Видається очевидним, що ці інституції виявилися малопридатними для того, щоб контролювати ядерну програму Ірану та попереджувати потенційні загрози з боку недержавних терористичних груп. Існуюча система мала б бути оновлена і посилена для ефективного попередження розповсюдження, не кажучи вже, щоб прокласти шлях до миру й безпеки у без'ядерному світі.

Міжнародно-правові акти, присвячені боротьбі з розповсюдженням ядерної зброї, не в змозі надати відповідь на актуальні виклики сьогодення. Більше того, останні за часом «історії успіху» режимів нерозповсюдження, такі як відмова Лівії від своєї ядерної програми у 2003 р. і приєднання всіх колишніх радянських республік, за винятком Росії, до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерних держав, були результатом прямого тиску ядерних країн, насамперед Сполучених Штатів, а не дії глобальних міжнародних інститутів. У спробах вирішувати сьгоднішні проблеми нерозповсюдження ядерної зброї міжнародні організації працюють разом зі спеціальними (ad hoc) структурами зацікавлених сторін, такими як шестисторонні переговори з Північної Кореї, ЄЗ/ЄС + 3 група по Ірану.

Суттєвою новацією стало проведення кожні два роки глобальних самітів на вищому рівні з питань ядерної безпеки. Але на таких форумах щоразу констатується відсутність не лише належних ефективних засобів контролю, а й, передусім, політичної волі, щоб зупинити поширення ядерних технологій. Такі держави, як Іран і Північна Корея, продовжують здійснення військових ядерних програм. Нікого вже не дивує зростання скептицизму фахівців щодо стійкості режимів нерозповсюдження.

На початку ХХІ ст. загострюється дискусія між прихильниками доктрини «універсального стримування» та апологетами концепції абсолютного нерозповсюдження. Зокрема, теоретичний диспут між школою політичного реалізму та її опонентами навколо питання розповсюдження ядерної зброї як засобу ствердження міжнародної безпеки відображений у статті С. Кімбала (на думку реалістів, «багатополюсний» світ з багатьма країнами – власницями ядерної зброї може бути більш стабільним і краще «збалансованим») [482].

Директором ОЦПН Г. Сокольскі запропонована схема теоретичного дискурсу навколо проблеми розповсюдження/нерозповсюдження ядерної зброї з трьох основних напрямів (елементів), при цьому він зазначає, що, звичайно, всередині «шкіл» є суттєві нюанси: «Кожна з них – офіційна, войовнича та академічна, є на диво оптимістичними та страждають неповнотою» [140, р. 4-29].

Офіційна позиція США, яку поділяють більшість прихильників контролю над озброєннями, полягає в тому, що будь-яка держава, яка володіє ядерною зброєю, зобов'язана й надалі скорочувати свій арсенал у рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, адже наддержави свого часу давали таку обіцянку, що й було зафіксовано у ДНЯЗ. Особливо апологети офіційної доктрини нерозповсюдження наголошують на обов'язку неядерних держав допускати міжнародні інтрузивні ядерні інспекції та утримуватися від набуття ядерної зброї.

Більшість тих, хто дотримуються цього погляду, також вважають, що ядерна зброя потрібна тільки для стримування використання її іншими державами. Своєю чергою, для стримування достатньо порівняно невеликої кількості ядерних зарядів, тому можна піти на подальші значні скорочення ядерних арсеналів без жодної або за мінімальної шкоди національній безпеці. Такі скорочення і підсилення заходів ядерної

безпеки також бажані та необхідні, оскільки ядерна зброя і пов'язані з нею виробничі потужності вразливі для несанкціонованого або випадкового використання, захоплення терористами, актів саботажу та інших інцидентів.

Прихильники офіційної позиції також вважають, що країни, які володіють передовими технологіями «мирного» атому, зобов'язані ділитися ними з без'ядерними державами, як це передбачено ДНЯЗ. Отже, йдеться про повну підтримку трьох базових неподільних засад Договору з нерозповсюдження ядерної зброї – скорочення ядерних арсеналів, нерозповсюдження ядерної зброї та міжнародне співробітництво у використанні «мирного» атому [483, р. 4-6].

Прихильники войовничої позиції, про симпатії до якої неодноразово заявляв Д. Трамп [484], категорично незгодні з офіційною позицією Вашингтону, якої Сполучені Штати дотримувалися з часів прийняття ДНЯЗ, та вимагають кардинальних змін. По-перше, вони вважають, що подальші скорочення ядерних арсеналів США та РФ тільки заохотять інші держави, насамперед, КНР, «наздогнати» їх та досягти стратегічного паритету. Такі кроки могли б налякати союзників США та посягти сумніви щодо «ядерної парасолі» НАТО серед без'ядерних країн – членів Альянсу. По-друге, у цій ситуації такі держави, як Туреччина, Саудівська Аравія, Південна Корея і Японія можуть піти шляхом створення власних ядерних сил.

Отже, на їх думку, найкращий шлях запобігти такому сценарію розповсюдження ядерної зброї – це утримувати відрив двох ядерних лідерів від інших. Більш того, потреби американського лідерства вимагають радикальної модернізації ядерної зброї. У кінцевому рахунку США мають досягти переваги й над Росією, зважаючи на поглиблення кризового стану цієї країни та проблемний характер стану її ядерного арсеналу, передусім, носіїв ядерної зброї. Цілком природно, що в групі

«Америка понад усе» чутно голоси неоізоляціоністів – принципівих противників Договору з нерозповсюдження ядерної зброї, які пропонують сприяти створенню союзниками Сполучених Штатів – Японією та Південною Кореєю – власних ядерних арсеналів та позбавитися у такий спосіб «тягаря» відповідальності за безпеку в Південно-Східній Азії.

До третьої групи, «скептиків щодо поглядів вищеназваних двох груп», яких «об'єднує невизнання взаємозв'язку між ядерним роззброєнням, нерозповсюдженням та міжнародною безпекою», Г. Сокольські відносить «академіків», тобто дослідників. Вони «поділені на два табори – тих, хто вважає, що ядерне стримування спрацьовує, та тих, хто це заперечує». З таким поділом можна було б погодитися, якби автор класифікації не помістив усіх їх до одного кошика – школи «неореалістів», і до того ж спробував позбутися відповідальності за подібну некоректність – мовляв, «вони самі так себе самоідентифікують» [140, р. 4-29].

Глибокий песимізм щодо майбутнього політики нерозповсюдження ядерної зброї властивий реалістам-геополітикам з Центру міжнародних та перспективних досліджень (ЦМСД, м. Вашингтон, США, одним з керівників та ідеологів якого був З. Бжезінський), авторам доповіді «Світ поширеного розповсюдження» що вийшла у 2016 р. [485]. Щоправда, автори доповіді виявляють обережність, коли пишуть у преамбулі, що це «не передбачення, а, скоріше, розумовий експеримент, чия мета розглянути, як такий світ може виникнути до 2030 р., яким він буде та в який спосіб він може вплинути на світовий порядок у цілому та сучасні концепції стримування та розширеного стримування» (готовності стримувати напад на союзників, друзів і партнерів рівно як на самого себе). При цьому, підкреслюють американські дослідники, «виникнення такого світу не вимагатиме суттєвих глобальних змін», тобто

перебуває, на їхню думку, у річищі міжнародних тенденцій, що вже чітко проявилися [485].

У доповіді виокремлено наступні фактори становлення світу «поширеного розповсюдження ядерної зброї»:

- домінування у військовій сфері конвенційних озброєнь США, що послужить мотивацією вступу до «ядерного клубу» нових держав з метою створити потенціал ядерного стримування Сполучених Штатів;

- ерозія розширеного стримування США, що призведе до втрати довіри до американської «ядерної парасолі» та зростання регіональних загроз з боку таких країн як Північна Корея та Іран;

- загрози з боку ядерних країн-противників, які представляють екзистенційну загрозу;

- зростання доступу до ядерних технологій та знань;

- випадковий ядерний вибух або несанкціонований запуск носія ядерної зброї.

Згідно з доповіддю, композиція «розширеного ядерного світу» виглядатиме наступним чином:

- провідні ядерні держави: Китай, Росія, США;

- середні ядерні держави: Велика Британія, Ізраїль, Індія, Іран, Пакистан, Південна Корея, Північна Корея, Франція;

- слабкі ядерні держави: Польща, Саудівська Аравія, Туреччина.

До цього переліку автори з ЦМСД додають «недержавних акторів, які можуть вносити безлад у міжнародну систему, але нездатні визначати її побудову».

З методологією авторів гіпотези «розширеного ядерного світу» важко погодитися. По-перше, наочна з часів війни у Затоці 1991 р. перевага США в конвенційних озброєннях за більше ніж 25 років, що минули, так і не призвела до розширення кількості членів «ядерного клубу». Можна тільки «пе-

редчувати», що це неодмінно в близькій перспективі призведе до таких наслідків.

Наприклад, дослідник з Інституту Катона Д. Бандоу влітку 2016 р. писав на сторінках «Foreign Affairs»: «Існують чіткі сигнали, що ані Південна Корея, ані Японія не мають серйозних намірів набути ядерну зброю», хоча сам він цілком схвально ставиться до такого можливого розвитку подій – мовляв, це полегшить американський тягар союзницьких зобов'язань з підтримання стабільності в Південно-Східній Азії [486].

По-друге, загроза ерозії розширеного стримування за президента Д. Трампа дійсно загострилася, але навряд чи йому вдасться «поховати» НАТО, про смертельну хворобу якої постійно повідомляють реалісти, або американсько-японський військовий союз. До того ж не варто переоцінювати дієвість американського розширеного стримування в минулому – це добре знають у Грузії та Україні.

По-третє, доступність ядерних технологій виникла не сьогодні і не вчора, а масованого поширення ядерної зброї так і не відбулося.

По-четверте, групи ядерних держав аналітиками з ЦМПД сформовано абсолютно випадково. Наприклад, якщо Сполучені Штати Америки сприятимуть отриманню Туреччиною або Саудівською Аравією ядерної зброї, то невже в них є шанси потрапити тільки до категорії слабких членів «ядерного клубу»? Постає й питання, чому в списку немає України – адже загроза її існуванню є серйозною та, на жаль, довготривалою. Якщо дійсно відбудеться «поширене ядерне розповсюдження», навряд чи наша країна опиниться поза ним. Але реалізація подібного сценарію вимагатиме тектонічних зсувів у міжнародній системі, а не простого лінійного продовження сучасних тенденцій.

Безумовно, критики концепції масового поширення ядерної зброї цілком слушно вказують, що спроби її реалізувати

на практиці можуть призвести до непоправних наслідків, оскільки всі розрахунки «універсального стримування» ґрунтуються на очікуванні раціональної поведінки від учасників міжнародної системи. «Рівновага жаху» не гарантує від ядерної війни внаслідок ірраціональної поведінки або випадковості, прорахунків та помилок державних діячів, причому небезпека зростає в геометричній прогресії разом зі збільшенням кількості членів ядерного клубу.

Окрім того слід відверто визнати, що на відміну від стримуючого впливу радянсько-американського ядерного паритету, незначні ядерні сили малих (середніх) держав лише дестабілізують міжнародне становище. Вони не матимуть гарантованої можливості нанесення удару у відповідь, а їх невеликі ядерні арсенали (з великою долею вірогідності) заохочуватимуть противника на превентивні удари на випередження, нагадуючи дотепне визначення О. Бісмарком превентивної війни як «самогубства через страх смерті».

Зрештою, неможливо точно підрахувати і рівень «неприйнятних втрат». Особливості політичної системи, історичних традицій, національного менталітету, соціально-психологічного типу населення країни-агресора можуть зробити цілком прийнятними такі втрати, які видаються іноземним дослідникам зі «старих» демократичних країн просто немислимими. Імперська велич завжди оплачувалася дуже дорогою ціною в усіх розуміннях цього слова.

Проте, з іншого боку, для політичних діячів і населення малих (середніх) країн можливість захистити свою свободу і національний суверенітет за допомогою найбільш руйнівної і жахливої зброї нівелює всі ці абстрактні міркування і побоювання за долю світової безпеки, тож у разі критичної загрози їх державам та життєво важливим інтересам вони без сумнівів віддадуть перевагу створенню ядерної зброї задля стримування своїх противників.

Аналіз подій міжнародної політики дозволяє прогнозувати неминучість створення мультіядерного світу. Зупинити поширення ядерної зброї так само неможливо, як спроби скасувати технічний прогрес. Ми можемо спостерігати своєрідну ланцюгову реакцію, коли ядерний статус США обумовлює ядерний статус КНР, ядерний статус Китаю – ядерний статус Індії, ядерний статус Індії – ядерний статус Пакистану, проте не варто і перебільшувати швидкість процесу розповсюдження.

Ядерна зброя – дуже технологічно складний і фінансово витратний військово-політичний інструмент, тож наважитись на її створення може лише та країна, що, з одного боку, – має необхідні матеріальні та інтелектуальні ресурси, а з іншого – бачить перед собою очевидну і смертельну загрозу самому її існуванню як незалежного суб'єкта світової політики.

Можна констатувати, що ембарго на продаж ядерних технологій та економічні санкції як запобіжники розповсюдження ядерної зброї продемонстрували свою неефективність. Якщо в середині ХХ ст. лише кілька великих держав могли розробити і утримувати ядерні арсенали, то в останній його чверті ядерна зброя вийшла за межі постійних членів Ради Безпеки ООН, а вже на початку ХХІ ст. кілька десятків країн мають технологічні та фінансові можливості для її створення. Відповідно, так само як свого часу порох, ядерна зброя неминуче змінить способи ведення війн майбутнього та боротьби за владу на міжнародній арені.

Переважає більшість сучасних дослідників ядерної проблематики добре усвідомлює теоретичну неминучість ядерного поширення, проте інтереси тих наукових установ і держав, які вони представляють, вимагають нещадної боротьби з цим явищем, внаслідок чого їх критика нагадує вічну боротьбу церкви з гріховністю людини. Намагаючись переконати себе та інших, вони наголошують, що хоча поява кожної

3.4. Перспективи політики нерозповсюдження ядерної зброї

нової ядерної держави принципово нічого не змінює, але поширення фаталістичного погляду на неможливість стримати цей процес підриває віру в успіх цієї боротьби, коли ідея безперспективності режиму нерозповсюдження ядерної зброї і міжнародного контролю стане самогенеруючим пророцтвом, якщо йому активно не протидіяти.

РОЗДІЛ IV.

«ЯДЕРНЕ ТАБУ» ТА СУЧАСНІ ІМПЕРАТИВИ СТРАТЕГІЇ ЯДЕРНОГО СТРИМУВАННЯ

4.1. Формування «ядерного табу»

Упродовж другої половини ХХ ст. у сучасному світі сформувалося своєрідне «табу» на використання ядерної зброї – як стратегічної, так і тактичної. І хоча останнім часом путінська Росія постійно наголошує, що жодних «табу» для неї в принципі не існує, демонстративно розмістивши ядерну зброю (або, щонайменше, її носії) в окупованому українському Криму, проте наявність такого «табу» для інших країн, насамперед західних демократій – у тому числі США – не вигадка лібералів, а історичний факт.

Про це свідчать праці провідних теоретиків з ядерної проблематики Дж. Квестора [487], Б. Рассета [488], Т. Шеллінга [489] та інших дослідників. Окрему монографію, хоча і не позбавлену певних суперечностей у викладі подій та поглядів, присвятила дослідженню феномену «ядерного табу» Н. Танненвалд [490].

Праці цих американських дослідників допомагають зрозуміти, чому після 1945 р. ядерна зброя жодного разу не застосовувалася країнами, які вели масштабні війни і не очікували від своїх противників відплати, тобто ядерного удару у відповідь (США в Кореї, В'єтнамі, Іраку – двічі, Афганістані; СРСР в Афганістані; КНР у конфліктах з В'єтнамом тощо). З іншого боку, західні фахівці також пояснюють, чому наявність у Пакистану та Індії ядерної зброї не примусила ці держави утриматися від збройних конфліктів.

Зокрема, Дж. Квестор запропонував власне бачення змісту «табу» на застосування ядерної зброї, адже, незважаючи на поширеність цього терміну, зазвичай було важко визначити, що під ним розуміють різні автори, які його вживають. На його думку, «Табу є чимось більшим, ніж просто феноменом чи явищем, якого варто уникнути, що ми його не схвалюємо. Воно стосується тих дій та можливостей, про які ми навіть не хочемо думати, не кажучи вже про їх здійснення. Це не порівняння вигоди та ціни певного вчинку; ми просто відкидаємо ідею без подальших міркувань» [101, р. 19].

Як приклад загальнопоширених табу Дж. Квестор наводить інцест та канібалізм. Ставлення до застосування ядерної зброї, на його думку, дійсно могло набути форми табу, «оскільки майже не точилося дискусій про ціну та вигоди ескалації ядерного конфлікту, не викликав спротив висновок, що така ескалація виключена з дискурсу. Так само сталося й щодо використання ядерної зброї поля бою (тактичної). Вона стала нелегітимною без укладення та ратифікації будь-яких міжнародних угод – просто з тієї причини, що без неї так довго обходилися» [101, р. 20]. Дж. Квестор також розглянув сценарії, у який спосіб може бути зруйноване ядерне табу та вірогідні наслідки такого перебігу подій.

Вперше і востаннє в історії людства ядерна зброя була застосована Сполученими Штатами Америки під час Другої світової війни проти Японії, коли на міста Хіросіма та Нагасакі 6-го та 9-го серпня 1945 р. було скинуто атомні бомби. Рішенню про їх застосування саме проти таких об'єктів передували детально вивчені в науковій літературі активні дискусії у політичному, військовому та дипломатичному істеблішменті США, а також серед причетних до виготовлення атомної бомби вчених [491].

Остаточне рішення щодо використання ядерної зброї належало президенту Сполучених Штатів Г. Трумену. Перша

безпосередня оцінка факту бомбардувань була надана в телеграмі секретаря Федеральної ради християнських церков Америки С. Каверта президенту від 9 серпня 1945 р. У ній, зокрема, було заявлено про «глибоку стурбованість багатьох християн (протестантів) використанням атомних бомб проти японських міст через їхній безладний руйнівний вплив та створення таким чином надзвичайно небезпечного для майбутнього людства прецеденту» [492]. У листі також анонсувалася заява очолюваної Дж. Ф. Даллесом Комісії з вивчення засад справедливого та стійкого миру, у якій висловлювалася надія на дотримання принципів гуманізму, згідно з якими японській державі необхідно було надати певний час на ознайомлення з фактами про нову бомбу та шанс погодитися з умовами капітуляції» [492].

У відповіді на лист церковних діячів від 11.08.1945 р. президент Г. Трумен наголосив, що «ніхто більше за мене не стурбований використанням атомних бомб, але я був більше стурбований неспровокованою атакою японців на Перл Гарбор та їхніми вбивствами наших військовополонених. Єдина зрозуміла для них мова, схоже, це мова застосованих нами бомбардувань. Якщо маєш справу зі звіром, ти маєш поводитися з ним як зі звіром. Це надто сумна, але тим не менш – правда» [420].

Ця відповідь президента кореспондувалася зі змістом його радіозвернення від 6-го серпня – після першого бомбардування, у якому також підкреслювалося: до ядерної атаки Сполучені Штати вдалися тільки після відмови Японії від капітуляції, запропонованої в ультиматумі від 26 липня 1945 р. у Потсдамі. Щодо обрання Нагасакі як другого об'єкту ядерного нападу стверджувалося: це важливий для транзиту військових вантажів порт та промисловий центр. Більше того, президент Г. Трумен погрожував, що не зупиниться й буде завдавати ядерних ударів по одному за одним японським

містам, аж поки Токіо не погодиться на беззастережну капітуляцію» [493]. У такий спосіб формувався офіційний наратив підстав для використання ядерної зброї.

В оцінці місця і ролі бомбардування Японії для формування «ядерного табу» погляди сучасників тих подій суттєво розійшлися. А. Ейнштейн, Р. Опенгеймер та багато інших причетних до винайдення ядерної зброї фахівців вважали, що навіть одноразове застосування атомної бомби відкриє «скриню Пандори» та призведе до ескалації конфліктів з подальшим її використанням. Інші причетні до американського ядерного проекту, у тому числі вчені-ядерники Дж. Конант, Е. Теллер, В. Буш, а також військовий міністр Г. Стимсон відстоювали діаметрально протилежну позицію, згідно з якою атомне бомбардування було абсолютно необхідним для того, щоб світ жахнувся його наслідків, звернувся до ідеї невикористання ядерної зброї та запобіг новій світовій війни [490, р. 113-114].

Як відомо, Г. Трумен ніколи не визнавав своєю помилкою рішення про застосування проти Японії двох ядерних бомб. Його аргументація не вирізнялась витонченістю: «У такий спосіб я закінчив війну» [494, р. 244]. Утім, детальний аналіз його дій як президента та верховного головнокомандувача збройних сил США надає підстави стверджувати, що після перемоги в Другій світовій війні він у цілому керувався правилом «ніколи не доводити справи до використання третьої бомби». У листі до сестри Мері в день третіх роковин свого вступу на посаду президента Г. Трумен писав про відданий їм наказ завдати ядерного удару по Хіросімі і Нагасакі: «Це було страшне рішення. Але я прийняв його, щоб врятувати життя 250 тисяч хлопців зі Сполучених Штатів і я знову би зробив це в аналогічній ситуації» [495, р. 5-6].

Найбільш гострі кризи в розпал «холодної війни» – берлінська 1948 р. (коли шанси на війну з Радянським Союзом оці-

нювалися американськими військовими як 1 до 4 [496, р. 457]) та корейська 1950 р. (під час якої президентською прокламацією № 2914 від 26 грудня 1950 р. у США оголошувався надзвичайний стан [497, р. 127-130]) – на думку Г. Трумена навіть не наближалися до ситуації літа 1945 р., коли було прийнято рішення про ядерний удар по Японії.

Щоправда, політика «стримування комунізму» (Радянського Союзу) вимагала інституціалізації використання ядерної зброї, оскільки навіть питання про додаткове розміщення стратегічних бомбардувальників Б-29 – потенціальних носіїв атомних бомб на аеродромах у Великій Британії (на відстані досяжності для удару по Москві) влітку 1948 р. як засобу тиску на Й. Сталіна викликало надзвичайно сильне напруження і серйозні конфлікти в середовищі військово-політичного керівництва Сполучених Штатів Америки [496, р. 456, 462-466].

Підсумовуючи, можна констатувати, що ядерна зброя, як засіб взаємного гарантованого знищення, а по суті припинення життя на земній кулі позбавила сенсу концепцію швидкої перемоги в наступальній війні «за малу ціну», панування якої призвело до розв'язування двох світових воєн. Відповідно, можна погодитися з тим, що в певному сенсі ця зброя виступила ефективним засобом запобігання великій (світовій) війні.

Водночас логіка переконування противника в тому, що ворожа наддержава готова та здатна завдати ракетно-ядерного удару з катастрофічними наслідками вимагала постійного удосконалення зброї масового знищення, що підштовхувало гонку озброєнь та виснажувало економіку країни.

Останнім в історії адептом застосування ядерної зброї – стратегічної та тактичної – як «дешевого», отже, раціонального засобу забезпечення національної безпеки – був президент Сполучених Штатів Д. Ейзенхауер. Після нього ніхто

не вважав, що ядерна зброя – це «просто інша зброя». Свого часу Карибська криза 1962 р. спонукала США та Радянський Союз знизити рівень ядерного протистояння, що знайшло відображення в цілій низці домовленостей, які призвели до скорочення ядерних арсеналів і політики «розрядки». Щоправда, вдосконалення ядерних пристроїв тривало постійно і продовжувалося й після заборони їх випробування у трьох сферах – на поверхні Землі, у повітрі і під водою.

4.2. Проблеми реалізації політики ядерного стримування

Зміст стратегії стримування (containment, deterrence) полягає в переконанні іншої сторони в тому, що її агресивні дії призведуть до адекватної реакції у відповідь, у результаті чого вона зазнає неприйнятних для себе втрат, які набагато перевищать отримані або заплановані вигоди. Як зазначає дослідник з РЕНД А. Лонг: «Зменшуючи вигоду або збільшуючи ціну (або те й інше водночас), ви можете переконати противника утриматися від конкретних дій... Говорячи спрощено: стримування – це генерування жаху» [448, р. 7].

Термін «стримування» має спільне латинське коріння зі словом «терор». Стимування набагато виходить за рамки простих розрахунків утрат чи надбань сторін-учасниць збройного конфлікту, воно є динамічним процесом, за якого до уваги мають братися не тільки безпосередні, а й віддалені наслідки удару у відповідь. З погляду міжнародної безпеки стримування є далеко не бездоганим і може сприяти створенню ситуації «безпекової дилеми», яка генерує необмежену гонку озброєнь (як це відбувалося протягом перших 25-30 років від початку Холодної війни – аж до досягнення радянсько-американських домовленостей про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1).

У стримуванні слід розрізняти два аспекти:

1) утримання противника від міжнародної дестабілізації (так званого ревізіонізму в міжнародній системі), тобто спроби змінити ситуацію на власну користь, яке може здійснюватися загрозою застосування військової сили чи її застосуванням не щодо противника, а проти його союзника на периферії (Корея, В'єтнам, Близькій Схід, Афганістан, Латинська Америка та інше), при цьому зовсім не обов'язковим є застосування зброї масового знищення (containment);

2) вплив на поведінку іншої сторони загрозою нанесення абсолютно неприйнятної для неї за масштабами втрат удару у відповідь на агресію (deterrence).

Ядерне стримування, звичайно, належить до другої категорії. Стимування можна було б вважати майже оптимальним варіантом підтримання безпеки в недосконалому світі, якби воно в роки холодної війни не супроводжувалося пошуком шляхів раціонального застосування ядерної зброї та кризами, що загрожували розв'язуванням світової ядерної війни всупереч бажанню задіяних держав (найближче сторони наблизилися до неї під час Карибської кризи 1962 р.).

НАТО намагалася знайти (і не знаходило) прийнятну для себе комбінацію застосування звичайних та ядерних озброєнь у можливій війні з СРСР. Водночас офіційною доктриною комуністичної Москви була необґрунтовано оптимістична стратегія перемоги у війні після обміну ядерними ударами, тому для позначення ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї використовувався термін «зброя масового ураження», а не «знищення». Це передбачало здатність «ведення війни і досягнення перемоги навіть після застосування такої зброї» [499, с. 36].

За Р. Нароллом, який простежив політику стримування в ретроспективі, є сім вартих уваги для оцінки його ефективності змінних факторів: 1) позиція для оборони; 2) могутність

збройних сил; 3) мобільність армії; 4) якість збройних сил; 5) престиж (імідж) армії; 6) засоби оборони; 7) військово-політичні союзи.

У колективній монографії на різних прикладах Р. Наролл доходить висновку, що «військові приготування («хочеш миру – готуйся до війни») не знижують ризику розв'язування війни» [500, р. 344].

Але такий ризик може зменшити військово-політичний інституціалізований оборонний союз, причому насамперед йдеться про середні та малі країни – члени альянсу. Нових рис до розуміння проблеми стримування в контексті союзницького співробітництва додав Р. Майерсон [501, р. 18].

Ефективне стримування вимагає адекватного розуміння логіки противної сторони, тобто яким чином сприймає опонент заходи і засоби стримування. Тут, навіть за якомога кращої інформованості про оцінку ситуації об'єктом стримування, завжди залишається місце для припущень, які згодом можуть виявитися хибними. Як зазначає К. Пейн, «очікування щодо міркувань і поведінки інших країн часто є упередженими й невірними, причому такі помилки можуть мати жахливі наслідки. Озброєним непередбачливістю легко вважати, що кожна вдумлива, добре інформована людина має бути приголомшена кожного разу, коли це трапляється. Утім, прогнозування в реальному часі – важке завдання. Помилки, які здаються очевидними, коли подія вже відбулася, могли бути зовсім не такими очевидними заздалегідь» [502, р. 6].

Проблема полягає в тому, що суб'єкт стримування тією чи тією мірою проектує на об'єкт стримування власну логіку сприйняття ситуації, однак подібна екстраполяція завжди ризикована, оскільки об'єкт стримування може дотримуватися зовсім інших поглядів, використовувати принципово відмінну логіку або діяти алогічно, ірраціонально, навіть на шкоду собі [74, с. 30-32].

Про ірраціоналізм у міжнародних відносинах у нинішньому столітті свідчать висновки групи авторитетних західних військових експертів [503, р. 38-40], хоча вони штучно обмежили його джерело мусульманським екстремізмом. Пояснити це можна хіба що тим, що їхній аналіз було підготовлено та опубліковано ще до вторгнення РФ до Грузії у серпні 2008 р. Експерти пропонують виокремити клас держав, які неможливо або надзвичайно важко стримувати. Приклади надають Ірак (за режиму С. Хусейна); Іран (після ісламської революції); Лівія (за правління М. Каддафі), Югославія (ФРЮ) (після смерті Й.Б. Тіто та приходу до влади С. Милошевича); Пакистан (хоча Індії час від часу вдавалося його стримувати); Афганістан та інші азійські та африканські країни, які лише номінально контролюються центральними урядами (failed states).

Росія за часів В. Путіна доклала надзвичайних зусиль, щоб потрапити до категорії держав, стримувати які «неможливо», та вдається до ядерного шантажу з метою довести свою здатність до ірраціональних самогубних рішень.

Утім, на думку П. Моргана, відмінну від загальнопоширених «реалістичних» підходів, «раціональність не є передумовою, щоб стримування (deterrence) працювало. Воно може діяти проти ірраціональних лідерів, так само, як і проти раціональних (це залежить від того, в який спосіб вони є раціональними чи ірраціональними)... Питання полягає в тому, наскільки країни-парії, або фанатики-фундаменталісти, або надогоїстичні лідери з готовністю сприймуть усе більше покарання, а отже, загрозу такого покарання, ніж США або колективний актор (НАТО) дійсно бажають завдати. Відсутній спосіб визначити це заздалегідь, чи надати точні вказівки щодо застосування стримування в таких випадках. Все, що можна стверджувати, – немає стійкого логічного чи емпіричного зв'язку між «бути ексцентричним» та готовністю пла-

тити «високу ціну». Пристосувати стримування до конкретної цілі (target) у цьому випадку надзвичайно складно» [504, р. 274-276]. Але це не заперечує необхідність стримування, коли в нього є єдина альтернатива – війна.

Плідний аналіз специфіки ядерного стримування належить Т. де Монбріалю, який стверджував, що «стримування піднялося на найвищу відмітку стратегічної шкали саме в умовах ядерної доби» [415, с. 193]. Отже, за де Монбріалем, стримування було висунуте американською стороною в рамках «холодної війни» як дуель між США та СРСР. Від самого початку йшлося про попередження радянського вторгнення до Західної Європи. У цілому сенс американського попередження зводився до наступного: якщо Москва розпочне вторгнення, радянські міста будуть послідовно руйнуватися атомними ударами одне за одним – аж до його припинення. Розрахунки американських стратегів будувалися на припущенні, що радянське керівництво підрахує: прибуток від вторгнення буде набагато меншим за втрати, яких зазнає СРСР через удар у відповідь.

Формалізація цієї ідеї і стала базовою моделлю ядерного стримування. У першій (базовій) моделі сторона, яку стримують, не має ядерного арсеналу, здатного завдати стороні, що стримує, руйнувань, еквівалентних тому, яких має зазнати. (Ситуація в американсько-радянських відносинах першого десятиліття після Хіросіми і Нагасакі). Але до початку 60 рр. ХХ ст. Радянський Союз отримав таку можливість. Отже формується інша модель – ситуація «рівноваги жаху», оскільки кожна з протилежних сторін віднині ризикує бути знищеною протилежною. Але ця рівновага є надзвичайно нестійкою, тому що в обох сторін протистояння виникає сильна спокуса завдати раптового удару першими з метою максимально обеззброїти противника або випередити його за найменших ознак того, що він бере ініціативу у власні руки.

Третя модель «мінімального стримування», за Т. де Монбріалем, призначена для країн-власниць ядерної зброї (Франція), які не впевнені в гарантіях «ядерної парасолі» від НАТО та прагнуть зберегти свободу маневру у своїй військово-політичній стратегії у мирний час. Слабким місцем цієї моделі є відверте небажання навіть ставити питання про те, що трапиться, якщо збройний конфлікт все ж таки розпочнеться і політика стримування зазнає поразки [415, с. 195-198].

Асиметричність у позиціях США та СРСР зумовлювалася характером політичних режимів у двох країнах. Для тоталітарної держави на чолі з авторитарним режимом набагато легше вдатися до ядерного нападу, ніж для демократичної, де політична влада обмежена її поділом на різні «гілки» та системою противаг, законами, процедурами, відповідальністю перед виборцями та громадською думкою.

Американська стратегія стримування формувалася під очевидним впливом «синдрому Перл-Гарбора», тобто виходила з прагнення мати здатність завдати негайний удар у відповідь. Військово-політична стратегія США будувалася таким чином, щоб жертва неспровокованого нападу зберігала необхідні засоби для знищення агресора. Водночас треба було мінімізувати ризик можливих помилок щодо намірів або дій другої сторони шляхом використання технічних засобів підтримки взаємної довіри та постійної надійної комунікації між найвищими керівниками Сполучених Штатів та Радянського Союзу [505].

Використання в разі війни ядерної зброї вважалося необхідним для компенсації очевидної переваги СРСР у конвенційних (звичайних) озброєннях у Європі. Схвалена у вересні 1948 р. доктрина NSC-30 вперше дозволила залучити ядерну зброю до військового планування США, а також у ній констатувалося: росіянам «ніколи не треба надавати жодних причин вважати, що США не використають проти них у разі необхідності атомну зброю» [506, р. 624-628].

Улітку 1950 р. автор доктрини «стримування комунізму» (containment) Дж. Кеннан звільнився з державної служби, а ще до цього на посаді завідуючого відділом політичного планування державного департаменту його заступив П. Нітце. Приводом послужила подана ще восени попереднього року так звана «довга записка» держсекретарю Д. Ачесону, у якій Кеннан виступав проти виготовлення водневої бомби та за відмову Сполучених Штатів Америки від застосування першими ядерної зброї [507, р. 471-476].

У схваленій у квітні 1950 р. новій доктрині NSC-68 пропозиції Дж. Кеннана були цілком відкинуті. Зокрема, як писав її автор П. Нітце, політика «незастосування першими ядерної зброї буде інтерпретована Радянським Союзом як визнання слабкості, а нашими союзниками – як чіткий показник, що ми маємо намір кинути їх напризволяще» [497, р. 23-98]. Г. Трумен мовчазно сприйняв стратегію ядерного стримування. На той час Радянський Союз уже став другою ядерною державою.

Цікаво відзначити, що автор доктрини «стримування комунізму» Дж. Кеннан наприкінці 40 рр. не був схильний покладати функцію стримування на військово-політичний союз – майбутній НАТО. У своєму меморандумі державному секретарю Дж. Маршалу від 23 листопада 1948 р. голова відділу політичного планування писав: «Хоча в довготерміновій перспективі є потреба для деякої формалізації оборонних відносин країн Північної Атлантики та пакт, який зараз розглядається, матиме деяку цінність у близькій перспективі для повернення спокою європейцям, але цей пакт не повинен вважатися головною відповіддю на зусилля Москви, спрямовані на досягнення домінування над Західною Європою та не має підміняти собою інші необхідні кроки... Небезпека розповсюдження комунізму на нові регіони континенту політичними засобами була все ще більшою, ніж будь-яка воєнна небезпека, яка загрожувала їм» [507, р. 409-411].

Дж. Кеннан також виступав проти запрошення до НАТО Туреччини і Греції, оскільки вони не відповідали високим стандартам демократії та свободи, й навіть Італії, зважаючи на великий вплив і популярність компартії в цій країні. Парадоксально, але за посадою в Державному департаменті Дж. Кеннан брав участь у практичній роботі з підготовки Вашингтонського договору про створення НАТО.

Історія довела, що включення Туреччини та Греції до НАТО було корисним як для цих країн, так і європейської безпеки в цілому. Хоча членство в Альянсі не зупинило окупацію Туреччиною північної частини Кіпру чи прихід до влади в Греції режиму «чорних полковників», які спровокували Туреччину на такі дії, але все ж попередило війну між двома країнами.

Підтримувати стабільність у Європі НАТО допомагала відома формула її призначення: «стримувати Росію (СРСР), нейтралізувати Німеччину та утримувати США в Європі». Стримування СРСР у першу чергу забезпечувалося ядерними засобами спочатку залучених до Європи Сполучених Штатів. Згодом у рамках НАТО до американських приєдналися ядерні озброєння Великої Британії та Франції. Їхня роль була подвійною – не тільки стримувати напад СРСР, а й мати гарантії залучення ядерних сил США, щоб вони не залишилися осторонь у разі обміну ядерними ударами в Європі.

Нейтралізація Німеччини забезпечувалася тим, що в Бундесверу не було власного Генерального штабу, тобто військово-стратегічне планування було тільки спільне – в рамках НАТО. «Правило Люксембургу», тобто право вето на будь-яке рішення щодо спільних дій Альянсу та самостійне рішення про спосіб участі кожної країни у відсічі агресії зменшувало, але не заперечувало роль НАТО в рішенні трьох ядерних держав-членів про застосування ядерної зброї.

Загальна стратегія США, спрямована на попередження великої (світової) війни, передбачала збереження ядерних сил

як засобу підтримання міжнародної стабільності та стримування. За їх наявності фактор ризику агресії проти США та їхніх союзників по НАТО не піддається розрахунку та стає неприйнятним, у той час як цього було б неможливо досягнути за рахунок звичайних збройних сил. Ядерні сили також вносять фактор невизначеності в розрахунки будь-якої країни, що розглядає можливість досягнення політичної або військової переваги шляхом застосування або загрози застосування ядерної, хімічної або біологічної (ЯХБ) зброї проти Північноатлантичного альянсу [508, с. 75-76].

У минулому НАТО безпосередньо пов'язувало розвиток своїх ядерних сил з політикою в цьому питанні інших країн. Так, у Стратегічній концепції 1999 р. заявлялося: «Існування потужних ядерних сил за межами Північноатлантичного союзу... являє собою серйозний чинник, який Альянс має враховувати» [509]. У Стратегічній концепції 2010 р. таке положення було відсутнє і подібна зміна була не випадковою. У XXI ст. вперше у своїй історії НАТО здатне дати відсіч у збройному конфлікті будь-якій неядерній державі конвенційними (звичайними) силами – без застосування ядерної зброї.

Цілком природним видається й те, що потенційні противники НАТО більше, ніж у минулому, покладаються на ядерну зброю. У певному розумінні наголос на ядерному потенціалі як військовому інструменті покликаний «вирівняти шанси», надати державам-власникам відчуття здатності протистояти дійсним або вигаданим загрозам.

Діюча Стратегічна концепція НАТО (СК), схвалена в Лісабоні 19-20 листопада 2010 р., містить низку статей, які визначають ядерну політику НАТО [510]. Зокрема, декларується: «Стимування (deterrence) на основі відповідного поєднання ядерних і звичайних можливостей залишається основним елементом загальної стратегії» Альянсу. Отже, Стратегічна концепція підтверджує продовження опори НАТО на ядер-

не стримування, як і Огляд щодо стримування та оборони, схвалений на саміті Північноатлантичного альянсу в Чикаго у травні 2012 р. [511]. Утім залишається чимало невирішених питань відносно ролі, яку ядерна зброя повинна відігравати в стримуванні з боку НАТО та її політиці колективної оборони.

Зокрема, прийнята вже після російського вторгнення до Грузії 08.08.2008 р. Стратегічна концепція 2010 р. жодним чином не передбачала стримування РФ, а, навпаки, була просякнута духом заохочення Росії до співробітництва задля «подальшого спільного розвитку системи європейської безпеки». Уперше після закінчення «холодної війни» наприкінці 80 рр. ХХ ст. Стратегічна концепція 2010 р. констатувала, що НАТО «кардинальним чином скоротило кількість розміщених у Європі ядерних озброєнь та опору на ядерні озброєння у своїй стратегії» й Альянс «шукатиме шляхів створення умов для подальшого їх скорочення в майбутньому». Більш того, у документі містилася обіцянка НАТО «створити умови для без'ядерного світу» [510].

Подібний пацифізм дещо коригувався запевненням: «допоки існує ядерна зброя, НАТО залишатиметься ядерним союзом». Для ствердження режиму нерозповсюдження зброї масового знищення важливе значення має зобов'язання «не застосовувати ядерну зброю проти неядерних держав – членів ДНЯЗ та не загрожувати їй застосуванням», – на що вказує вищезгаданий Огляд щодо стримування та оборони 2012 р. [511].

Утім, головні держави, що представляють загрозу для Північноатлантичного альянсу, є членами «ядерного клубу» або стоять на порозі вступу до нього. Ані Стратегічна концепція, ані Огляд не конкретизують, кого саме НАТО планує стримувати ядерною зброєю.

У той же час саме Росія неодноразово заявляла, що не вагатиметься використати першою ядерну зброю «для при-

пинення ескалації військових дій, які відбуватимуться з використанням конвенційної (звичайної) зброї». Загрозу повномасштабного вторгнення в Україну РФ постійно актуалізувала утриманням та ротацією на східному кордоні нашої країни ударного угруповання чисельністю в 40-60 тисяч військовослужбовців, масованими обстрілами українських збройних сил та прикордонників на досяжних з території Росії територіях та безпосередньою участю у військових діях на боці своїх маріонеткових протизаконних утворень ДНР та ЛНР, у яких відіграла вирішальну роль.

Декларативно В. Путін визнає всесвітньо-руйнівний характер ядерної зброї, але своїми агресивними кроками підштовхує світ до ядерної безодні. Повернутися до ядерного протистояння найгірших часів «холодної війни» примушує сьогодні саме російське керівництво, сподіваючись, що Захід злякається його «ірраціональності» та, прагнучи відвести загрозу термоядерного апокаліпсису, «здасть» Україну [512-514].

Сучасна агресивна політика Росії, яка з часу вторгнення в Україну 20 лютого 2014 р. вдається до масштабних провокацій, загрожуючи відновити «холодну війну» з метою примусити Захід піти на Ялту-2, тобто визнати за Москвою «право» обмежувати суверенітет незалежних держав на пострадянському просторі та всупереч міжнародному праву та власним зобов'язанням, зафіксованим багатосторонніми та двосторонніми договорами, перекроювати кордони на ньому, підірвала засади європейської та світової безпеки. Ядерний шантаж, до якого постійно вдається Росія, актуалізував для НАТО проблему її стримування.

«Дії Росії проти України нагадали Альянсу, що конфронтація, навіть збройний конфлікт з великою ядерною державою не є неможливим», – стверджують фахівці з Атлантичної ради США М. Кроніг і В. Слокомб. Більше того, на їхню дум-

ку, «незважаючи на оголошені НАТО плани щодо кількісного скорочення наявних ядерних сил та зменшення опори на них у своїй стратегії, провідні ядерні держави, що не є членами Альянсу, продовжували їх нарощувати та акцентували ядерний компонент своїх стратегій. Росія, Китай, Індія, Пакистан і Північна Корея вдалися до збільшення та/або модернізації своїх ядерних арсеналів» [515].

Росія може переконувати себе, що, загрожуючи першою використати ядерну зброю, вона запобігатиме використанню конвенційної зброї НАТО та/або США, якщо ті виступатимуть перешкодою для здійснення її власних агресивних планів. Це дещо нагадує часи холодної війни. Але тоді, під час протистояння з СРСР, у НАТО дійсно побоювалися, що Альянс буде не в змозі відбити напад армій країн Варшавського договору із застосуванням виключно звичайних засобів та не вдаючись до ядерної зброї. Сьогодні Росія відверто сповідує доктрину застосування першою ядерної зброї для «деескалації» конфлікту, який вона сама ж і розв'язала вторгненням в Україну, що загрожує світовій безпеці.

Можна припускати з певною вірогідністю, що «ревізійністська» Москва виступить розповсюджувачем ядерних та інших технологій зброї масового ураження, засобів доставки та матеріалів для «брудної бомби», щоб «розширити фронт» її уявної «війни» зі Сполученими Штатами Америки. Про це свідчить і відкриття В. Путіним «другого фронту» після українського в Європі – близькосхідного в Сирії.

Хоч би як намагалися деякі експерти з числа русофілів-«реалістів» переконувати: Росія в Україні тільки «захищає власні національні інтереси й безпеку», що буцімто є «природною захисною реакцією на розширення НАТО, його наближення до кордонів Росії» та «забезпечення прав російської людини в близькому зарубіжжі», функція Альянсу полягає в тому, щоб поновити зруйновану російською нава-

лою стабільність, стримуванням підтвердити незмінність європейських кордонів.

Справжні масштаби опори Росії та інших ядерних держав на ядерну зброю залишаються невизначеними, але, щоб відвести загрозу ядерної війни, планувальникам НАТО слід розцінювати їх як серйозні. Принаймні опонентам Заходу має бути ясно, що на ядерну атаку проти його членів Альянс відповідь не вагаючись, з використанням усього наявного потенціалу. Хоча пріоритетним завданням ядерних сил НАТО є стримування саме ядерного нападу, Північноатлантичний альянс краще виконав би роль стабілізатора міжнародної системи, якби відмовився від ядерного «табу» та потенційному противнику стало зрозумілим, що в деяких випадках ядерна зброя може бути застосована і у відповідь на атаку з використанням неядерної зброї. Наприклад, проти Росії, яка неодноразово загрожувала нанесенням ядерного удару по Польщі та Румунії в разі розміщення на їхній території елементів системи ПРО [515].

Допоки ядерна зброя зберігає провідну роль у російській структурі силового впливу, серед пріоритетів модернізації збройних сил РФ, у стратегічних доктринах і політичній риторичі Кремля, в НАТО залишається потреба стримування Москви, щоб запобігти тяжким непередбачуваним наслідкам у разі воєнної конфронтації з Росією. Цілком вірогідно, що економічний занепад може призвести до подальшого зростання шовіністичних і реваншистських амбіцій Кремля, зростання агресивності РФ на міжнародній арені.

Навіть успішне в кінцевому рахунку відбиття російської навали засобами звичайної оборони, скоріше за все, спричинить величезні руйнування, особливо на територіях, на яких розгортатимуться такі операції, про що говорить досвід війни на Донбасі, а також вимагатиме багато часу. Безпосередніми об'єктами російської агресії, слідом за Україною, ймовір-

но, стануть країни Балтії та/або Польща. Тому вони бажають, щоб Росія потенційно стримувалася загрозою ядерного удару у відповідь на агресію проти них.

Відмова від ядерного удару першими підриває впевненість держав – неядерних членів Альянсу у тому, що вони не будуть полишені наодинці у війні з Росією. Щоб ствердити союзницькі відносини, у арсеналі стримування агресора ядерна зброя не має бути «табу» для НАТО. Ядерне стримування НАТО має потенціал, щоб компенсувати ядерний шантаж, до якого вдається Росія з метою підірвати єдність у НАТО. Важливо, щоб противник твердо знав, що напад на союзника по НАТО може мати для нього катастрофічні наслідки.

Використання загрози ядерною зброєю, щоб компенсувати ефект ядерного шантажу, є особливим випадком ядерного стримування. У цьому сенсі слід розцінювати рішення про розміщення нових ядерних бомб на американській військовій базі у Німеччині у 2015 р.

Слід віддати належне НАТО: офіційна позиція Альянсу щодо неприйнятності російської агресії проти України була сформульована та неодноразово підтверджена у досить прямий та недвозначний спосіб. Але протягом 2014 р. та першого півріччя 2015 р. п'ять трастових фондів для допомоги Україні, рішення про створення яких було схвалене на саміті Україна-НАТО у вересні 2014 р., так і не запрацювали [516, с. 8-9]. Щодо надання Україні оборонної зброї, то НАТО прийняло соломонове рішення: як організація вона зброї не надасть і не фінансуватиме такі поставки, але окремим країнам-членам Альянсу не заборонено їх здійснювати на двосторонній основі. Як про це пише Дж. Шерр, «Ані Литва, ані Сполучені Штати не потребують згоди Ради НАТО для надання Україні військової допомоги як летальної, так і нелетальної. Подібні рішення приймаються на національному рівні» [516, с. 15]. Кардинальних зрушень у позиції Альянсу щодо надання до-

помогти Україні не відбулося й під час візиту до Києва Генерального секретаря НАТО у вересні 2015 р.

Підсумовуючи, можна зазначити, що проблема використання ядерної зброї та стратегія стримування належить до числа тих питань, які не втрачають своєї актуальності вже кілька десятиліть поспіль. «Навіть і півстоліття по тому, як президент Г. Трумен вирішив скинути ядерну бомбу в 1945 р. й створити водневу бомбу в 1950 р., з приводу цих подій тривають інтенсивні дебати», – писав у середині 1990 рр. П. Боєр [517, р. 13].

Історики ведуть запеклі дискусії з приводу можливого використання ядерної зброї Сполученими Штатами під час війни в Кореї та загрози початку Третньої світової в результаті Карибської кризи 1962 р., проте значно важливішою видається аналіз сучасності та визначення перспектив майбутнього. У перші роки після розпаду Радянського Союзу П. Боєр слушно наголошував, що «хоча в перспективі обмін термоядерними ударами, слава Богу, стає все менш вірогідним, – ядерна зброя продовжує формувати силові розрахунки в непевному проблемному світі. Від Росії та України до Північної Кореї, Близького Сходу, індійського субконтиненту – скрізь у неспокійному та непередбачуваному середовищі, розташовані на гігантських територіях сховища ядерної зброї та побоювання її розповсюдження викликають дипломатичні загострення. Навіть якщо всі наявні ядерні озброєння зникнуть, знання про те, як їх виготовити, залишаться і знову можуть виявитися затребуваними в новий період глобальної конфронтації» [517, р. 13].

Інший класик non-proliferation studies Дж. Квестор на сторінках своєї книги «Ядерний нуль? Уроки часів, коли ми востаннє були там» висловлює обґрунтовані сумніви, що його онуки житимуть у без'ядерному світі, але щиро сподівається на здатність людства запобігти використанню зброї масового

знищення, тобто зберегти «ядерне табу». Він наголошує, що «ентузіазм щодо роззброєння зникає, коли йдеться про події у позбавленій ядерної зброї Україні» [103, р. 1-2]. Зі свого боку, Т. де Монбріаль вважає:

«Якщо б не було ядерної зброї, можливо, якщо не більше ніж вірогідно, світ зазнав би третьої світової війни. Стимування (ядерне) врятувало його від неї» [415, с. 198-199]. З цим висновком важко не погодитися.

РОЗДІЛ V. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

5.1. Виклики національній безпеці України в сучасній системі міжнародних відносин

Із закінченням Холодної війни для НАТО в Європі виникла нова ситуація. Як вважає Дж. Гудбі, «до 1992 р. двополюсний світовий порядок уже припинив своє існування, у Сполучених Штатах почали з'являтися ознаки повороту до квазіізоляціонізму, а незалежність України постала ключовим елементом, що враховувався при оцінці європейської безпеки» [518, с. 115].

Утім, це – напівправда, гірша за брехню: йшлося виключно про попередження вступу України до «ядерного клубу». У Києва було достатньо причин турбуватися про наявність російської загрози, і американський дипломат це визнавав: «Інтереси Росії у сусідніх із нею країнах не без підстав можна кваліфікувати як експансіоністські, а Кремль володіє надто великою не обмеженою законом силою, щоб вважати його демократичним» [518, с. 277].

Але жодних ознак визнання ролі успішної України як єдиного можливого засобу силою прикладу вплинути на процес демократизації Російської Федерації не спостерігалось. При цьому, як прагнув довести Дж. Гудбі, стабільний мир у Європі вимагає подолання її розколу, що, своєю чергою, неможливо поза «більш глибокого укорінення демократії у Росії» та «її слідування загальноновизнаним правилам міжнародної по-

ведінки». Водночас за Росією визнавалося «право» «кидати велику тінь: могутність плюс географія надають вплив» [518, с. 234].

Тільки свідоме самоzasліплення могло призвести Дж. Гудбі до висновку (навіть у 1998 р., коли завершувалася його робота над книгою), що «шлях, котрий пройшла Росія від жорсткого авторитаризму до сприйняття демократичної практики, насправді вражаючий» [518, с. 299-300]. Серед ознак прогресу американським автором тоді називалися:

1) відданість конституційній практиці після подій 1993 р. (невдовзі її «якість» буде продемонстрована призначенням Б. Єльциним своїм спадкоємцем на чолі держави В. Путіна);

2) розподіл повноважень між виконавчою та судовою владою (справа М. Ходорковського та інші політичні репресії з використанням органів державної безпеки і «судів»);

3) перехід повноважень до регіонів та органів місцевої влади внаслідок ослаблення центру (зразковий приклад – Чечня як феодал Р. Кадірова);

4) свобода слова і свобода переміщення (остання дійсно збереглася, зокрема «зелених чоловічків» та «відпусників» – до окупованих Росією Криму та ОРДЛО);

5) передача влади через вибори [518, с. 299-300] (за умови відсторонення від участі у виборах всіх опонентів режиму).

Серед головних причини подібного самоzasліплення, вплив якого відчувається в політиці НАТО щодо України і сьогодні, назвемо:

– досі існує захоплення у Вашингтоні від «вдалої операції» з позбавлення України ядерного арсеналу, при цьому питання про її довготривалі наслідки в адміністраціях Дж. Буша-ст. та Б. Клінтона навіть не обговорювалося, а «право» Росії на його концентрацію та успадкування ядерного статусу СРСР не піддавалося жодному сумніву;

– абсолютний пріоритет на початку 90 рр. збереження Договору з нерозповсюдження ядерної зброї та американських домовленостей з СРСР/РФ про скорочення ядерних озброєнь, самоцінність яких була безумовною до часів Дж. Буша-молодшого, а згодом була відновлена Б. Обамою, не зважаючи на агресивну російську риторичку, «п'ятиденну» російсько-грузинську війну 2008 р. та невдачу політики «перезавантаження» американсько-російських відносин;

– пряме або опосередковане невизнання збереження незалежної суверенної України як «життєво важливого» фактора безпеки США/НАТО. Як результат – готовність нескінченно піддаватися на ядерний та інший шантаж Москви;

– небажання протягом 25 років визнати існування російської загрози, природного імперського реваншизму Москви, прагнення «інтегрувати» Росію в Європу безвідносно до характеру кремлівського режиму та його терористичної природи, про який, щонайменш, свідчили дві війни в Чечні та агресії проти Грузії та України;

– помилка, гірша за злочин: НАТО без України буцімто більш здатна «залучити до миру й партнерства» або стримувати РФ, ніж НАТО з Україною в його складі.

Відновлення України як незалежної держави на початку 1990 рр. співпало в часі з необхідністю для Північноатлантичного альянсу тимчасово змінити (як згодом виявилось, на наступні більше, ніж двадцять років) свої основні функції – стримування агресії проти країн-членів та збереження стабільності міжнародної світової, зокрема й європейської, системи. Для адептів «політичного реалізму» після розпаду СРСР було очевидним – Альянс має саморозпуститися зі зникненням радянської загрози, яка слугувала для нього «головним мотивом» для існування [519; 520].

Усупереч рекомендаціям «реалістів» (для більшості з яких, як і для геополітиків, українська незалежність – побічна на-

бридлива тема, яка лише заважає у відносинах з Москвою) НАТО знайшло собі місце в новому безпековому середовищі, трансформуючись у структуру зі стабілізації регіону Європи, що опинився в зоні турбулентності (Балкани), та як фактор позитивних перетворень у країнах Центральної Східної Європи – колишніх сателітах Радянського Союзу. Пізніше до них приєдналися і країни Балтії. Утім, Україна залишилася поза належної, критично важливої для європейської безпеки, уваги Брюсселю.

Захід, зокрема, його лідер у «холодній війні» – Сполучені Штати Америки, не бажав розпаду СРСР, але не міг цьому запобігти. Як свідчать американські дослідники Дж. Голдгейр та М. Макфол, після закінчення Холодної війни для інтересів національної безпеки США (отже, і НАТО) не було більш важливої проблеми, ніж внутрішнє перетворення Росії на демократичних засадах та її інтеграція з Заходом. Комбінуючи та поєднуючи у своїй зовнішній політиці «реалізм», що вимагав так званого «балансування сил» (за визнання надзвичайної слабкості Москви протягом 90 рр.) та вільсоніанський лібералізм, який вимагав «демократизації» Російської Федерації (адже «демократії не воюють одна з одною»), США/НАТО досягли тимчасової стабілізації безпекового порядку в Європі [521, с. 14].

Однак більш довготермінові наслідки цієї політики умиротворення Росії були катастрофічними, тому що в НАТО, як з'ясувалося вже у XXI ст., не вистачило необхідних для цього засобів, ресурсів та волі. З позицій «реалізму» пріоритет росієцентризму здавався цілком виправданий. Але короткозорість Вашингтона й Брюсселя виявилась у недооцінці «українського фактора» як засобу демократизації Росії, а згодом – і стримування російського експансіонізму.

«В архітектурі наріжний камінь у арці замикає її, ставиться останнім на маківці та є опорою для всіх інших, пов'яза-

них з ним. Утім, – як наголосив президент Фондації Карнегі М. Абрамовиц у 1997 р., – існує істотна відмінність у практичному застосуванні наріжного каменю між архітектурою і політикою, і це є суть порад Ш. Гарнетта: розробники політики не можуть чекати до останнього включення України як наріжного каменя миру в Центральній і Східній Європі» [522]. Американське невизнання стратегічної ваги України в політиці Альянсу щодо ствердження системи європейської безпеки завадило її розбудові на принципово новій основі. Як констатував тоді ж Ш. Гарнет: «Залишаються без відповіді базові военні питання, такі як загрози для України, військова стратегія, здатна дати їм відсіч, операційне розміщення та структура збройних сил для підтримки цієї стратегії» [522, р. VIII].

Нехтування Україною з боку США/НАТО відбулося за деякими основними напрямками:

- по-перше, ядерне роззброєння без надання відповідних гарантій безпеки та/або допомоги у створенні сучасних збройних сил, здатних стримувати Росію;

- по-друге, невключення України до жодної з хвиль розширення, її розміщення в сірій зоні безпеки за визнання де-факто як сфери особливих «життєво важливих» інтересів Кремля та виключення з власної сфери у такій якості;

- по-третє, визнання за Україною лише обмеженого права на озброєний самозахист – у тій мірі, яка «не драгуватиме Москву».

Ніколи за деклараціями про надзвичайне значення України для Північноатлантичного альянсу не слідували відповідні практичні кроки. При цьому стандартним було твердження про те, що наша країна ще не досягла відповідних високих стандартів, щоб бути «контриб'ютором, а не споживачем» системи європейської безпеки. Згаданий пріоритет «не надто драгувати Росію» було реалізовано в ненаданні протягом

більш, ніж трьох років російської агресії допомоги, зокрема оборонних озброєнь, яка б стримувала РФ від шантажу повномасштабною агресією та змусила піти з Донбасу.

Цілком природно, що після незаконної анексії Росією української Автономної республіки Крим, вторгнення збройних сил РФ на схід України та виникнення завдяки Москві маріонеткового ОРДЛО традиційна та новітня аргументація щодо тези «Україна – не Росія» набула нової актуальності. Не вдаючись до критики або підтримки цих аргументів, слід визнати, що її автори мають рацію. Росіяни і українці – два різні народи, й спроби об'єднати їх силою під орудою Москви – марна трата зусиль.

Але співіснування двох народів у рамках російської, а згодом радянської імперії – СРСР – протягом більше 300 років призвело до деяких особливостей взаємного сприйняття, які не можна ігнорувати. Як їх бачать з російського боку, ілюструє висловлювання О. Широпаєва: «Все-таки у ставленні росіян до українців, до України таїться щось ключове, доленосне для нас, росіян. Для українців Росія теж значуща, але тільки як точка відштовхування, що допомагає усвідомленню своєї української ідентичності. Для росіян же Україна, навпаки, точка постійного тяжіння, ревнивої уваги, об'єкт поглинання як чогось «споконвічного свого» і переробки за власним зразком і подобою» [523]. Саме це треба було свого часу (але краще пізно, ніж ніколи) побачити та використати – «ревниву увагу» до України для європеїзації Росії.

Неадекватне трактування політичним Заходом, зокрема керівництвом НАТО, значення та характеру так званої «близькості» двох народів призвело до трагічних подій в Україні та надало Російській Федерації можливості руйнувати підвалини безпеки й стабільності в Європі.

З моменту виникнення незалежної російської держави після розпаду Радянського Союзу, Захід, насамперед керуючись

міркуваннями власної безпеки, сфокусувався на перетворенні Росії на демократичну країну з ринковою економікою, адже «демократії не воюють одна з одною». Ані історія російської/радянської імперії, ані практики чеченських воєн з їх масовими систематичними порушеннями прав людини, включно з правом на життя, ані ілюзорний характер «демократичних» засад у РФ не враховувалися належним чином. Захід не бажав визнати, що його політиці явно бракувало мотивації, але, головне, – ресурсів та засобів впливу на напрям трансформації Росії.

Було цілком проігноровано той факт, що недосконала, але близька й далека водночас від Росії успішна Україна, яка має достатній для стримування РФ потенціал, була єдиним доступним важелем демократизації пост-імперії та позбавлення її потягу до агресії. Про те, що це не абстрактна, далека від реалій конструкція, а цілком реальний факт, у першу чергу, свідчить російська реакція на дві українські революції: здивовано-поміркована на Помаранчеву 2004 р. та агресивно-войовнича на незакінчену Революцію Гідності 2013-2016 рр. (Цікаво було спостерігати реакцію членів російської делегації під час презентації книги Н. Мусієнко «Мистецтво Майдану» на міжнародній конференції в Естонії (жовтень 2016 р.). Росіяни при слові «Майдан» реагували неадекватно).

З поширеної на Заході зусиллями політичних реалістів тези про те, що Україна перебуває у сфері екзистенційних інтересів Росії, можна зробити два протилежних висновки:

– перший – помилковий, що її треба туди й помістити (тобто її незалежне існування – помилка історії, яку Москва має всі підстави і навіть обов'язок виправити);

– другий – правильний – тільки успішна незалежна демократична Україна силою свого прикладу здатна викликати позитивні внутрішні зміни в Росії, перетворивши її на органічну частину цілісної, а головне – безпечної Європи.

Помилкою з тих самих причин є й теза, що Україна не є пріоритетною країною для НАТО порівняно з Росією. Захід завжди дотримувався «москвоцентричного» погляду на Україну. Завдання полягає в тому, щоб поміняти його на європоцентричний, що вимагає не просто констатації зацікавленості в демократичній, реформованій, суверенній Україні, котра має право відновити свою територіальну цілісність, а на порядки активнішої політики сприяння досягненню цієї мети.

Побудова безпечної демократичної Європи без розподільчих ліній можлива тільки шляхом відновлення територіальної цілісності України та примушення Росії до поваги до міжнародного права та дотримання Кремлем власних міжнародних договірно-правових зобов'язань.

Сьогодні, коли йдеться про відновлення цивілізованих міжнародних правил поведінки держав у Європі, цінності демократії та стабілізацію на континенті, Україна, жодним чином не втрачаючи якості фактора позитивного впливу своїм прикладом на Росію, набула й ваги форпосту цивілізації на кордоні з варварством. НАТО вперто не хоче цього визнавати, повторюючи, що зона відповідальності Альянсу в Європі обмежується кордонами держав-членів. Водночас ця позиція, по суті, опосередковано легітимізує російську агресію в Україні.

Вісім років з часів російсько-грузинської війни та два роки після російського вторгнення в Україну знадобилися для зміни риторики НАТО – від залучення РФ до спільної розбудови безпекового середовища в Європі до стримування з елементами діалогу з Москвою. Виконання Альянсом функції стабілізації Європи вимагає повномасштабного використання українського фактора як засобу політики щодо Росії, якому досі не надано належної ваги – ані в концептуальних засадах, ані в політиці НАТО.

Стратеги НАТО не бажають враховувати можливий сценарій хаосу та безладу в Росії. Як пише А. Умланд, «невтомний блеф російського керівництва та його «інформаційних воїнів» не повинен відволікати від факту, що тривалу соціальну кризу в Росії можна вважати ще дуже добрим сценарієм і що нинішня рецесія може перерости в депресію. Навіть найгірший сценарій – хаотичний розпад Російської Федерації у випадку внутрішньополітичної боротьби – є доволі реальним. Військова інтервенція Росії в Україну та її наслідки в інших сферах закордонних і внутрішніх справ Росії відіграли роль катализатора. Вони поглибили невирішені проблеми Росії, які існували і раніше в різних галузях, зокрема у сферах державної адміністрації, регіонального розвитку, промислової структури, імміграції та еміграції, демографії, технологічних інновацій, управління бізнесом, охорони здоров'я та вищої освіти. Твереза оцінка розмаїтих поточних економічних, політичних, дипломатичних і культурних проблем, невдач та провалів Москви, а також їх спільний вплив викликає песимістичні прогнози на найближче майбутнє Росії» [524, с. 13].

Вдавшись до досить символічного покарання Москви за агресію проти України, Захід прагне якщо не попередити розпад Російської Федерації, то, щонайменше, відтермінувати його. Найбільше в НАТО побоюються перемоги в другій «холодній війні», після якої Альянсу явно не вдасться залишитися осторонь російських справ як у 90 рр. ХХ ст. [512]. Це використовує Кремль, вважаючи, що чим більше він бреше й шантажує, вдаючись і до ядерного шантажу, тим більше Захід розв'язує йому руки на українському напрямку. Але якщо найгірший сценарій занепаду Росії всупереч бажанню Заходу все ж реалізується, то в НАТО для контролю ситуації та запобігання великій війні не з'явиться політико-військових інструментів кращих, ніж ті, які може надати Україна.

Готуватися до найгіршого сценарію вже сьогодні зовсім не означає наближати його здійснення, навпаки – це засіб попередити велику війну. Не варто було надихати Кремль на подальшу агресію «відкриттями» в дусі «політичного реалізму» на кшталт того, яке Б. Обама зробив у інтерв'ю журналу «Атлантик»: «Справа в тому, що Україна, країна, що не є членом НАТО, буде вразливою для військового домінування Росії незалежно від того, що ми робимо» [525].

Заява американського президента прозвучала як згода на поразку України, якій не бажають належним чином допомагати Сполучені Штати і Північноатлантичний альянс у російсько-українській війні. «По суті, президент Б. Обама просто штовхнув Україну під російський автобус» [526], – прокоментував ці слова Д. Креймер.

Формули, якими оперують сучасні «мюнхенці», не відрізняються різноманітністю, але всі вони облудно претендують на об'єктивність, миролюбність, навіть апелюють до відновлення прав людини (щоправда, категорії тих, хто має право на забезпечення таких прав, обираються надзвичайно довільно – наприклад, «повстанці» в ОРДЛО).

Наведемо «найбільш нейтральну», поширену в країнах НАТО формулу – «Україна приречена географією й історією мати нормальні відносини з Росією». Але що приховано за нею? Стимулювання Москви до встановлення саме таких відносин з Києвом на основі міжнародно-правових норм міждержавних відносин? Жодним чином. Це непряме визнання за «старшим (хоча й молодшим за віком) московським братом» права визначати засади зовнішньої і внутрішньої політики, включно з переглядом Конституції України.

Недалеко від цієї формули стоїть і «повага» до територіальної цілісності України з боку НАТО за відмови надати нашій країні необхідну для її відновлення в реальній перспективі допомогу. Більш того, аналіз Комплексної програми допомо-

ги, яка міститься у спільній заяві Комісії НАТО – Україна на найвищому рівні [527], що відбулася на Варшавському саміті 2016 р., дозволяє стверджувати, що всі передбачені нею заходи спрямовані на мету модернізації збройних сил України, підвищення рівня їх здатності до взаємодії з підрозділами Альянсу протягом 3-4 років, але аж ніяк не на створення потенціалу стримування Росії, здатного попередити її повномасштабну війну проти України.

Типовий наратив «політичних реалістів» щодо руйнівної для європейської безпеки російсько-української війни, за визначенням А. Мотиля, виглядає наступним чином:

1) Захід – Сполучені Штати Америки, Європейський Союз та Північноатлантичний альянс спробували розширити свій вплив у Східній Європі та перебрати контроль над Україною від Росії.

2) У відповідь президент В. Путін, щоб захистити життєво важливі безпекові інтереси своєї країни, вдався до анексії Криму та вторгнення до Східної України.

3) Західні поставки зброї Україні тільки призведуть до подальшої ескалації дій Путіна, оскільки інтереси Росії в ній набагато перевищують інтереси Заходу.

4) Будь-яке подальше втручання Заходу – чи то шляхом уведення санкцій, чи то постачанням зброї – завжди викличе адекватну російську відповідь, незалежно від ціни, яку заплащать російська економіка, політикум та суспільство [528].

Погоджуючись в основному з тезами, що їх наводить А. Мотиль для розвінчування цих фальшивих аргументів реалістів (на жаль їхній вплив відчувається у столицях багатьох країн-членів НАТО), спробуємо їх дещо розвинути.

По-перше, відсутні факти, які б підтверджували бажання Заходу перебрати в Росії контроль над Україною у будь-який момент з часів проголошення її незалежності в серпні 1991 р. «Битва за Україну» не відбулася через неявку одного з «супер-

ників», а саме – Заходу. У 90 рр. Російська Федерація відклала таку битву з одним учасником – собою – через дві війни в Чечні, політичну й економічну нестабільність, але зробила непоганий заділ для агресії, прикриттям підготовки якої слугували близько 300 договірних зобов'язань поважати суверенітет України та запевнень у вічній дружбі.

США, а отже й НАТО, практично втратили стратегічний інтерес до України відразу після її ядерного роззброєння [476]. Відносини Україна – НАТО, передусім рівень співробітництва з Альянсом, завжди залишалися на значно нижчому рівні, ніж взаємини між НАТО і Російською Федерацією – порівняймо хоча б Основоположний Акт НАТО – Росія та Хартію Україна – НАТО [529, р. 52-55].

Відмова на Бухарестському саміті у квітні 2008 р. надати Україні та Грузії План дій щодо вступу до НАТО призвела в серпні того ж року до російської агресії проти Грузії. Неадекватна і млява реакція Заходу на порушення російсько-грузинських угод, а згодом спроба «перезавантаження» американсько-російських відносин Б. Обамою розв'язали руки Кремлю для незаконної анексії української Автономної республіки Крим та російського збройного вторгнення на схід України.

Відсутність у комюніке Варшавського саміту НАТО 2016 р. навіть посилянь на куці ритуальні запевнення Бухаресту 2008 р. про те, що «двері Альянсу залишаються відкритими для України» досить красномовні. Несерйозними виглядають посилення на те, що «винна сама Україна», оскільки «Київ не звертався з проханням про членство або ПДЧ». Цілком зрозуміло – це був результат ініціативи Брюсселя «на випередження»: «не смійте зайвий раз дратувати Москву».

Д. Тренін, вірогідно, близький до істини, коли стверджує: «США, звичайно, не збираються запрошувати Україну до НАТО» [530]. Якщо повірити московському експерту з американського Фонду Карнегі, що «стратегія Москви – створи-

ти найбільше перешкод для вступу України до НАТО», то чи не на часі Брюсселю й Вашингтону припинити підігравати їй? І спробувати з'ясувати, чийм інтересам відповідає їхня «мюнхенська» політика в цьому питанні.

По-друге, претензії на те, що розширення НАТО на Схід у 1999 та 2004 рр. збільшили загрозу безпеці Росії, не підтверджуються фактами. У 2006 р. автор цих рядків мав змогу поставити високому представнику військово-політичного істеблїшменту РФ питання: «Чи є у вас стратегічні плани на випадок вторгнення військ Північноатлантичного альянсу в Росію?». У відповідь він заявив: «Звичайно, ні». Отже ніякої реальної загрози з боку Альянсу Москва тоді не бачила, й була не в змозі побачити, оскільки сама структура збройних сил НАТО після закінчення «холодної війни» визначала нездатність Альянсу до широкомасштабного наступу.

Як з'ясувалося пізніше, в НАТО не було навіть засобів оборони, зокрема країн – своїх нових членів у конвенційній або гібридній війні. Тільки у 2017 р. відбулося розміщення чотирьох батальйонів Альянсу в країнах Балтії та Польщі, щоб розвіяти сумніви в дієздатності 5-ої статті Вашингтонського договору про створення НАТО. Коментуючи рішення Брюссельської наради міністрів оборони країн-членів Північноатлантичного альянсу (жовтень 2016 р.) про реалізацію цього рішення та повідомивши, що Канада, Німеччина, Нідерланди, Польща, Туреччина і Сполучені Штати Америки погодилися розмістити свої війська в Чорному морі, щоб зміцнити там присутність НАТО, Генеральний секретар Альянсу Й. Столтенберг вважав необхідним підкреслити: «В НАТО не вважають, що Росія становить для Альянсу неминучу загрозу» [531].

Нагадаємо, що країни-члени НАТО після «перемоги» в холодній війні різко зменшили витрати на оборону, що аж ніяк не сприяло модернізації їхніх збройних сил, а збільшення

асигнувань на ці цілі досі залишається здебільшого на папері. Більше того, як власниця другого у світі ядерного потенціалу, Російська Федерація є «недоторканою», тобто має надійні гарантії безпеки від військового вторгнення.

А. Мотиль цілком слушно зауважує, що реалісти готові погодитися: можливо, реальна загроза з боку Північноатлантичного альянсу для Росії насправді відсутня, але тут вступає в силу «факт»: «Росія сприймає загрозу як існуючу». Отже, реалізм вступає у суперечність сам із собою, оскільки він претендує на те, що має справу лише з доконаними, об'єктивними, здебільшого матеріальними факторами, апелює до раціональності.

«Відкриваючи двері російському сприйняттю, реалізм підриває власні засади раціональності. Антиреалісти відчують себе надзвичайно комфортно з аргументами на кшталт: «Путінська параноя та імперські імперативи примушують його бачити ворогів там, де їх насправді немає. Але якщо параноя та російські імперські амбіції «раціональні», тоді такою ж є й пристрасна віра Гітлера в те, що євреї були смертельною загрозою для безпеки Німеччини» [528].

По-третє, путінська аргументація на користь захоплення Криму та вторгнення на схід України, починаючи з 2014 р., завжди базувалася на «необхідності повернення священної кримської землі до Росії, захисту росіян та російськомовного населення в Україні від утисків з боку натівських посіпак – «фашистської хунти» в Києві». Путін неодноразово брехав з цього та різних інших приводів та постійно порушував власні обіцянки західним лідерам.

У якій спосіб реалісти пропонують опиратися на брехню Москви в розробці політики Заходу щодо Росії – сприймати чергові останні за часом вигадки Кремля за чисту монету чи власноруч додумувати за Путіна його «справжні» мотиви або наміри? О. Литвиненко наводить слова своєї викладачки у

Королівському коледжі оборонних наук: «росіяни люблять брехати. Власне, вони не люблять брехати, а в такий спосіб компенсують свою слабкість» [532].

По-четверте, припущення, згідно з яким інтереси Росії в Україні набагато більші за інтереси Заходу, не мають під собою жодної фактичної основи – якщо не вважати за таку фантомний імперський біль. Реалісти схильні багато просторікувати про тісні історичні, культурні та релігійні зв'язки між Росією та Україною, але дивляться на них не з позицій стороннього об'єктивного спостерігача, а очима Москви. Вони не бачать, як Путін кожного дня шматує ці зв'язки – з кожним вбитим російською зброєю українським вояком або цивільним.

Найголовніше, у конструкції реалістів явно не вистачає власне українських інтересів, які неможливо реалізувати в інший спосіб, ніж у союзі із Заходом, шляхом інтеграції країни до НАТО. Географічно та політично Україна аж ніяк не далі від Заходу, ніж від Росії (та й швидко віддаляється у процесі націотворення в умовах російської агресії). «Якщо Україна так багато значить для Росії в економічному, політичному, військовому вимірах, вона значить стільки ж для Європи (й Сполучених Штатів)» [528]. І зовсім не тому, що йдеться про «гру з нульовою сумою» в уявній «битві за Україну». Навпаки, розуміння цього необхідно Північноатлантичному альянсу для побудови безпечної Європи, а не втілення імперських мarenь Кремля.

По-п'яте, відмова в наданні Україні оборонної зброї, тобто обмеження її суверенного права на самозахист, аргументується тим, що Путін тоді обов'язково піде на ескалацію війни, не зважаючи на ціну, яку йому доведеться заплатити. Але пропозицій про справжню ціну з боку Заходу, – як то початок перемовин про вступ України до НАТО або радикальне припинення західних закупок енергоносіїв у Росії, або виведення з неї усіх західних компаній, або введення на територію

України підрозділів ППО країн-членів НАТО чи «закрите небо» України на прохання Києва від польотів військової авіації будь-якої зарубіжної держави, або надання можливостей Києву відновити обмежений ядерний потенціал чи створити замість нього сучасну конвенційну зброю з близькою до ядерної нищівною силою – досі ще не надходило. У будь-якому разі оцінка гіпотетичної поведінки Кремля не дозволяє вважати її раціональною й вона не вкладається у річище догм політичного реалізму.

А. Мотиль, мабуть з природної делікатності, навіть не зачіпає улюблений міф реалістів про «балансування сил», оскільки очевидна приблизно десятикратна перевага Заходу в економічному та військовому потенціалі робить безглуздим це порівняння за окремими параметрами. Тут, щоправда, на допомогу Кремлю приходять неореалісти, які пропонують балансувати не сили, а їхнє сприйняття (загрози). У створенні загроз, зокрема в ядерному шантажі, Москва справді неперевершена. Але в даному випадку лякається той, кому вигідно лякатися та висловлювати «глибоке занепокоєння» (порахуйте, скільки разів воно зустрічається у спільній заяві Комісії НАТО-Україна на найвищому рівні на Варшавському саміті 2016 р.) [527].

Натомість шантажисту треба вказати на його справжнє місце (вагу) у світових справах. Тут, до речі, не можна погодитися з А. Мотилем, коли він шукає якоїсь «об'єктивної (не сконструйованої) геополітичної сили». Будь-які міркування щодо російсько-української війни в термінах ієрархії геополітичних пріоритетів не можуть бути плідними, оскільки саме на її «засадах» будується кремлівський наратив (геополітика, до речі, надзвичайно споріднена з політичним реалізмом). Урешті, А. Мотиль також проходить повз відому догму реалізму про держави – більярдні кулі, що стикаються на міжнародній арені, тобто відсутність необхідності розгля-

дати внутрішні фактори формування зовнішньої політики. Уся зовнішня політика В. Путіна спрямована на внутрішнього споживача, тобто збереження авторитарно-клептократичного режиму при владі.

Характер московського режиму (Системи) має визначальне значення для розуміння змісту російсько-української війни. Це переконливо доводить російський політтехнолог Г. Павловський у своєму есе «Мир як війна за війною: російська машина ескалацій у ХХІ столітті» [534]. Він, зокрема, пише про російську Систему, до появи якої він був свого часу причетний:

«Система Російської Федерації – це стійкий зразок (суто) російської поведінки, яка радикалізує задачі там, де слід було їх вирішувати. Ми створюємо слабокеровані надзвичайні події, потім вдаємося до їх ескалації – тільки заради того, щоб влада знову виступила незамінним вартовим від найгіршого лиха. Сьогодні всі із задоволенням говорять про «світовий хаос», але по-різному бачать його джерело. Важливе питання, хто тут Росія – спонсор безладу чи тільки його бенефіціар? Світ хаотичний, і Росія не більше за інших внесла до нього хаосу. Росія використовує... конфлікти, збираючи з них пірамідки воєнних ескалацій. Особисто Путіну ненависний будь-який безлад, але він вимушений ним приторговувати: гіркий гумор становища, скасувати яке не у його владі... Візіонерство в ідеології легко доповнюється конвеєром ескалацій з надалі неминучим їх експортом. У самій Росії виробництву конфліктів за визначеною межею немає чого робити. Ідеологічні фікції «секретів світоустрою» дозволяють Кремлю відчувати себе останньою інстанцією істини. Світоустрій (зокрема, в Європі) не потрібно підтримувати тому, хто самого себе вважає відповідним нормі» [533]. Питання не в тому, чи бачать у НАТО ці наріжні засади антиєвропейської політики путінської Росії. Проблема полягає в тому, чи готовий Альянс

знайти адекватну відповідь на виклики Кремля європейській та світовій безпеці.

Справжні масштаби наслідків так званої «української кризи» показує А. Умланд: «Її вважають за ганебну поразку Європейського Союзу і НАТО. А дехто припускає, що злощасна “криза” в Україні матиме лише дуже незначні наслідки за межами Східної Європи... Утім, деякі наслідки анексії Криму, яку здійснила Росія, і прихованої інтервенції на Донбасі виходять далеко за межі Східної Європи... По-перше, вони торкаються міжнародних зусиль, спрямованих на боротьбу з розповсюдженням зброї масового знищення. По-друге, вони ставлять під сумнів стабільність нинішнього російського режиму і затьмарюють загальні перспективи Росії. По-третє, вони погіршують прогнози паневропейського співробітництва та асоціації на Північній півкулі нового століття... “Українська криза” стоїть на заваді... створенню спільної зони торгівлі та безпеки від Лісабона до Владивостока» [524, с. 9].

У травні 2016 р. авторитетна група експертів з міжнародних відносин – колишніх високих посадовців у адміністраціях демократичної та республіканської партій – під егідою впливового Центру нової американської безпеки опублікували рекомендації наступному (45-му) президенту США «Розширюючи американську силу. Стратегія поширення участі Сполучених Штатів Америки у Світовому порядку на конкурентних засадах» [534]. Одним зі співголів проекту виступив Р. Каган, автор відомої критичної щодо зовнішньої політики США в останнє десятиліття програмної статті «Супердержави не йдуть на пенсію». У доповіді, зокрема, констатується:

«США мають достатню військову, економічну та політичну силу, щоб відігравати провідну роль у захисті правового міжнародного порядку (зруйнованого Російською Федерацією шляхом незаконної анексії АР Крим та збройним вторгненням на схід України). Отже, для наступного президента прин-

ципове питання полягає не в тому, чи є в Америки необхідні засоби для більш активного міжнародного лідерства, а в тому, чи американській уряд має належну волю для цього» [534].

Визначаючи роль Європи, з якої виокремлено Україну, у стратегії США, автори підкреслюють: «Навіть у світі, де відчуваються зсуви економічної та політичної сили, трансатлантичне співробітництво залишається фундаментом та ядром ліберального світового порядку.

Історично найбільші зовнішньополітичні досягнення Сполучених Штатів набувалися разом з нашими найближчими союзниками в Європі». Отже, «треба надати надійні гарантії безпеки союзникам по НАТО, які перебувають на передових рубежах із Росією. Враховуючи сучасну російську поведінку, не можна далі ігнорувати можливий виклик країнам-членам Північноатлантичного альянсу, які мають спільні кордони з Російською Федерацією. Країни Балтії є особливо вразливими для прямої атаки або більш складної «гібридної» війни, яку Росія веде в Україні» [534]. Тут погляди американських експертів близькі до рекомендацій Варшавського саміту НАТО 2016 р.

На думку американських фахівців, стратегічним завданням для США є Україну «стабілізувати та міцно прив'язати до Європи». Для цього треба «забезпечити українські збройні сили підготовкою та обладнанням, необхідними для опору силам, за якими стоїть Росія, та власне російським силам, які проводять операції на українській території». Авторами доповіді особливо підкреслено, що ними «не пропонується, щоб Україна коли-небудь набула спроможності протистояти російському війську в повному масштабі». При цьому «стратегія Путіна полягає в постійній підтримці нестабільності, сподіваючись, що врешті решт Україна знову опиниться під російським впливом». На їх думку: «Твердість та рішучість у політиці США щодо України принесе додаткову вигоду

в стримуванні Росії від агресії проти інших європейських держав, включно з тими, на які поширюються зобов'язання Сполучених Штатів згідно з 5-ою статтею» (Договору про створення НАТО, що визнає напад на одну з держав Альянсу нападом на всіх його членів).

Логіка цих порад наступному американському президенту вбивча: на Україну покладається почесна й відповідальна місія прислужитися бар'єром на шляху подальшої російської експансії, попередження війни проти країн-членів Північно-атлантичного альянсу, що призведе до втягування до неї Сполучених Штатів, але при цьому їй відмовляється у збройних засобах стримування агресора. Звичайно, вплив рекомендацій Центру нової американської безпеки не слід перебільшувати, але, на жаль, вони перебувають у основному річищі підходів НАТО до російсько-української війни.

Надзвичайно повільно до західного істеблішменту доходить розуміння того, що «українська криза», тобто агресія Російської Федерації в Україні, безпосереднім чином стосується екзистенційно важливих для Європи проблем. Парадоксальним чином фактором «прискорення» цього усвідомлення стала варварська політика та військові злочини Москви в Сирії. Неможливість співробітничати з Кремлем у цій країні підриває засади аргументації європейських та американських «мюнхенців» на користь домовленості з В. Путіним про врегулювання «української кризи» за рахунок інтересів України шляхом реалізації так званих «мінських угод». Європа свого часу не побажала почути заклик Дж. Сороса «Прокинься!» та вагалася надати Україні необхідну допомогу: «рятуючи Україну, ЄС рятує й себе» [235, с. 200-224]. У НАТО слід згадати відому формулу В. Черчілля: «Хто між ганьбою і війною обирає ганьбу, отримає і перше, і друге». Звичайно, сьогодні йдеться ще тільки про «холодну війну», якої бажає уникнути НАТО. Нагадаємо також, що саме «поради» Захо-

ду, який вимагав від українського керівництва «ніякого кровопролиття на Донбасі», завадили унеможливленню виступів проросійських сепаратистів на сході країни навесні 2014 р., коли в Україні були наявні необхідні для цього можливості та засоби. На часі Заходу, в першу чергу НАТО, позбутися короткозорості та зрозуміти, що сьогоднішні інвестиції у потенціал стримування подальшої агресії РФ в Україну – це єдиний можливий шлях до майбутньої європейської стабільності та міжнародної безпеки в глобальному вимірі.

Ще в березні 2014 р. Дж. Лоу, експерт з урядового дослідницького центру Великої Британії Чаттам Хауз констатував: «Останні події в Україні показали, що сучасна західна модель стримування не здатна обмежити поведінку Росії... Ядерне стримування її дій Заходом у цьому випадку виявилось недоречним. Усупереч російським звинуваченням щодо воєнної загрози її безпеці з боку НАТО, припущення про наявність такої загрози не зупинило Росію від захоплення Криму... фактом є те, що привласнення Росією Криму означає набагато більше, ніж тільки порушення територіальної цілісності України. Ці дії створили серйозну загрозу європейській безпеці та криза далека до завершення, оскільки позиція Москви полягає в тому, що вона вирішуватиме майбутнє України» [536].

На думку британського фахівця, перш за все слід було називати речі своїми іменами: «Слова мають значення. До Варшавського саміту НАТО 2016 р. словник стратегічного стримування був відсутній у дискусіях щодо шляхів врегулювання сучасної кризи. Якщо західні лідери хочуть вплинути на поведінку Москви, вони мають знайти лексичний реєстр, що виходить за межі «санкцій» та «можливих цільових засобів», щоб визначити справді стратегічні наміри. Послання Москви має бути чітко артикульованим: Захід... готовий схвалити і проводити цілеспрямовану коротко-, середньо- та довгостро-

кову політики підриву російської економіки, якщо РФ продовжуватиме підривати європейську безпеку» [536].

Цю пораду не було своєчасно почуто, в результаті відбулася подальша деструкція європейської стабільності. Питання про ефективне стримування російської агресії й досі на часі – це підтверджує курс Кремля, спрямований на досягнення тієї самої мети – диктувати Україні та Європі свою волю. Сучасну ситуацію у відносинах НАТО-Україна найкращим чином свого часу описав безперечний авторитет у цій царині Дж. Шерр. На його думку, вже навесні 2015 р. існував консенсус в Альянсі з таких питань:

1) Росія веде агресивну війну проти України, всупереч власним зобов'язанням за угодами, що створили фундамент системи міжнародної безпеки після припинення холодної війни.

2) Збройна інтервенція Російської Федерації становить смертельну загрозу для України, а також серйозну загрозу для такої Європи, якою її хочуть зберегти європейці.

3) Конфлікт між Росією та Україною становить серйозну загрозу системного характеру: В. Путін не може собі дозволити поразку в Україні, але не можна й дозволити йому здобути перемогу. Зберігається перманентна небезпека раптової ескалації воєнних дій в Україні (з ініціативи російської сторони).

4) Для відповіді на цей виклик НАТО має привести власні засоби та методи стримування у відповідність до «нового покоління» загроз, зокрема до застосування проти слабких держав, вразливих до вторгнення, провокацій та підривної діяльності, інформаційної та «гібридної» війни.

5) У цілому європейська система стримування та оборони зазнає удару, якщо Росія досягне своєї мети в Україні. Тому потрібно докласти усіх доступних зусиль, щоб не допустити територіального розпаду України та хаосу в державі.

5) «Російський виклик», схоже, є проблемою в довготривалій перспективі» [516, с. 15].

Важко не зачаруватися красою формули, запропонованої навесні 2015 р. директором Інституту світової політики А. Гетьманчук: «Україна ще ніколи не була так близько, і так далеко від НАТО, як сьогодні» [516, с. 3]. Мається на увазі, що після анексії Криму та інспірованої Росією війни на Донбасі в Україні вперше існує потужна суспільна підтримка вступу до НАТО. Але ті ж самі події призвели до небажання Альянсу навіть обговорювати перспективу її членства. «Україна опинилася у певному зачарованому колі. З одного боку, НАТО всіяко повторює, що в Україні є власний вибір, зокрема й у тому, що стосується інтеграції до НАТО. З іншого боку, реакція НАТО на сам факт обговорення членства України в НАТО означає, що насправді такого вибору в Україні не існує» [516, с. 4].

Базуючись на прецедентах нещодавньої історії, насмілюмося стверджувати, що Україна в змозі розірвати це буцімто «зачароване» коло: ніяких див для цього не має трапитися. Досить хоча б згадати досвід 1997 р., коли країнам Балтії було відмовлено у членстві в НАТО під час першої хвилі розширення. Але завдяки єдності політичних еліт та спадковості позицій урядів у питанні євроатлантичного вибору пройшло зовсім небагато за історичними мірками часу, й держави Балтії опинилися під захисною безпековою парасолькою Альянсу.

Україні треба докласти зусиль, щоб довести: перебуваючи на передньому краю стримування подальшої російської навали, наша країна, як ніхто інший в Європі сьогодні, є не користувачем, а контриб'ютором європейської безпеки.

5.2. Ядерне роззброєння України: уроки для сьогодення

Після розпаду Радянського Союзу офіційна мета Сполучених Штатів Америки полягала в тому, щоб залишити Росію одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР, а також зберегти за РФ місце постійного члена Ради Безпеки ООН, змусивши при цьому Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами (тобто приєднатися до ДНЯЗу саме в такій якості), вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю і, водночас, надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1.

Після того, як у березні 1992 р. на Мінській зустрічі голів держав СНД не вдалося підписати відповідну угоду, адміністрація Дж. Буша запропонувала свій варіант, котрий мав забезпечити якомога швидше виведення всієї ядерної зброї з колишніх радянських республік. Уже у квітні 1992 р. США висунули проект додаткового п'ятистороннього Протоколу до Договору СНО-1, який був підписаний усіма учасниками 23 травня того ж року в Португалії та увійшов в історію дипломатії під назвою Лісабонського протоколу.

Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Білорусі та Казахстану щодо виконання республіками колишнього Радянського Союзу умов Договору СНО-1. У Протоколі Україна, Білорусь і Казахстан зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерні держави у якомога стислий термін.

Окрім Лісабонського протоколу, адміністрація Дж. Буша заручилася спеціальними односторонніми заявами президентів Білорусі, Казахстану і України, в яких вони підтвердили намір своїх країн стати без'ядерними державами, вступити до ДНЯЗ [384] та забезпечити вивезення стратегічної ядерної зброї до Росії.

Досить детально заходи політики США щодо запобігання поширенню ядерної зброї на території нових незалежних держав – колишніх республік СРСР, за виключенням Росії, були сформульовані адміністрацією Дж. Буша у липні 1992 р. Серед безпосередніх завдань зазначалося:

- реалізація Договорів СНО-1 і ДНЯЗ щодо країн СНД;
- створення внутрішньої системи обліку й фізичного захисту ядерних боезарядів та обладнання;
- створення ефективної системи експортного контролю за ядерними та ракетними технологіями у відповідності з чинними багатосторонніми режимами;
- здійснення безпечного і надійного демонтажу ядерних боезарядів та контролю за вилученням з них ядерних матеріалів;
- створення умов для переорієнтації на невійськову проблематику колишніх радянських фахівців у галузі ядерних і ракетних технологій [537, р. 1086-1088].

Москва від самого початку відмовляла Україні – одній з держав-спадкоємиць СРСР – у праві власності на розміщений на її території третій у світі ядерний арсенал, і керівництво США спочатку цілком підтримало позицію Кремля. Окрім того слід відзначити, що Київ ніколи не мав і не отримав навіть після проголошення незалежності не тільки позитивного контролю над стратегічною ядерною зброєю, тобто спроможності використовувати її на власний розсуд, а й негативного – здатності завадити використанню основних компонентів ядерного арсеналу Москвою. Суто символічним було рішення про те, що ця «спільна зброя СНД» може бути використана президентом Російської Федерації за погодженням відповідно з президентами України, Казахстану та Білорусі.

Спочатку у Вашингтоні не було одностайності в питанні ядерного роззброєння України. Як свідчать Дж. Голдгейр та М. Макфол, «одні вважали, що інтересом національної безпе-

ки США було збалансувати ядерну міць Росії відповідними силами в країнах, що мали з нею спільні кордони. Інші дотримувалися погляду, що американським інтересам відповідало б збереження становища, яке існувало на той час: була одна ядерна держава й має залишитися одна ядерна держава. Для прихильників такого підходу загроза «Югославії з ядерною зброєю» була набагато важливіша за потенціал українського ядерного стримування. Ключовим виразником цього другого підходу був держсекретар Дж. Бейкер, і його аргументи мали в той час найбільший безпосередній вплив на розробку політики адміністрації Дж. Буша. Відразу після колапсу Радянського Союзу Дж. Бейкер надзвичайно енергійно наполягав, аби питання виведення ядерної зброї, дислокованої в Україні, Білорусі та Казахстані, стало найвищим пріоритетом адміністрації» [521, с. 56-57].

Урешті решт підтримана Сполученими Штатами позиція Москви полягала в тому, що необхідно найскоріше вивезти ядерні боеголовки та носії до Росії. (Згодом носії стратегічної зброї, як і шахтні установки для запуску ракет, було вирішено знищити в Україні). Вочевидь, у питанні ядерного роззброєння України США цілком керувалися міркуваннями нерозповсюдження зброї масового знищення, обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь та підтримки режиму «демократа» Б. Єльцина в Російській Федерації.

Контекст позбавлення України можливостей вступу до «клубу» ядерних держав створювали договори про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1 між СРСР та США від 31 липня 1991 р. та СНО-2 між США та РФ від 3 січня 1993 р.). Отже, про створення регіонального потенціалу стримування в майбутньому російської загрози тоді на практиці не йшлося.

Фактичний бік процесу ядерного роззброєння України в 1991-1996 рр. під зовнішнім та внутрішнім тиском досить до-

кладно описаний безпосереднім учасником подій, першим послом США в Україні Р. Попадюком «по гарячих слідах» подій [538], ще одним колишнім послом США в Україні – С. Пайффером [247], а також заступником державного секретаря США С. Телботом [539]. Слід також назвати роботу колишнього міністра охорони навколишнього середовища України Ю. Костенка «Історія ядерного роззброєння України», мемуари президента Л. Кравчука [540] та спогади колишнього заступника міністра закордонних справ Росії Ю. Дубініна «Ядерний дрейф України» [541].

Висновки щодо стану безпеки України внаслідок завершення цього процесу, яких доходить Р. Попадюк, досить суперечливі. З одного боку, він стверджує, що вже у Троїстій заяві від 14 січня 1994 р. Україна отримала від США та РФ «більшість з того, чого прагнула: високий рівень публічних заповінь (assurances) від президентів Б. Клінтона та Б. Єльцина, задоволення про неприпустимість зовнішнього економічного тиску, відсутність згадування про СНД» [538, р. 55].

Після схвалення Верховною Радою приєднання України до ДНЯЗ як без'ядерної держави, у Будапешті на сесії ОБСЄ ці задоволення з боку Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації набули сили 5 грудня 1994 р., а згодом були підтримані окремими заявами Великою Британією, Францією та КНР, тобто усіма ядерними державами – членами РБ ООН (депозитаріями ДНЯЗ).

З іншого боку, Р. Попадюк не вважав за потрібне розмістити текст Будапештського меморандуму серед інших документів, що ввійшли в додатки до його книги (він навіть не включив Будапештський меморандум до складеної ним Хронології основних подій). Більш того, Р. Попадюк уже тоді висловив серйозні сумніви щодо дієвості Будапештських заповінь: «Україна завжди судитиме про стан своєї безпеки з дій Москви, а не будь-яких обіцянок», тобто Київ завжди «по-

боюватиметься її майбутніх дій – припинення поставок енергоносіїв, використання проблем Чорноморського флоту чи становища російської меншини...» [538, р. 56]. Тобто це було цілком зрозуміло американському дипломату вже в 1996 р., коли була опублікована його праця.

Слід також зазначити наступне. По-перше, коли Р. Попадюк пише про вимоги української сторони, він практично завжди вживає термін запевнення (assurances) у наданні безпеки. Але добре відомо, що Україна прагнула отримати і не отримала саме юридично зобов'язуючі гарантії (guarantees). Їй було відмовлено під абсолютно надуманими й абсурдними приводами, не менш абсурдними, ніж ті, які наводилися у 2014-2016 рр., щоб «обґрунтувати» відмову в наданні Україні оборонної зброї («не провокувати Москву»), на яку вона має право згідно зі Статутом ООН як країна – жертва зовнішньої агресії.

По-друге, майже не з'ясованою залишається історія позбавлення України 3 000 тактичних ядерних зарядів та їхніх носіїв. Питання процесу їхнього вивозу до РФ та компенсації з невідомих причин якось весь час залишається в затінку проблеми знищення ракетно-ядерного стратегічного потенціалу. У непрямої спосіб про це свідчить В. Горбулін: у 1994 р.

«Україна пішла на схвалення важливіших політичних рішень по стратегічним ядерним озброєнням з проекцією на розвиток ситуації у майбутньому. Я свідомо опускаю все, що передувало цьому кроку, а саме – рішення відмовитися від тактичної ядерної зброї, яку б мала Україна, оскільки у його схваленні не брав жодної участі» [377, с. 41].

Така позиція В. Горбуліна, який не хоче навіть говорити про знищення українського арсеналу тактичної зброї й підкреслює свою непричетність до нього, є досить красномовною. Стаття 4 Мінської угоди 11 країн-членів СНД від 30.12.1991 р. дійсно містила зобов'язання країн-учасниць

сприяти ліквідації ядерної зброї в Україні, Білорусі та Казахстані і до липня 1992 р. зосередити тактичну ядерну зброю для розукомплектації під спільним контролем – адже йшлося про Спільні стратегічні сили СНД. Жодного слова про негайний вивіз тактичних ядерних озброєнь до Росії в цій Угоді немає [542].

Українська сторона не тільки передала російській тактичну ядерну зброю, але це відбулося, як заявив Л. Кравчук на прес-конференції у м. Вашингтон 7 травня 1992 р., вже до цієї дати – за виключенням спірного на той час арсеналу Чорноморського флоту [247, р. 12]. У своєму виступі на конференції з американських студій у Київському Національному Університеті імені Тараса Шевченка 17.03.2016 р. український фахівець С. Галака повідомив, що ним особисто була зібрана інформація, згідно з якою процес передачі тактичної ядерної зброї відбувався безпосередньо за персональними домовленостями між командирами окремих підрозділів (бригада та ін.) збройних сил України та росіянами, які обмінювали її на обіцянку надати відповідні посади в російській армії. Тобто уряд у Києві на практиці майже не контролював цей процес.

Всупереч положенням Мінської угоди 1991 р. без будь-якого погодження з країнами-учасницями Москва елегантно й невимушено прибрала під себе Стратегічні сили СНД, перетворивши їх на стратегічні сили РФ. С. Пайфер як досягнення відмічає, що «Москва дуже швидко забезпечила повернення усіх ядерних боеголовок тактичної зброї до Росії протягом першої половини 1992 року» [247, р. 1].

У своєму детальному описі дипломатичних подій у процесі тристоронніх ядерних відносин США – Україна – РФ він наполягає на тому, що Вашингтон був змушений прямо долучитися до переговорів внаслідок провалу російсько-українського діалогу, що стало очевидно після саміту Єльцин – Кравчук у Масандрі у вересні 1993 р., хоча перша зустріч дипломатів у

тристоронньому форматі відбулася ще в серпні того ж року [247, р. 2]. Але надзвичайна активна діяльність державного секретаря Дж. Бейкера, нехай формально не в тристоронньому форматі, а шляхом прямих контактів з Москвою, спільного та окремого використання батога та пряника проти Києва розпочалася набагато раніше – з його виступу у Принстонському університеті 12 грудня 1991 р. Саме тоді він наголосив на твердих намірах США запобігти виникненню на уламках Радянського Союзу нових ядерних держав і розширенню «ядерного клубу» [521, с. 64]. Це, до речі, визнає й С. Пайфер [247].

Уже після того, як Україна позбулася тактичної ядерної зброї, до січня 1993 р., тобто часу підписання Тристоронньої угоди Україна – США – Росія, зазначав американський фахівець з питань нерозповсюдження зброї масового знищення С. Міллер, з погляду американської сторони Україна «поєднувала риторику денуклеаризації з незрозумілою поведінкою, яка викликала сумніви в її щирості щодо зобов'язань стати без'ядерною державою» [543, р. 47].

За С. Міллером, у США висувалася низка пояснень двозначності ядерної політики Києва. Згідно з першою позицією, Україна чесно прагне набути без'ядерного статусу, але на шляху імплементації цього рішення постають чимало перешкод, у тому числі й політичного характеру (маються на увазі умови роззброєння, що висувались у першу чергу у Верховній Раді). Друга позиція пояснювала поведінку України тим, що вона ще не дійшла твердого і остаточного рішення стати ядерною державою, але зволікає, щоб полишити відкритою для себе таку можливість. Третій варіант полягав у тому, що Україна бажає бути ядерною державою, але не готова зустріти міжнародні наслідки такого рішення (санкції, дипломатична ізоляція). І врешті решт четверта позиція – Україна розглядає ядерну зброю на своїй території як предмет торгу, який три-

ває, доки вона остаточно не віддала її. Останній підхід, – вважав С. Міллер, – «був одним з небагатьох можливих засобів взаємно ув'язати вирішення проблем України з інтересами Заходу та Росії» [543, р. 47-53].

Цілі української ядерної дипломатії полягали в тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, повернути до себе увагу провідних держав світу та примусити їх до позитивної участі в пошуку вирішення нагальних життєво важливих проблем країни (енергетика та інше). Слід відмітити, що проблематика ядерного роззброєння України активно використовувалася зацікавленими в ньому зарубіжними сторонами перемовин для формування негативного іміджу нашої країни, яка щойно набула незалежності й була надто вразливою в багатьох вимірах.

По-друге, Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носії, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона досягла (ядерним паливом для АЕС) у сумі десь еквіваленту у 1 млрд. дол. На думку С. Міллера, це була неспівмірно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів Сполучених Штатів, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України [543, р. 49-53].

По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані в Будапештському меморандумі.

Той же С. Міллер вважав, що Україні «треба було шукати не гарантії безпеки, а гарантії допомоги в розбудові власного потенціалу конвенційних озброєнь, з наголосом на постачання засобів протитанкової та протиповітряної оборони, систем радіотехнічної розвідки, зв'язку та інше». Американський фахівець підкреслював, що розбудова власних збройних сил замість залишків радянської армії вимагає їх докорінного

реформування, для чого треба готувати групи українських офіцерів у Національному оборонному університеті США (м. Вашингтон). При цьому, «допоки наголос робитиметься на розвиток саме оборонного потенціалу України, Росія не матиме жодних законних підстав протидіяти таким заходам». Врешті решт С. Міллер пропонував (влітку 1994 р.!) Києву в обмін на ядерну зброю «вимагати розміщення миротворчих сил вздовж кордону з Росією. Загальновизнано, що превентивна дипломатія спрацьовує тим краще, чим раніше вона задіяна, криз та конфліктів бажано уникати, а не керувати ними» [543, р. 52].

Опонентом прихильника ядерного роззброєння України С. Міллера виступив класик теорії політичного реалізму Дж. Міршаймер. Їхня дискусія відбувалася на сторінках журналу «Форин Афферз» влітку 1993 р. [243; 244]. Дж. Міршаймер аргументував необхідність для України зберегти ядерний арсенал таким чином:

- по-перше, він уже перебував на території України на момент розпаду СРСР, отже Київ є його легітимним власником;
- по-друге, військовий потенціал Росії загрожує Україні, між двома країнами є територіальні суперечки.

Дж. Міршаймер бачив серйозні перешкоди на шляху набуття Україною статусу ядерної держави. Серед них він відзначав надвисоку ціну утримання арсеналу ядерної зброї, загрозу економічних санкцій, втрату зарубіжних ринків. Але це не мало, на його погляд, зупинити Київ. Більше того, зважаючи на стабілізуючу роль ядерної зброї, Сполучені Штати мали б допомогти Україні стати ядерною державою, бо це сприяло б міжнародному миру [243].

«Росія була сильно зацікавлена в денуклеаризації України», – свідчив С. Міллер у 1995 р. На його думку: «Москва прагнула досягнути цього, тиснучи як на Україну, так і водночас з не меншою силою на США, щоб ті, своєю чергою, тис-

нули на Україну. Зовнішньополітична поведінка Москви не надто сприяла просуванню до вирішення цієї проблеми, оскільки її постійні тертя у відносинах з Києвом та пихатість підігрівали проядерні настрої в Україні. Утім, Росія не надто була зацікавлена в найскорішому розв'язанні проблем денуклеаризації, що в кінцевому рахунку надало б Україні статус без'ядерної держави. Українська політика в ядерному питанні була благословенням для Москви. Вона стимулювала сильний спільний інтерес США і Росії, зближувала дві країни. Це було важливе питання для Росії, яке надавало їй ваги та відволікало від її зовнішньополітичних вад. Таким чином Москва отримувала можливість критикувати Україну, здіймати раз у раз галас щодо її небезпечної поведінки. У короткотерміновій перспективі затягування денуклеаризації України відповідало інтересам Росії. Це пояснює, чому Росія не надто поспішала зняти розбіжності з Україною в питаннях двосторонніх відносин, що блокували її просування по шляху до денуклеаризації» [544, р. 96].

Американський експерт також вважав, що існував сценарій, відповідно до якого Москва могла навіть вдатися до війни, щоб позбавити Київ ядерної зброї [544, р. 97]. Очевидно, що тоді на це мав би надати карт-бланш Вашингтон. Отже, як бачимо, ядерної зброї Україна невдовзі позбулася, але війни уникнути не вдалося.

Своєю чергою американська влада, як пише у своїй згаданій праці С. Пайфер, категорично не бажала підписувати з Україною «юридично зобов'язуючий документ» щодо її безпеки. Отже, «було зібрано у пакет» запевнення (assurances), які Україна вже мала згідно з Заключним актом НБСЄ в Гельсінкі, Статутом ООН та ДНЯЗ. Проте український уряд вважав політично корисним мати ці запевнення разом у конкретному документі. Слова мають значення, і велике питання в той час виникло з приводу того, який термін – «гарантії»

(guarantees) чи «запевнення» (assurances) – використовувати в меморандумі.

Сполучені Штати надають гарантії союзникам, таким як держави-члени НАТО; термін «гарантії» має на увазі військові зобов'язання. На початку 1990 рр. ані адміністрація Джорджа Буша-старшого, ані адміністрація Б. Клінтона не були готові до військового захисту України і обидва вважали, що, навіть якщо б вони схотіли, Сенат не надав би необхідні дві третини голосів для згоди на ратифікацію такого договору. До того ж Пайфер нагадує, що йшлося не просто про великі держави, а про депозитарії ДНЯЗ (до них, крім США, Великої Британії, РФ також належать КНР та Франція) [247, р. 17].

Питання полягає в тому, чи змінилася ситуація у світі докорінним чином, коли надання саме «гарантій», а не «запевнень» на часі, щоб зупинити зухвалу російську експансію? Зарубіжні експерти схильні вважати, що Україні не варто розраховувати на якісь додаткові гарантії міжнародної безпеки, мовляв, слід задовольнитися тим, що є в Будапештському меморандумі. Стандартним аргументом навіть партнерів України є те, що меморандум не є договором, тобто він є традиційно нижчим у ієрархії вагомості міжнародних документів. Але не форма в кінцевому рахунку вирішує силу документу, а бажання учасників надати дієвості його положенням.

Чи не на часі для України та її партнерів повернутися до суперечливого питання загальної компенсації за всі ядерні матеріали та знищені носії? Можливо, варто й перерахувати її розміри з позицій сьогодення, а не «беріть, що дають (ГВЕЛі), а то взагалі нічого не отримуєте», якої тоді солідарно наголошували США та РФ.

Закон Нанна-Лугара, прийнятий ще в 1991 р., був сформульований таким чином, що надавав кошти виключно на знищення ядерного потенціалу. Жодних компенсацій, а тим більше матеріальної допомоги в розбудові сучасних збройних

сил України (без чого право нашої держави на самооборону залишилося суто декларативним), або на вирішення соціальних проблем військовослужбовців, навіть ракетників, яких звільняли зі служби у зв'язку з ліквідацією їхніх підрозділів, ним не передбачалося.

Отже, ініціатори знешкодження українського ядерного потенціалу мали б визнати свою частку відповідальності за те, що наша країна опинилася навесні 2014 р. неозброєною перед обличчям російського вторгнення. Їй інвестувати свої кошти у швидку відбудову ВПК України, що потребує кілька мільярдів доларів, та надати країні – жертві агресії з боку РФ (держави – порушниці наріжних положень Будапештського меморандуму 1994 р.) відповідних технологій та комплектуючих. Вони знадобилися б і задля переозброєння української армії сучасною військовою технікою нового покоління, і на компенсацію збитків економіці, і на облаштування внутрішніх мігрантів, кількість яких в Україні сягнула за даними офіційної реєстрації 1,5 млн осіб, а в дійсності в цілому наближається до 2 млн осіб.

Як справедливо вказує А. Умланд, «міжнародні наслідки так званої «української кризи» не обмежуються теренами Східної Європи та сьогодення. Серед іншого напад Росії на Україну руйнує логіку Договору 1968 р. про нерозповсюдження зброї масового знищення (ДНЯЗ)» [545]. Р. Ейнгорн, на перший погляд, дотримується протилежної позиції: «Схоже, результат української кризи, добрий чи поганий, матиме лише маргінальний вплив на режим нерозповсюдження. Рішення щодо ядерної зброї залежатиме від особливостей обставин у кожній конкретній країні. Маловірогідно, щоб аргумент «подивіться, що трапилося з Україною» був би при цьому вирішальним фактором». Але водночас він стверджує: «Кінцевий результат сучасної української кризи може мати деякий вплив на майбутні рішення в ядер-

ній сфері. Якщо Росія заплатить дуже високу економічну й політичну ціну за свої зусилля зі дестабілізації України, це може відбити бажання у Москви та інших потенційних агресорів вдаватися до подібної поведінки в майбутньому, що знизить міжнародну нестабільність, яка, своєю чергою, призводить до зростання інтересу до набуття власних ядерних сил. І якщо Україна отримає суттєву допомогу Заходу та подолає кризу, збереже свій суверенітет та відновить територіальну цілісність, це має також посилити позицію, згідно з якою країни можуть забезпечити свою безпеку без ядерної зброї» [473, р. 60].

США, на відміну від Російської Федерації, виконували узяті на себе зобов'язання: утримувалися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України; не застосовували проти нашої держави зброї; звернулися до Ради Безпеки ООН стосовно ситуації в Криму та проводили консультації з цього питання. Однак, як відомо, Будапештський меморандум не містить жодних зобов'язань цих держав застосувати силу задля захисту територіальної цілісності України.

Ядерне роззброєння України не дозволило нашій країні свого часу створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні «запевнення» у сфері безпеки змогли лише незначною мірою частково компенсувати їхню відсутність. Міжнародною спільнотою, зокрема Сполученими Штатами, за Україною визнано права лише на обмежену самооборону. Обмеження здатності України до самооборони накладалися комплексною дією щонайменш наступних факторів:

а) зруйновані попереднім режимом збройні сили виявилися після початку російського вторгнення майже цілком небоєздатними;

б) відсутність з боку держав-учасниць Будапештського меморандуму (крім РФ) дій, здатних негайно зупинити агресора-підписанта тих самих угод;

в) відмова США рішучим чином сприяти підвищенню боездатності ЗС України шляхом негайного надання їй сучасної військової техніки, навіть оборонної, спорядження, засобів зв'язку, збору інформації та інші.

Оскільки Російська Федерація пішла на одностороннє порушення положень Будапештського меморандуму, в березні 2014 р., народні депутати України О. Чорноволенко, В. Корольок та С. Каплін внесли на розгляд парламенту проект закону «Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року», який передбачав вихід нашої держави з ДНЯЗ та подальше відновлення нею ядерного статусу [546].

Звичайно, це був суто символічний крок – у листопаді 2014 р. законопроект було відкликано. Це відбулося тому, що найбільш стійкий прихильник України у її протидії російській агресії – США – ніколи б не підтримали вихід Києва з ДНЯЗ, а набуття ядерного статусу не сприяло б вирішенню проблеми відновлення територіальної цілісності нашої країни. Мають рацію ті експерти, які стверджують, що ядерна зброя є засобом стримування ворога, але не пристосована для вирішення конкретних військово-політичних задач. У нашому випадку – звільнення окупованих Росією територій.

Російська агресія активізувала появу численних спекуляцій на тему ядерного роззброєння України та відновлення ядерного статусу нашої держави. Політики, журналісти та «експерти» продукують і поширюють міфи про некомпетентне і корумповане керівництво України (Л. Кравчук, Л. Кучма), яке безвольне і бездарно «здає» третій у світі ядерний арсенал, не отримавши навіть юридично зобов'язуючих гарантій

безпеки. Більше того, час від часу лунають заяви про необхідність негайно розпочати розробку вітчизняної ядерної зброї.

Проте, якщо абстрагуватись від пропагандистської риторики про «зрадників», можна побачити кращих представників української радянської комуністичної номенклатури, які за дуже складних обставин змогли зберегти українську державність та «виторгувати» не лише міжнародне визнання, а й певні економічні преференції.

Передусім слід наголосити, що ані Росія, ані США не очікували жодних проблем з вивозом ядерної зброї з території колишніх радянських республік. І якщо Казахстан і Білорусь таких проблем дійсно не створили, то Україна не виправдала наддержавних очікувань. Учасник переговорів з російського боку заступник міністра закордонних справ Ю. Дубінін у своїй статті з деяким подивом і неприхованим роздратуванням описує різноманітні дипломатичні маневри українських дипломатів, спрямовані на пошук суперечностей між США та Росією, затягування часу, проголошення українською власністю ядерних матеріалів (а не зброї) [541]. У результаті, як згадував у своїх скандальних мемуарах заступник державного секретаря США С. Телбот [539], з приводу ядерного роззброєння нашої країни Б. Єльцин скаржився Б. Клінтону: «Україна нас усіх обманює, а ми нічого з цим зробити не можемо». Не випадково написана в ті часи московськими фахівцями (Арбатов і Ко) робота «Ядерні озброєння і республіканський суверенітет» [343] майже повністю присвячена «загрози» ядерної України.

Українські очільники погодилися на передачу Росії ядерних боеголовок і знищення стратегічних носіїв лише після тривалої та виснажливої дипломатичної боротьби, під загрозою масштабних економічних санкцій та політичної ізоляції країни. Як згадував Л. Кравчук: «Я знав, що існують ретельно підготовлені плани міжнародної ізоляції України, плани еко-

номічної блокади на той випадок, якби ми спокусилися перед очима всього світу розіграти «ядерну карту» [540, с. 64].

І якщо про відсутність контролю з боку українського керівництва над радянським ядерним арсеналом тут вже йшлося, то жоден прихильник збереження ядерного статусу так досі і не пояснив, з яких джерел можна було отримати близько 40-50 млрд. доларів, необхідних для розбудови належної інфраструктури для утримання ядерної зброї. Прийняти подібне рішення за умов розвалу всіх радянських інститутів влади і відсутності нових (українських) міг лише недалекоглядний авантюрист, а Л. Кравчук та Л. Кучма пройшли серйозну бюрократичну школу в СРСР.

Середня зарплата в Україні на початку 90 рр. становила 8-12 дол. на місяць, причому її не виплачували роками через брак коштів – у той період і західні експерти, і «пересічні українці» більше боялися, що країна порине в хаос і безлад, ніж втратить ядерну зброю. Л. Кравчук прямо говорить, що «ми перебували в ситуації, коли не могли гарантувати безпеку ядерної зброї на своїй території. Висновок був один – з ядерною зброєю нам не впоратися. Застосувати не можемо, впоратися не можемо» [540, с. 62]. Що ж до звинувачень на адресу Л. Кравчука, що той «діяв за російським планом» та «не доклав жодних зусиль» для збереження ядерного статусу України [385, с. 416], то вони просто заперечуються спогадами інших учасників тих подій. Зокрема, С. Телботт пише: «Коли ми (з Клінтоном) прилетіли до Києва, здавалось, що нас знову надурили... Кравчук і його міністр закордонних справ Зленко знову спробували поставити під сумнів досягнуті домовленості... Взагалі, Клінтон та Кристофер не звикли «бити» очільників держав, але тут вони зробили виключення» [539, с. 137]. Кравчук про цей епізод нічого не згадує, проте говорить про неодноразові погрози санкціями від віце-президента США А. Гора [540].

В Україні на початок 90 рр. не було ані фінансової, ані матеріально-технічної, ані кадрової бази для обслуговування наявної ядерної зброї, тож рішення про без'ядерний статус було не просто правильним, а й єдино можливим, що підтверджується також діями урядів Казахстану та Білорусі.

У результаті наша держава отримала міжнародне визнання, гарантії недоторканості кордонів, можливість співробітництва з євроатлантичними структурами, значну компенсацію за збройний уран (ядерним паливом для АЕС) та програми фінансової допомоги (МВФ та інші структури). Більше того, Україна все одно залишилась латентною ядерною державою, оскільки «для наукових досліджень» зберегла певну кількість ядерних матеріалів, придатних для конструювання десятка ядерних боезарядів (передані до Росії в 2012 р. за можливість В. Януковича зустрітися з президентом США Б. Обамою та американське фінансування побудови наукового ядерного центру).

Скарги на примарність гарантій «Будапештського меморандуму», так само як і сучасні вітчизняні проекти укладення юридично обов'язкового для ядерних держав доповнення з переліком конкретних механізмів захисту територіальної цілісності та суверенітету України не мають жодного сенсу. По-перше, з історичної точки зору в середині 90 рр. ХХ ст. американський уряд Б. Клінтона категорично відмовився надати гарантії безпеки в іншому форматі, а по-друге – будь-який міжнародний договір є лише обіцянкою, яка виконується тільки в разі наявності політичної волі та відповідності національним інтересам. Історія дипломатії переконливо свідчить про помилковість юридичного фетишизму правників та надзвичайну небезпечність покладання питань державної безпеки виключно на іноземну допомогу.

Усі заяви про відновлення ядерного статусу України постають або недолугою провокацією, або свідомою роботою

проти національних інтересів. Після розпаду Радянського Союзу наша країна не мала ані ресурсів, ані можливості навіть підтримувати в боездатному стані наявну ядерну зброю та стратегічні носії, тепер же йдеться про їх створення. Вкрай обмежені ресурси будуть даремно витрачені в марній спробі знайти просте рішення складних комплексних проблем національної безпеки, що неминуче призведе до дипломатичної ізоляції та встановлення режиму санкцій по відношенню до нашої країни. У коротко- та середньостроковій перспективі відновлення ядерного статусу України видається неможливим, а намагання реалізувати військову ядерну програму лише завдасть критичного удару по її взаєминам з євроатлантичною спільнотою і полегшить Росії роботу з деконструкції української держави.

ВИСНОВКИ

Ядерна зброя постає абсолютно унікальним різновидом зброї.

По-перше, це – найбільш потужна зброя у світі, яка потенційно може загрожувати знищенням усього людства. Її потужність вимірюють від кількох десятків тисяч (атомна бомба) – до кількох мільйонів і, навіть, десятків мільйонів тон (воднева бомба) у тротиловому еквіваленті.

По-друге, це – технологічно найбільш складна зброя, створення якої вимагає високорозвиненої науки та військової промисловості.

По-третє, у фінансовому відношенні це найдорожча зброя. Зокрема, С. Шварц визначив вартість витрат на американську ядерну програму упродовж 1943-1997 рр. у сумі 5 000 000 000 000 (п'ять трильйонів) доларів [547].

Сукупність унікальних властивостей ядерної зброї призвела до того, що вона була застосована під час бойових дій лише один раз (бомбардування Хіросіми і Нагасакі) наприкінці Другої світової війни. Надалі ядерна зброя використовувалась виключно лише як засіб міжнародно-політичного тиску та дипломатичного торгу, що дозволяє дійти висновку про актуальність дослідження саме політичних аспектів цього складного феномену.

У результаті дослідження:

Узагальнено західну, радянську і вітчизняну історіографію щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Визначено, що теоретична рефлексія поширення ядерної зброї ведеться в межах трьох базових парадигм.

Першу парадигму можна назвати «доктриною нерозповсюдження і міжнародного контролю». Згідно неї, ядерна зброя принципово відрізняється від інших різновидів бойових засобів вбивства і руйнування – це якісно відмінний мілітарний феномен, який загрожує знищенням усьому людству. Відповідно, ядерна зброя має бути зосереджена лише в руках «відповідальних» членів міжнародної спільноти, а над ядерними технологіями необхідно встановити суворий міжнародний контроль, оскільки збільшення кількості ядерних країн несе пряму загрозу катастрофічного апокаліпсису внаслідок потрапляння ядерної зброї до рук безумців і авантюристів. Створення ООН та міжнародні гарантії безпеки роблять самостійне отримання ядерної зброї для добропорядних членів світової спільноти непотрібним, небажаним і, навіть, шкідливим. Своєю чергою міжнародна діяльність, спрямована на попередження появи нових ядерних держав, правомірна і корисна, а порушники мають бути суворо покарані різноманітними санкціями. Інакше кажучи, прихильники першої парадигми стверджують: «ядерна зброя настільки жахлива, що може бути довірена лише обраним».

Переважає більшість теоретичних досліджень з ядерної тематики та всі міжнародні угоди у сфері ядерних технологій створені у відповідності до основних положень доктрини «нерозповсюдження і міжнародного контролю». Як наголошується в преамбулі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, «поширення ядерної зброї серйозно збільшує небезпеку ядерної війни». Ця парадигма була розроблена в США після Другої світової війни як теоретичне обґрунтування збереження американської ядерної монополії. Прагнучи структурувати свою гегемонію на міжнародній арені шляхом створення нових інститутів, Сполучені Штати в той історичний період намагались сформувані відповідний політичний, економічний, військово-стратегічний, юридичний та ідео-

логічний рамковий каркас «нового світового порядку». Інші великі держави (СРСР, Велика Британія, Франція, Китай) категорично відмовилися визнавати справедливість цієї доктрини по відношенню до власних амбіцій, проте, після набуття ядерного статусу, зробили чимало задля її імплементації в систему міжнародного права і популяризації засобами пропаганди. Створивши власну ядерну зброю, великі держави спробували максимально ускладнити цей процес для інших країн.

Другу парадигму слід назвати «пацифістською». По суті ця доктрина є застосуванням усього ідейно-ціннісного потенціалу традиційного пацифізму по відношенню до проблеми поширення ядерної зброї. Виходячи з хибного уявлення, що люди вдосконалюють зброю не тому, що перманентно ведуть війни, а завжди ведуть війни, тому що постійно удосконалюють зброю, віддані прихильники цієї парадигми наголошують на необхідності досягнення загального і повного роззброєння. Теоретики юриспруденції, практикуючі проповідники та партійні пропагандисти з висоти ідеалів гуманізму і загальнолюдських цінностей пропагують створення справедливого і морального міжнародного порядку, який унеможливить ведення війн, оскільки суспільство знайде інші засоби вирішення політичних проблем. Іншими словами, на думку «пацифістів» ядерна зброя настільки жаклива, що її треба повністю знищити.

Матеріальними гарантіями цього ідеального світу стане скасування збройних сил та інших мілітарних інститутів, ліквідація усієї існуючої військової техніки (передусім зброї масового знищення) та засобів її виробництва. Етапами на шляху до цієї глобальної мети стануть обмеження і припинення гонки озброєнь, укладення міжнародних угод зі скорочення збройних сил і певних видів озброєння, створення без'ядерних зон, відмова від розробки і випробувань нових типів зброї, розробка

заходів зі зміцнення миру та міжнародно-правових гарантій безпеки. Послідовна реалізація цієї справжньої «програми миру» мала б призвести до того, що матеріальні та інтелектуальні ресурси, які раніше витрачалися на мілітаризм, будуть застосовані для вирішення глобальних світових проблем та підвищення рівня добробуту народів, що сприятиме економічному та соціальному прогресу людства.

Помітна частина західної і майже вся радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї виконана в дусі «пацифістської парадигми». Утім, усі ці роботи з міжнародного права, теології, етики, ліберальної або соціалістичної пропаганди попри юридичну бездоганність, моральну беззаперечність та стилістичну довершеність мають один суттєвий недолік – вони слабко кореспондуються з реаліями сьогоденного світу.

Третя парадигма – теорія «універсального стримування». Прихильники цієї доктрини також заявляють про прагнення до створення стабільної та безпечної міжнародної системи, яка забезпечить «вічний мир» і загальне процвітання, проте пропонують принципово інші шляхи досягнення цієї мети. На думку прихильників «універсального стримування», лише максимальне поширення ядерної зброї серед малих і середніх держав дозволить їм гарантувати свою свободу і призведе до пацифікації міжнародних відносин. Відтак будь-яка країна зможе завдати неприйнятних втрат значно більш потужному агресору, створюючи тим самим ситуацію «рівноваги жаху». Таким чином, загальне ядерне поширення призведе до зникнення війн взагалі та перетворить міжнародну систему на міцний гарант миру. Інакше кажучи, прихильники третьої парадигми стверджують: «ядерна зброя настільки жахлива, що має бути у кожного».

З'ясовано, що теорія «універсального стримування» була вперше викладена і обґрунтована в роботах французького ге-

нерала П. Галлуа наприкінці 50 – початку 60 рр. ХХ ст. Спонуками появи цієї доктрини стало намагання французького істеблшменту пояснити здобуття ядерного статусу Франції (1960 р.) не стільки егоїстичними національними інтересами безпеки і престижу, скільки роботою на благо всього людства. Відтоді концепція «універсального стримування» нещадно критикується з різних позицій переважною більшістю дослідників ядерної проблематики. Однак, в Ізраїлі, ПАР, Північній Кореї, Індії, Пакистані, Ірані знайшлося чимало її послідовників не лише в теорії, а й на практиці.

Констатовано, що переважна більшість сучасних дослідників ядерної проблематики усвідомлює неминучість ядерного поширення, проте інтереси тих наукових установ і держав, які вони представляють, вимагають боротьби з цим явищем. Вони наголошують, що хоча поява кожної нової ядерної держави принципово нічого не змінює, але поширення фаталістичного погляду на неможливість стримати цей процес підриває віру в успіх цієї боротьби.

Проведений аналіз особливостей становлення системи міжнародної безпеки та формування нового світового порядку уможливив наступні обґрунтовані положення. По-перше, сформована в постбіполярний період міжнародна система вступає у фазу нестабільності, внаслідок чого різко зростають суспільно-політичні й соціально-економічні ризики ядерної безпеки у світі. По-друге, основною ознакою сучасної міжнародної політики виступає швидке зростання напруженості у відносинах між провідними державами світу, яке супроводжується активізацією гонки озброєнь, регіональними конфліктами та «гібридними» війнами. По-третє, у результаті цього вірогідність переростання локального зіткнення в ядерну війну та загроза ядерного тероризму значно зросли впродовж останніх десятиліть.

Визначено, що на початку ХХІ ст. конкуренція між провідними країнами світу за вплив і ресурси поступово трансформується в силове протистояння, на периферії розгортаються збройні конфлікти, амбіційні регіональні держави кидають виклик усталеним стандартам поведінки та прагнуть підвищити свій міжнародний статус. Національний егоїзм, недалекоглядний авантюризм та ігнорування норм міжнародного права обумовлюють структурну мілітаризацію усїєї системи міжнародних відносин. За таких умов масштабна гонка озброєнь, погроза застосування сили та війна з екстраординарного феномену перетворюється на буденне явище.

Наголошується, що криза сучасної системи міжнародної безпеки має комплексний і довгостроковий характер. Він пов'язаний як зі змінами світового балансу сил, так і з внутрішньою трансформацією ключових її елементів. Загострення політичного протистояння в Сполучених Штатах, вихід Великої Британії з ЄС та проблеми європейської інтеграції, занепад традиційних системних політичних сил і тріумф радикалів та популістів засвідчують масштабну кризу країн євроатлантичної спільноти. Причому ослаблення Заходу відбувається на тлі стрімкого піднесення Китаю та консолідації Росії. Масові заворушення і громадянські війни в країнах Африки та на Близькому Сході, зростання напруженості у відносинах між США та Росією, Китаєм та Японією, Ізраїлем та Іраном, перманентне балансування на межі війни (brinkmanship policy) Північної Кореї постають уособленими симптомами дестабілізації і ерозії існуючого світового порядку. Відповідно, суттєво зростає загроза масштабних регіональних і, навіть, глобальних конфліктів із застосуванням ядерної зброї.

Поряд з цим впродовж останніх років відбувається стрімка руйнація усїєї системи інституційно-правового облаштування міжнародних відносин та повернення «великих держав» від політики співробітництва до стратегії конфронтації.

Триває поступовий розпад усього комплексу угод у сфері стратегічної стабільності та суттєве ослаблення міжнародних безпекових інститутів. Зокрема, в 2002 р. Сполучені Штати оголосили про вихід з Договору про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), на що Росія відповіла виходом з Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-II). Нині США слушно звинувачують Росію в порушенні Угоди про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (РСМД), підписання якого в 1987 р. дозволило говорити про завершення холодної війни. Де-факто ядерний баланс регулюється лише Договором про заходи щодо подальшого скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-III). Причому, дія останнього завершується в 2021 р., а перспективи продовження – вкрай примарні.

Доведено, що таким чином було порушено базові засади Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), згідно якого ядерні держави зобов'язувалися скорочувати свої ядерні арсенали та використовувати зброю масового ураження виключно для потреб самозахисту та стримування. Вказується, що члени ядерного клубу своїми ж діями руйнують режим нерозповсюдження ядерної зброї, ігноруючи власні зобов'язання. Зокрема, Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може набути чинності оскільки Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан і Сполучені Штати не ратифікували його. Так само марними виявилися зусилля щодо укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються (ДЗВРМ), тобто збройного урану та плутонію. І, нарешті, відкритий для підписання з вересня 2017 р. Договір про заборону ядерної зброї (ДЗЯЗ) був демонстративно проігнорований усіма ядерними державами.

Прогнозовано завершення періоду скорочення ядерної зброї, що тривав з середини 80 рр. ХХ ст. Використовуючи

свою технічну і матеріальну перевагу, США на початку нового тисячоліття будуть будувати омріяний «світ з позиції сили», а їх геополітичні опоненти – протидіяти цьому процесу. Надзвичайно витратна гонка ядерних озброєнь стане важливою сферою боротьби провідних держав світу, в якій Сполучені Штати спробують досягти ядерної гегемонії. Є висока вірогідність остаточної ерозії та занепаду Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) й суттєвого розширення ядерного клубу за рахунок потужних регіональних держав (Південна Корея, Японія, Саудівська Аравія, Туреччина, Іран, Бразилія, Німеччина). Реалізація на практиці подібного сценарію неминуче радикально змінить світ та призведе до краху сучасної системи міжнародної безпеки.

Вказано на можливі непоправні наслідки масованого поширення ядерної зброї, оскільки всі розрахунки «універсального стримування» ґрунтуються на очікуванні раціональної поведінки від учасників міжнародної системи. «Рівновага жаху» не гарантує від ядерної війни внаслідок ірраціональної поведінки або випадковості, прорахунків та помилок державних діячів, причому небезпека зростає в геометричній прогресії разом зі збільшенням кількості членів ядерного клубу. Окрім того, слід визнати, що на відміну від стримуючого впливу радянсько-американського ядерного паритету, незначні ядерні сили малих (середніх) держав будуть лише дестабілізувати міжнародне становище. Ці держави ймовірно не матимуть гарантованої можливості нанесення удару у відповідь, а їхні невеликі ядерні сили (з великою долею вірогідності) заохочуватимуть противника на превентивні удари на випередження. Зрештою, неможливо точно підрахувати і рівень «неприйнятних втрат». Особливості політичної системи, історичних традицій, національного менталітету, соціально-психологічного типу населення країни-агресора можуть зробити цілком прийнятними такі втрати, які видаються

іноземним дослідникам неприпустимими. Імперська велич завжди оплачувалася дуже дорогою ціною в усіх вимірах. Проте для державних діячів і населення малих (середніх) країн можливість захистити свою свободу і національний суверенітет за допомогою найбільш руйнівної і жахливої зброї нівелює всі ці абстрактні міркування і побоювання за долю світової безпеки.

Проаналізовано історію ядерного (не) розповсюдження і практику міжнародного співробітництва у сфері протидії несанкціонованому поширенню ядерних технологій. Доведено, що спроби перешкодити «розповзанню» ядерної зброї були ефективними лише за умови співробітництва провідних держав світу та відсутності екзистенційних загроз потенційному члену «ядерного клубу».

Констатовано, що в цілому стан дотримання державними суб'єктами запобігання поширенню ядерної зброї залишається незадовільним, оскільки зберігаються значні ризики її розповсюдження. Незважаючи на широкий обсяг правової бази ДНЯЗ, вже з початку 1990 рр. спостерігається неефективність існуючих інструментів нерозповсюдження для стримування держав, що потенційно можуть її набути. Існуючі інституції та прийняті міжнародно-правові акти виявилися малоприсадибними для того, щоб контролювати ядерні програми та попереджувати потенційні загрози з боку недержавних терористичних груп. Існуюча система мала б бути оновлена і посилена для ефективного попередження розповсюдження.

Прогнозовано вірогідність створення мультіядерного світу. Зупинити поширення ядерної зброї так само неможливо, як спроби скасувати технічний прогрес. Можна спостерігати своєрідну ланцюгову реакцію, коли ядерний статус США обумовлює ядерний статус КНР, ядерний статус Китаю – ядерний статус Індії, ядерний статус Індії – ядерний статус Пакистану. Ембарго на продаж ядерних технологій та

економічні санкції продемонстрували свою неефективність. Якщо в середині ХХ ст. лише кілька великих держав могли розробити і утримувати ядерну зброю, то в останній його чверті ядерна зброя вийшла за межі постійних членів Ради Безпеки ООН, а вже на початку ХХІ ст. кілька десятків країн мають технологічні та фінансові можливості для її створення. Відповідно, так само як свого часу порох, літаки і танки, ядерна зброя неминуче змінить способи ведення війн майбутнього та боротьби за владу на міжнародній арені.

Разом з тим слід підкреслити, що глобальний режим ядерного нерозповсюдження з моменту вступу в силу у 1970 р. Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) виявився досить стійким. Незважаючи на прогнози про «каскад розповсюдження» на даний час існує тільки дев'ять держав з ядерною зброєю, і це число залишається незмінним протягом останніх років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав охоплені цим договором і тільки п'ять залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан, Південний Судан). Деякі країни добровільно, з власної ініціативи відмовилися від програм створення ядерної зброї, інші були змушені зробити це внаслідок дипломатичного або військового тиску. З урахуванням заблокованого на 10-15 років шляху Ірану до ядерної зброї згідно зі Спільним комплексним планом дій (JCPOA), у разі його виконання (а жодних гарантій цього через перебіг подій на Близькому Сході немає), прийнято вважати, що жодна без'ядерна країна сьогодні не прагне її набути. І, незважаючи на випадки контрабанди ядерних матеріалів і збереження зацікавленості терористичних груп у надбанні ядерної зброї, малоімовірною є у них наявність достатньо розщеплюваних ядерних матеріалів для створення бомби. Відповідно, будь-які прогнози з точними датами масового поширення ядерної зброї являються хибними.

Наголошується, що ядерна зброя із засобу глобального стримування поступово перетворюється на інструмент шантажу. Уже зараз члени ядерного клубу змінили свої військові доктрини і відкрито погрожують її застосуванням іншим, у тому числі в «превентивних» заходах з метою «деескалації». Своєю чергою неядерні країни всупереч режиму нерозповсюдження розвивають власні військові ядерні програми, а різноманітні терористичні угруповання та осередки організованої злочинності прагнуть за будь-яку ціну заволодіти зброєю масового ураження та засобами її доставки.

Вказано на зростаючу небезпеку появи так званого «ядерного тероризму», оскільки і сама ядерна зброя, і, особливо, пов'язані з нею інфраструктура та виробничі потужності доволі вразливі для несанкціонованого або випадкового використання, актів саботажу чи викрадення. І хоча у 2017 р. різноманітні припущення щодо використання військових боеголовок терористами виглядають малореалістично, розвідка країн євроатлантичної спільноти вже неодноразово фіксувала предметний інтерес різних терористичних організацій (Аль-Каїда, японська Аум Сінріко) до створення так званої «брудної бомби». Адже вкрадені радіоактивні матеріали за допомогою звичайної вибухівки або в результаті нападу на діючий ядерний об'єкт (АЕС, наукову лабораторію) спроможні суттєво забруднити довкілля.

Досліджено базові теоретичні засади доктрини ядерного стримування (containment, deterrence) та особливості її застосування в сучасних міжнародних відносинах. Наголошується, що з одного боку, ядерна зброя як засіб взаємного гарантованого знищення позбавила сенсу концепцію швидкої перемоги в наступальній війні «за малу ціну» і стабілізувала біполярну систему міжнародних відносин, проте з іншого, політичне протистояння наддержав змушувало їх до постійного удо-

сконалення зброї масового знищення, втягуючи у важку та витратну гонку озброєнь.

Критично проаналізовано концептуальні підходи НАТО до ролі ядерної зброї в політиці колективної безпеки й оборони. Стверджується, що від самого початку загальна стратегія Північноатлантичного альянсу була спрямована на попередження великої війни в Європі та світі, розглядаючи ядерні сили як засіб підтримання міжнародної стабільності та стримування потенційного противника. Визначено, що цей підхід у своїй основі залишається незмінною константою оборонної доктрини НАТО. Даний фактор привносить невизначеності в розрахунки будь-якої країни, яка розглядає можливість досягнення політичної або військової переваги шляхом застосування або загрози застосування ядерної, хімічної або біологічної (ЯХБ) зброї проти членів Північноатлантичного союзу.

З'ясовано, що нині НАТО здатне дати відсіч у збройному конфлікті будь-якій державі конвенційними (звичайними) силами – без застосування ядерної зброї. Відповідно, потенційні противники Північноатлантичного альянсу у своїх розрахунках значно більше, ніж у минулому, покладаються на ядерний потенціал, сподіваючись використати зброю масового знищення як військово-політичний інструмент «вирівнювача шансів». Показано, що попри заявлені членами НАТО плани щодо кількісного скорочення наявних ядерних сил та зменшення опори на них у своїй стратегії, інші члени ядерного клубу (Росія, Китай, Індія, Пакистан і Північна Корея) продовжували активно розвивати «військовий атом», збільшуючи та/або модернізуючи свій ядерний арсенал.

Проаналізовано російську стратегію «превентивного» використання ядерної зброї. Констатовано, що як в офіційних документах, так і в пропагандистських заявах Росія сповідує доктрину застосування першою ядерної зброї, сподіваючись

шляхом тиску та погроз примусити політиків і громадськість європейських країн визнати за нинішнім Кремлем право на втручання у внутрішні справи держав колишньої радянської сфери впливу. Визначено, що в сучасному протистоянні із Заходом Росія використовує залишкові рудименти наддержавної могутності СРСР для шантажу Сполучених Штатів та їх союзників задля укладення нової «Ялти-2» – угоди про розмежування сфер впливу в Європі та світі. Зроблено висновок про високу вірогідність порушення Москвою своїх зобов'язань за договором нерозповсюдження ядерної зброї, коли пугінський режим сприятиме поширенню ядерних та інших технологій зброї масового знищення, засобів її доставки та матеріалів для «брудної бомби», щоб дестабілізувати всю міжнародну систему та «розширити фронт» гібридної війни зі США. Прогнозується, що економічний занепад може призвести до подальшого зростання шовіністичних настроїв і реваншистських амбіцій Кремля, зростання агресивності Російської Федерації на міжнародній арені.

Наголошується, що завдання Північноатлантичного Альянсу полягає у відновленні міжнародної стабільності та пошуку адекватної відповіді на виклики російської агресивної політики. Стверджується, що поки ядерна зброя зберігає провідну роль у російській структурі силового впливу, залишається серед пріоритетів модернізації збройних сил Російської Федерації, домінує у Стратегічній доктрині та політичній риторичі Кремля, в НАТО залишатиметься потреба стримування цієї країни, щоб запобігти важким непередбачуваним наслідкам у разі воєнної конфронтації з нинішнім режимом. Відповідно, оскільки російські ядерні можливості відомі, а зовнішньополітичні амбіції зрозумілі, НАТО має з усією серйозністю та відповідальністю поставитися до цієї загрози та розробити нову стратегію стримування.

Прогнозується, що найбільш вірогідними об'єктами російської агресії, слідом за Україною, можуть стати країни Балтії та/або Польща. Відповідно, збереження Північноатлантичного альянсу і зміцнення союзницьких зв'язків між учасниками цієї організації вимагає впевненості, що на будь-яку пряму атаку проти будь-якого члена НАТО буде дана негайна відповідь з використанням усього наявного військового потенціалу, включаючи зброю масового знищення. Показано, що ядерне стримування з боку Північноатлантичного альянсу має необхідний потенціал, щоб компенсувати політику ядерного шантажу, до якої вдається Росія з метою підірвати єдність НАТО. При цьому наголошується, що відмова від ядерного удару першими підриває впевненість держав – неядерних членів Альянсу в тому, що вони не будуть полишені наодинці у війні з Росією. Відповідно, щоб стабілізувати міжнародну систему та ствердити союзницькі відносини, в стратегії стримування агресора застосування ядерної зброї має розглядатися як імперативний елемент відповіді на політику ядерного шантажу.

Визначено, що так звана «українська криза» була не ізольованою подією, а органічною частиною московської політики реваншизму – повернення гегемонії у Східній Європі та на Балканах, що неминуче мало призвести до зіткнення Росії з країнами євроатлантичної спільноти. Демонстративною анексією Криму лідери Кремля ствердили перехід від стратегії підриву постбіполярного світового порядку до політики відкритої його ревізії. Встановлення російського «суверенітету» над Кримом стало викликом усій постбіполярній міжнародній системі та, передусім, Сполученим Штатам Америки як її гаранту. Демонструючи серйозність своїх намірів, Росія і в «пост-кримський» період поводить себе агресивно – на Донбасі, в Сирії, беручи участь у конфліктах низької інтенсивності в низці країн Північної Африки та Азії. Здійснюючи

масштабну підривну пропаганду, Росія прагне продемонструвати глобальні можливості Кремля щодо створення проблем та змусити Вашингтон піти на розподіл світу на сфери впливу.

Прогнозується подальше загострення взаємин Захід – Росія, трансформація відносин міжнародного співробітництва у глобальне стримування, нове видання «холодної війни» та створення «санітарного кордону». Наважившись на гібридну війну проти країн євроатлантичної спільноти, Москва за вірогідної поразки поставить під загрозу саме існування Росії в її нинішньому вигляді. Зазначається, що пропагандистська теза щодо ототожнення політичного режиму з країною («Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії») може виявитися значно більш глибокою і справедливою, ніж видавалось самим авторам цієї сентенції.

Доведено, що анексія Криму та військовий конфлікт на Донбасі стали кульмінацією кремлівської стратегії, спрямованої на підрив української державності. Відповідно, потреба протидії російській загрозі буде ключовою детермінантою вітчизняної зовнішньої політики в короткостроковій та середньостроковій перспективі. Разом із тим перед нашою країною постає ще ціла низка серйозних викликів як міжнародного, так і внутрішнього характеру. Тому лише здатність Києва дати адекватні відповіді на складні проблеми і виклики сучасності дозволить гарантувати виживання і успішний розвиток незалежної України. Побудова ефективної економічної моделі, в якій не буде місця корупції, подолання бідності та досягнення суспільної консолідації, вирішення проблем енергетичної та інформаційної безпеки постають так само імперативними завданнями, як відновлення армії та реанімація спецслужб.

Виявлено, що на момент російської агресії Україна перебувала в так званій «сірій зоні» безпеки, покладаючись на політику нейтралітету, міжнародне право та «Будапештські

гарантії». Анексія Криму наочно продемонструвала не лише помилковість цієї стратегії, а й неспроможність ООН та інших міжнародних організацій своєчасно і швидко приймати адекватні рішення для врегулювання кризових ситуацій. Таким чином нагальна потреба пошуку союзників та партнерів для протидії російській «гібридній війні» робить безальтернативним для України євроатлантичний стратегічний курс.

Констатовано, що російська агресія активізувала появу численних спекуляцій на темі ядерного роззброєння України та відновлення ядерного статусу нашої держави. Політики, журналісти та «експерти» продукують і поширюють міфи про некомпетентне і корумповане керівництво України (Л. Кравчук, Л. Кучма), яке безвольно і бездарно «здало» третій у світі ядерний арсенал, не отримавши юридично зобов'язуючих гарантій безпеки. Більше того, час від часу лунають заяви про необхідність негайно розпочати розробку вітчизняної ядерної зброї.

Доведено (на основі мемуарів та спогадів учасників тих подій), що українські очільники погодилися на передачу Росії ядерних боєголовок і знищення стратегічних носіїв лише після тривалої та виснажливої дипломатичної боротьби, під загрозою масштабних економічних санкцій та політичної ізоляції країни. Показано, що на початок 1990-х рр. в Україні не було ані фінансової, ані матеріально-технічної, ані кадрової бази для обслуговування наявної ядерної зброї, тож рішення про без'ядерний статус було правильним та раціональним.

У результаті наша держава отримала міжнародне визнання, гарантії недоторканості кордонів, можливість інтеграції до євроатлантичних структур, значну компенсацію за збройний уран (ядерним паливом для АЕС) та програми фінансової допомоги (МВФ та інші структури). Однак, Україна все одно залишилась латентною ядерною державою, оскільки «для наукових досліджень» зберегла певну кількість ядерних

матеріалів, придатних для конструювання десятка ядерних боезарядів. Дані матеріали були передані до Росії в 2012 р. і Україна отримала американське фінансування побудови наукового ядерного центру.

Наголошується, що існуючі заяви щодо можливостей відновлення ядерного статусу України мають ірраціональний чи провокативний характер. Пошуки вирішення складних комплексних проблем національної безпеки мають бути у іншій площині, зокрема у забезпеченні соціально-економічного піднесення, утвердження демократії і консолідації суспільства, формуванні належних конвенційних можливостей національної армії та забезпечення союзницької підтримки потужних міжнародних акторів. Відтак для України в коротко- та середньостроковій перспективі відновлення ядерного статусу видається малоімовірним. Більше того, намагання Україною реалізувати військову ядерну програму, якими б патріотичними гаслами воно не прикривалося, спроможне завдати нищівного удару по її взаєминам з євроатлантичною спільнотою і полегшити завдання нашим противникам і ворогам з деконструкції української держави.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гольдшмидт Б. Атомная проблема: политические и технические аспекты / сокр. пер. с фр. А.Д. Федоровой; под ред. В.С. Емельянова. – М.: Атомиздат, 1964. – 178 с.

2. Brodie B. The Atomic Bomb and American Security. Memorandum №18. – New Haven: Yale Institute of International Studies, 1945. – 28 p.

3. The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order / ed. by Bernard Brodie. – New Haven, Connecticut: Yale Institute of International Studies, 1946. – 166 p.

4. Baruch B. The American Proposal for International Control // Bulletin of the Atomic Scientists. – July 1, 1946. – Volume 2, Number 1-2. – P. 3-5, 10.

5. Lilienthal D. How Can Atomic Energy Be Controlled? // Bulletin of the Atomic Scientists. – October 1, 1946. – Volume 2, Number 7-8. – P. 14-15, 18.

6. Williams W. Technological Control of Atomic Energy Activities: Report Based on Studies by American Scientists Transmitted to the UN Atomic Energy Commission by the US Delegation // Bulletin of the Atomic Scientists. – December 1, 1946. – Volume 2, Number 11-12. – P. 18-29.

7. Bradley O. General Bradley Calls for International Control – Even at the Expense of National Sovereignty // Bulletin of the Atomic Scientists. – February, 1947. – Volume 3, Number 2. – P. 34.

8. Osborn F. The Russians Delay Action on Atomic Control // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1947. – Volume 3, Number 10. – P. 299-300.

9. Osborn F. Control of Atomic Energy: An International Problem // Bulletin of the Atomic Scientists. – August / September, 1949. – Volume 5, Number 8-9. – P. 251-254.

10. Oppenheimer J. The International Control of Atomic Energy // Bulletin of the Atomic Scientists. – June 1, 1946. – Volume 1, Number 12. – P. 1-5.

11. Oppenheimer J. The International Control of Atomic Energy // Bulletin of the Atomic Scientists. – February, 1948. – Volume 4, Number 2. – P. 39-43, 48.

12. Oppenheimer J. International Control of Atomic Energy // Foreign Affairs. – January, 1948. – Volume 26. – P. 239-252.

13. Shotwell J. The Atomic Bomb and International Organization // Bulletin of the Atomic Scientists. – March 15, 1946. – Volume 1, Number 7. – P. 8-9.

14. Shils E. The Next Phase of the International Control Discussions // Bulletin of the Atomic Scientists. – December, 1948. – Volume 4, Number 12. – P. 359- 362.

15. Friedwald E. The Atomic Deadlock Could Be Broken // Bulletin of the Atomic Scientists. – December, 1948. – Volume 4, Number 12. – P. 363-364.

16. Teller E. How Dangerous Are Atomic Weapons? // Bulletin of the Atomic Scientists. – February, 1947. – Volume 3, Number 2. – P. 35-36.

17. Gromyko A. The Russian Proposal for International Control // Bulletin of the Atomic Scientists. – July 1, 1946. – Volume 2, Number 1-2. – P. 8-10.

18. Gromyko A. Soviet Proposals for Atomic Energy Control // Bulletin of the Atomic Scientists. – August, 1947. – Volume 3, Number 8. – P. 219-220.

19. Gromyko A. The Russian Delegate's Reply to Osborn // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1947. – Volume 3, Number 10. – P. 301-302.

20. Gromyko A. A Defense of the Soviet Control Plan // Bulletin of the Atomic Scientists. – June, 1948. – Volume 4, Number 6. – P. 191-192.

21. Urey H. Atomic Energy Control is Impossible without World Government // Bulletin of the Atomic Scientists. – December, 1948. – Volume 4, Number 12. – P. 365-366.

22. Lang D. Early Tales of the Atomic Age. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1948. – 223 p.

23. Хогертон Дж., Элсуорт Р. Когда Россия будет иметь атомную бомбу? / пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 40 с.

24. Szilard L., Committee F., Seitz F., Bethe H., Urey H., Brown H., Langmuir I., Bush V., Groves L. Did the Soviet Bomb Come Sooner Than Expected? The Atomic Scientists: The Wartime Administrators // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1949. – Volume 5, Number 10. – P. 262-264.

25. Seitz F. The Atomic Explosion in Russia: The Danger Ahead // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1949. – Volume 5, Number 10. – P. 266.

26. Rabinowitch E. Forewarned – But Not Forearmed // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1949. – Volume 5, Number 10. – P. 273-275, 292.

27. Osborn F. The Atomic Explosion in Russia: The United Nations Faces the New Situation // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1949. – Volume 5, Number 10. – P. 267.

28. «A Report to the National Security Council - NSC 68», April 12, 1950. President's Secretary's File, Truman Papers [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/10-1.pdf

29. Kissinger H. Nuclear Weapon and Foreign Policy. – N.Y.: Council on Foreign Relation, Harper & Brothers, 1957. – 464 p.

30. Киссингер Г. Ядерное оружие и внешняя политика / пер. с англ. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 510 с.

31. Kissinger H. The Necessity For Choice: Prospects of American Foreign Policy. – N.Y.: Harper & Brothers, 1961. – 382 p.

32. Brodie B. The Atom Bomb as Policy Maker // Bulletin of the Atomic Scientists. – December, 1948. – Volume 4, Number 12. – P. 377-383.

33. Brodie B. Strategy in Missile Age. – Princeton: Princeton University Press, 1959. – 424 p.

34. Stimson H. The Atomic Bomb and Peace with Russia // Bulletin of the Atomic Scientists. – August, 1948. – Volume 4, Number 8. – P. 237-244.

35. Blackett P. Atomic Weapons and East-West Relations. – N.Y.: Cambridge University Press, 1956. – 103 p.

36. Blackett P. Fear, War and the Bomb. – N.Y.: McGraw-Hill, 1949. – 244 p.

37. Kennan G. Realities of American Foreign Policy. – Princeton: Princeton University Press, 1954. – 120 p.

38. Morgenthau H. Another Great Debate: The National Interest of the United States // American Political Science Review. – December, 1952. – Volume 46. – P. 961-988.

39. Morgenthau H. The Political and Military Strategy of the United States // Bulletin of the Atomic Scientists. – October 1954. – Volume 10. – P. 323-327.

40. Oppenheimer J. Atomic Weapons and American Policy // Foreign Affairs. – July, 1953. – Volume 31. – P. 525-535.

41. Wright Q. The Study of International Relations. – N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1955. – 642 p.

42. Baldwin H. The Price of Power. – N.Y.: Harper, 1948. – 361 p.

43. Military Policy and National Security / ed. by Kaufmann William W. – Princeton: Princeton University Press (for the Center of International Studies), 1956. – 274 p.

44. Liddell Hart B. Defense of the West. – N.Y.: William Morrow, 1950. – 335 p.

45. Lidell Hart B. The Revolution in Warfare. – London: Faber & Faber, 1946. – 99 p.

46. Lidell Hart B. Military Strategy versus Common Sense // The Saturday Review. – March 3, 1956. – Volume 39. – P.7-8.

47. Osgood R. Limited War: The Challenge to American Strategy. – Chicago: University of Chicago Press, 1957. – 364 p.

48. Остуд Р. Ограниченная война / пер с англ. – М.: Воениздат, 1960. – 384 с.

49. Possony S. Strategic Air Power: The Pattern of Dynamic Security. Washington: Infantry Journal Press, 1949. – 313 p.

50. Reinhard G. American Strategy in the Atomic Age. – Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1955. – 236 p.

51. Reinhard G., Kintner W. The Tactical Side of Atomic Warfare // Bulletin of the Atomic Scientists. – February, 1955. – Volume 11. – P. 53-58.

52. Reinhard G., Kintner W. Atomik Weapons in Land Combat. – Harrisburg, Pa.: Military Service Publishing Co., 1953. – 243 p.

53. Slessor J. Strategy for the West. – N.Y.: Morrow, 1954. – 180 p.

54. Slessor J. The Great Deterrent and Its Limitations // Bulletin of the Atomic Scientists. – May, 1956. – Volume 12. – P. 140-146.

55. Smith D. US Military Doctrine: A Study and Appraisal. – N.Y.: Duell, Sloan and Pearce, 1955. – 256 p.

56. Knorr K. Defense for Atomic War // Bulletin of the Atomic Scientists. – March, 1955. – Volume 11. – P. 77-81, 84.

57. Nitze P. Atom, Strategy and Policy // Foreign Affairs. – January, 1956. – Volume 34. – P. 187-198.

58. Phillips T. The Atomic Revolution in Warfare // Bulletin of the Atomic Scientists. – October, 1954. – Volume 10. – P. 315-317.

59. Wolfers A. Superiority in Nuclear Weapons: Advantages and Limitations // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – November, 1953. – Volume 290. – P. 7-15.

60. Wolfers A. Could a War in Europe Be Limited // *Yale Review*. – Winter, 1956. – Volume 45. – P. 214-228.

61. Strausz-Hupe R., Kintner W., Possony S. *A Forward Strategy for America*. – N.Y.: Harper & Brothers 1961. – 451 p.

62. Einstein A. A Plea for International Understanding // *Bulletin of the Atomic Scientists*. – January, 1948. – Volume 4, Number 1. – P. 1.

63. Einstein A. A Reply to the Soviet Scientists // *Bulletin of the Atomic Scientists*. – February, 1948. – Volume 4, Number 2. – P. 35-37.

64. Szilard L. Letter to Stalin // *Bulletin of the Atomic Scientists*. – December, 1947. – Volume 3, Number 12. – P. 348-349, 376.

65. Szilard L. Atomic Bombs and the Postwar Position of the United States in the World 1945 // *Bulletin of the Atomic Scientists*. – December, 1947. – Volume 3, Number 12. – P. 351-353.

66. Bolte C. *The Price of Peace: A Plan for Disarmament*. – Boston: The Beacon Press, 1956. – 108 p.

67. Moch J. *Human Folly: To Disarm or Perish?* / translated by Edvard Huams. – London: Gollancz, 1955. – 222 p.

68. Gallois P. *The Balance of Terror: Strategy for the Nuclear Age*. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 234 p.

69. Kahn H. *On Thermonuclear War*. – New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2010. – 668 p.

70. Kahn H. *Thinking about the Unthinkable*. – N.Y.: Horizon Press, 1962. – 254 p.

71. Kahn H. *On Escalation: Metaphors and Scenarios*. – New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2009. – 308 p.

72. Kahn H. *Thinking about the Unthinkable in the 1980 s*. – N.Y.: Simon and Schuster, 1984. – 252 p.

73. Schelling T. *The Strategy of Conflict*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. – 309 p.

74. Шеллинг Т. *Стратегия конфликта* / пер. с англ. Т. Даниловой. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 366 с.

75. Halperin M. *China and the Bomb*. – N.Y.: Praeger Publishing, 1965. – 166 p.

76. Beaton L. *Must the Bomb Spread?* – Harmondsworth: Pelican, 1966. – 147 p.

77. Beaton L., Maddox J. *The Spread of Nuclear Weapons*. – N.Y.: Praeger, 1962. – 216 p.

78. Bader W. *The United States and the Spread of Nuclear Weapons*. – N.Y.: Pegasus, 1968. – 176 p.

79. Bull H. *The control of the arms race*. – N.Y.: Praeger, 1961. – 215 p.

80. *Dispersion of Nuclear Weapon* / ed. by R. Rosecrance. – N.Y.: Columbia University Press, 1964. – 343 p.

81. Murray T. *Nuclear Policy for War and Peace*. – N.Y.: World Pub. Co, 1960. – 241 p.

82. Tarr D. *American Strategy in the Nuclear Age*. – N.Y.: Macmillan Pub Co, 1966. – 160 p.

83. Lall B. *Nuclear Weapon: Can their Spread be Halted?* – N.Y.: Council on Religion and International Affairs, 1965. – 45 p.

84. Voss E. *The Nuclear Ambush: The Test-Ban Trap*. – Chicago: Henry Regnery, 1963. – 612 p.

85. *Nuclear non-proliferation in a world of nuclear powers*. / ed. by Stephen D. Kertesz. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1967. – 130 p.

86. Sherman M. *Nuclear Proliferation. The Treaty and after*. – Toronto: Canadian Institute of International Affairs, 1968. – 96 p.

87. Walter W. *Nuclear Proliferation*. – Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1968. – 216 p.

88. Lawrence R. N-th country threat analysis: West Germany, Sweden, Canada, Israel, and selected other nations. – Menlo Park, Calif.: SRI, Strategic Studies Center, 1968. – 864 p.

89. Rapacki A. The Polish Plan for a Nuclear-Free Zone Today // International Affairs. – January, 1963. – Volume 39, №1. – P. 1-12.

90. Kissinger H. American Foreign Policy. – N.Y.: W. W. Norton & Company, 1977. – 450 p.

91. McNamara R. The Essence of Security: Reflections in Office. – N.Y.: Harper and Row, 1968. – 176 p.

92. Макнамара Р. Путём ошибок – к катастрофе / пер. с англ. А. Антошиной. – М.: Наука, 1988. – 144 с.

93. Hoffmann S. Gulliver's Troubles: or, the Setting of American Foreign Policy. – N.Y.: McGraw-Hill, 1968. – 556 p.

94. Morgenthau H. Truth and Power: Essays of a Decade, 1960-70. – N.Y.: Praeger, 1970. – 449 p.

95. Collins J. American and Soviet Trends Since the Cuban Missile Crisis. – Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies, 1978. – 496 p.

96. Enthoven A., Smith K. How Much is Enough? Shaping the Defense Program, 1961-1969. – N.Y.; Evaston; London: Harper & Row, 1971. – 364 p.

97. Kennan G. The Cloud of Danger. Current Realities of American Foreign Policy. – Boston: Little, Brown, and Company, 1977. – 234 p.

98. Wesson R. Foreign Policy for a new Age. – Boston: Houghton Mifflin, 1977. – 462 p.

99. Ogilvie-White T. Is There a Theory of Nuclear Proliferation? An Analysis of the Contemporary Debate // The Nonproliferation Review. – Fall, 1996. – Volume 4, №1. – P. 43-60.

100. Quester G. The Politics of Nuclear Proliferation. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973. – 260 p.

101. Quester G. Nuclear First Strike: Consequences of a Broken Taboo. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006. – 159 p.

102. Nuclear Proliferation: Breaking the Chain / edited by George H. Quester. – Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1981. – 245 p.

103. Quester G. Nuclear Zero? Lessons from the Last Time We Were There. – London and N.Y.: Routledge, 2015. – 268 p.

104. Quester G. If the Nuclear Taboo Gets Broken. – Scholar's Choice Edition, 2015. – 26 p.

105. Quester G. Nuclear Monopoly. – New Brunswick: Transaction Publishers, 2000. – 234 p.

106. Barnaby F. How Nuclear Weapons Spread: Nuclear-weapon Proliferation in the 1990s. – London; New York: Routledge, 1993. – 144 p.

107. Barnaby F., Huisken R. Arms uncontrolled. – SIPRI, Stockholm International Peace Research Institute. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1975. – 232 p.

108. Barnaby F. The nuclear age. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1975. – 148 p.

109. Goldblat J., Jasani B., Rotblat J., Barnaby F., Levinson M. Internationalization to Prevent the Spread of Nuclear Weapons. SIPRI, Stockholm International Peace Research Institute: Taylor & Francis, 1980. – 224 p.

110. Barnaby F., Goldblat J., Jasani B., Rotblat J. Nuclear Energy and Nuclear Weapon Proliferation. SIPRI, Stockholm International Peace Research Institute: Taylor & Francis, 1979. – 462 p.

111. Wohlstetter A. Spreading the Bomb Without Quite Breaking the Rules // Foreign Policy. – Winter, 1976-1977. – №25. – P. 88-96, 145-179.

112. Wohlstetter A. Moving Toward Life in a Nuclear Armed Crowd. – Los Angeles, CA: Pan Heuristics, 1976. – 286 p.

113. Wohlstetter A. Swords from Plowshares: The Military Potential of Civilian Nuclear Energy. – Chicago: University of Chicago Press, 1979. – 228 p.

114. Dunn L., Kahn H. Trends in nuclear proliferation, 1975-1995: projections, problems, and policy options: [final report] / prepared for U.S. Arms Control and Disarmament Agency. – N.Y.: Hudson Institute, 1976. – 196 p.

115. Dunn L. Controlling the Bomb: Nuclear Proliferation in the 1980s. – New Haven: Yale University Press, 1982. – 209 p.

116. Epstein W. Last Chance: Nuclear Proliferation and Arms Control. – N.Y.: The Free Press, 1976. – 341 p.

117. Goldblat J. Nuclear Non-proliferation: A Guide to the Debate. – London; Philadelphia: Taylor & Francis, 1985. – 95 p.

118. Wentz W. Nuclear Proliferations. – Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1968. – 216 p.

119. Greenwood T., Feiveson H., Taylor Th. Nuclear Proliferation. Motivations, Capabilities and Strategies for Control. – N.Y.: McGraw-Hill, 1977. – 210 p.

120. Gompert D., Garvin R., Mandelbaum M., Barton J. Nuclear Weapon and World Politics. Alternatives for the Future. – N.Y.: McGraw-Hill, 1977. – 370 p.

121. Pierre A., Moyne C. Nuclear Proliferation. A Strategy for Control. – N.Y.: Foreign Policy Association, 1976. – 63 p.

122. Pierre A. Nuclear Politics. The British Experience with an Independent Strategic Force, 1939–1970. – London: Oxford University Press, 1972. – 378 p.

123. Lloyd J. Return from the Nuclear Brink: National Interest and the Nuclear Non-proliferation Treaty. – Lexington, Mass.: Lexington Books, 1974. – 150 p.

124. Reiss M. Without the Bomb: The Politics of Nuclear Non-proliferation. – N.Y.: Columbia University Press, 1988. – 337 p.

125. Nye J. The International Nonproliferation Regime. – Muscatine, Iowa: Stanley Foundation, 1980. – 16 p.

126. Nye J. Nonproliferation: A Long-Term Strategy // Foreign Affairs. – Apr., 1978. – Volume 56, № 3. – P. 601-623.

127. Nash H. Nuclear weapons and international behaviour. – Leyden: Springer Netherlands, 1975. – 182 p.

128. Guhin M. Nuclear Paradox: Security Risks of the Peaceful Atom. – Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976. – 77 p.

129. Bechhoefer B. [and others]. Nuclear proliferation [i.e. proliferation]: Prospects for Control / edited by Bennett Boskey and Mason Willrich. – N.Y.: Published for the American Society of International Law [by] Dunellen Co, 1970. – 191 p.

130. Betts R., Courtney W., Rowen H., Brody R., Yager J. Nonproliferation and U.S. foreign policy / ed. by Joseph A. Yager. – Washington, D.C.: Brookings Institution, 1980. – 438 p.

131. Smith G., Holst J. Blocking the Spread of Nuclear Weapons: American and European Perspectives. – N.Y.: Council on Foreign Relations, 1986. – 153 p.

132. Fischer G. The Non-proliferation of Nuclear Weapons. – N.Y.: St. Martin's Press, 1972. – 270 p.

133. Brenner M. Nuclear Power and Non-proliferation: The Remaking of U.S. Policy. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1981. – 324 p.

134. Beckman R. Nuclear Non-proliferation: Congress and the Control of Peaceful Nuclear Activities. Boulder, Col.: Westview Press, 1985. – 446 p.

135. Sagan S., Waltz K. The Spread of Nuclear Weapons: A Debate Renewed. – N.Y.: W.W. Norton, 2002. – 240 p.

136. Sagan S., Waltz K. The Spread of Nuclear Weapons: An Enduring Debate. – N.Y.: W.W. Norton, 2012. – 288 p.

137. Sagan S. Why Do States Build Nuclear Weapon? Three Models in Search of a Bomb // International security. – Winter, 1996-1997. – Volume 21, №3. – P. 54-86.

138. Waltz K. Why Iran Should Get the Bomb // Foreign Affairs. – July/August, 2012. – Volume 91, № 4. – P. 2-5.

139. Bracken P. The Second Nuclear Age: Strategy, Danger and the New Power Politics. – N.Y.: The Free Press, 2013. – 336 p.

140. Sokolski H. Underestimated: Our not so Peaceful Nuclear Future. – Arlington, VA: Nonproliferation Policy Education Center, 2015. – 137 p.

141. Sokolski H. Best of Intentions: America's Campaign Against Strategic Weapons Proliferation. – Westport, Conn.: Praeger, 2001. – 184 p.

142. Moving Beyond Pretense: Nuclear Power and Non-proliferation / ed. by Henry Sokolski. – Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2014. – 507 p.

143. Fighting Proliferation: New Concerns for the Nineties / ed. by Henry Sokolski. – Maxwell Air Force Base, AL: Air University Press, 1996. – 377 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://fas.org/irp/threat/fp/index.html>

144. Hymans J. Achieving nuclear ambitions: scientists, politicians, and proliferation. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 2012. – 315 p.

145. Fischer D. Towards 1995: The Prospects for Ending the Proliferation of Nuclear Weapons. – Geneva: UNIDIR; Aldershot; Brookfield, USA: Dartmouth, 1993. – 292 p.

146. Müller H., Fischer D, Kötter W. Nuclear non-proliferation and global order. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press, 1994. – 258 p.

147. Gardner G. Nuclear Non-proliferation: A Primer. – Boulder: Lynne Rienner Publ., 1994. – 150 p.

148. Lodgaard S. Nuclear disarmament and non-proliferation: towards a nuclear- weapon-free world? – London; N.Y.: Routledge, 2011. – 263 p.

149. Lodgaard S., Maerli M. Nuclear Proliferation and International Security. – London and N.Y.: Routledge, 2007. – 384 p.

150. Cimbala S. Nuclear Weapons and Strategy. U.S. Nuclear Policy for the Twenty-first Century. – London and N.Y.: Routledge, 2005. – 124 p.

151. Cimbala S. Deterrence and Nuclear Proliferation in the Twenty-first Century. – London: Praeger Greenwood Publishing, 2001. – 184 p.

152. Margulies Ph. Nuclear Non-proliferation. – N.Y.: Facts On File Inc., 2008. – 355 p.

153. Bailey K. Strengthening Nuclear Non-proliferation. – Boulder: Westview Press, 1993. – 132 p.

154. Rublee M. Non-proliferation Norms: Why States Choose Nuclear Restraint. – Athens: University of Georgia Press, 2009. – 297 p.

155. Busch N. No End in Sight: The Continuing Menace of Nuclear Proliferation. – Lexington: University Press of Kentucky, 2004. – 490 p.

156. Mozley R. The Politics and Technology of Nuclear Proliferation. – Seattle: University of Washington Press, 1998. – 316 p.

157. Miller N. Stemming the Nuclear Tide: Coercive Diplomacy and U.S. Non-proliferation Efforts, 1964-Present. – Middletown, Connecticut: Wesleyan University, 2009. – 263 p.

158. Santoro D. Treating Weapons Proliferation: An Oncological Approach to the Spread of Nuclear, Biological, and Chemical Technology. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2010. – 261 p.

159. Van Creveld M. Nuclear Proliferation and the Future of Conflict. – N.Y.: The Free Press, 1993. – 188 p.

160. Bellany I. Curbing the Spread of Nuclear Weapons. – Manchester: Manchester University Press, 2005. – 228 p.

161. Bergeron K. Tritium on Ice. The Dangerous New Alliance of Nuclear Weapons and Nuclear Power. – Cambridge: The MIT Press, 2002. – 234 p.

162. Schell J. The Seventh Decade: The New Shape of Nuclear Danger. – N.Y.: Metropolitan Books, 2007. – 252 p.

163. Smith D. Deterring America: Rogue States and the Proliferation of Weapons of Mass Destruction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 210 p.

164. Speier R., Chow B., Starr S. Non-proliferation Sanctions. – Santa Monica: National Defense Research Institute RAND, 2001. – 279 p.

165. Reiss M. Bridled ambition: Why Countries Constrain Their Nuclear Capabilities. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1995. – 346 p.

166. Jasper U. The Politics of Nuclear Non-proliferation: A Pragmatist Framework for Analysis. – London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014. – 231 p.

167. Diehl S., Moltz J. Nuclear Weapons and Non-proliferation: A Reference Handbook. – Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2008. – 335 p.

168. Garvey J. Nuclear Weapons Counter Proliferation: A New Grand Bargain. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press, 2013. – 240 p.

169. Ritchie N. US Nuclear Weapons Policy after the Cold War: Russians, «Rogues» and Domestic Division. – N.Y.: Routledge, 2008. – 227 p.

170. Fry J. Legal Resolution of Nuclear Non-proliferation Disputes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 504 p.

171. Preventing the spread of nuclear weapons / ed. by C. F. Barnaby. – London: Souvenir, 1969. – 374 p.

172. Nuclear Proliferation: Prospects, Problems, and Proposals / ed. by Joseph I. Coffey. – Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1977. – 236 p.

173. Nuclear Proliferation in the 1980s: Perspectives and Proposals / ed. by William H. Kincade and Christoph Bertram. – London: MacMillan, 1982. – 272 p.

174. Strategies for Managing Nuclear Proliferation: Economic and Political Issues / ed. by Dagobert L. Brito, Michael D. Intriligator, Adele E. Wick. – Lexington, Mass.: LexingtonBooks, 1983. – 311 p.

175. The International Nuclear Non-proliferation System: Challenges and Choices / ed. by John Simpson and Anthony G. McGrew. – N.Y.: St. Martin's Press, 1984. – 209 p.

176. Limiting Nuclear Proliferation / ed. by Jed C. Snyder and Samuel F. Wells, Jr.; foreword by James R. Schlesinger. – Cambridge, Mass.: Ballinger Pub. Co., 1985. – 363 p.

177. Non-proliferation: The Why and the Wherefore / ed. by Jozef Goldblat. – London; Philadelphia: Taylor & Francis, 1985. – 343 p.

178. Nuclear Proliferation and International Security / ed. by K. Subrahmanyam. – New Delhi: Lancer International in association with Institute for Defence Studies and Analyses, 1985. – 310 p.

179. Nuclear Non-proliferation and Global Security / ed. by David B. Dewitt. – London: Croom Helm, 1987. – 283 p.

180. New Nuclear Nations: Consequences for U.S. Policy / ed. by Robert D. Blackwill and Albert Carnesale. – N.Y.: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 272 p.

181. Nuclear Proliferation After the Cold War / ed. by Mitchell Reiss and Robert Litwak. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press: Distributed by Johns Hopkins University Press, 1994. – 370 p.

182. *The Proliferation Puzzle: Why Nuclear Weapons Spread and What Results* / ed. by Zachary S. Davis and Benjamin Frankel. – London, England; Portland, OR: F. Cass, 1993. – 356 p.

183. *Non-proliferation, Arms Control and Disarmament: Enhancing Existing Regimes and exploring New Dimensions* / ed. by Peter Gizewski. – Toronto: Centre for International and Security Studies, York University, 1998. – 228 p.

184. *Nuclear Weapons in the Changing World Perspectives from Europe, Asia, and North America* / ed. by Patrick J. Garrity and Steven A. Maaranen. – N.Y.: Plenum Press, 1992. – 278 p.

185. *Nuclear Proliferation and International Security* / ed. by Morten Bremer Mærli and Sverre Lodgaard. – London; N.Y.: Routledge, 2007. – 357 p.

186. *Nuclear Safeguards, Security, and Non-proliferation. Achieving Security with Technology and Policy* / ed. by James E. Doyle. – Amsterdam: Elsevier, 2008. – 592 p.

187. *Nuclear Non-proliferation and the United States* / ed. by Blanche E. Fowley. – N.Y.: Nova Science Publishers, 2010. – 211 p.

188. *Forecasting Nuclear Proliferation in the 21st Century* / ed. by William C. Potter with Gaukhar Mukhatzhanova. – Stanford, Calif.: Stanford Security Studies/Stanford University Press, 2010. Volume 1. (The Role of Theory). – 312 p.

189. *Forecasting Nuclear Proliferation in the 21st Century* / ed. by William C. Potter with Gaukhar Mukhatzhanova. – Stanford, Calif.: Stanford Security Studies/Stanford University Press, 2010. Volume 2. (A Comparative Perspective). – 488 p.

190. *Over the Horizon Proliferation Threats* / ed. by James J. Wirtz and Peter R. Lavoy. – Stanford, California: Stanford Security Studies, Stanford University Press, 2012. – 315 p.

191. *The Nuclear Renaissance and International Security* / ed. by Adam N. Stulberg and Matthew Fuhrmann. – Stanford, California: Stanford Security Studies, Stanford University Press, 2013. – 364 p.

192. State Behaviour and the Nuclear Non-proliferation Regime / ed. by Jeffrey R. Fields. – Athens: University of Georgia Press, 2014. – 344 p.

193. Combating Proliferation of Weapons of Mass Destruction. Report of the Commission to Assess the Organization of the Federal Government to Combat the Proliferation of Weapons of Mass Destruction. – Washington, D.C., 1999. – 174 p.

194. Nuclear Safeguards and Non-Proliferation. Syllabus of the ESARDA Course / ed. by G. Janssens-Maenhout. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 302 p.

195. Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological, and Chemical Arms. Weapons of Mass Destruction Commission final report. – Stockholm, Sweden, 2006. – 227 p.

196. Eliminating Nuclear Threats: A Practical Agenda for Global Policymakers. International Commission on Nuclear Non-proliferation and Disarmament Report. – Canberra/Tokyo: Paragon, 2009. – 294 p.

197. The Challenge of Proliferation. Report from the Aspen Strategy Group / ed. by Kurt M. Campbell. – Queenstown: The Aspen Institute, 2005. – 164 p.

198. Weapon Proliferation in the New World Order. Hearing Before The Committee on Governmental Affairs, United States Senate One Hundred Second Congress Second Session, January 15, 1992. – Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1992. – 43 p.

199. Europe and Iran. Perspectives on Non-proliferation. SIPRI Research Report № 21 / ed. by Shannon N. Kile. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 152 p.

200. The United Nations and nuclear non-proliferation. – N.Y.: United Nations, Dept. of Public Information, 1995. – 199 p.

201. International Terrorism and World security / ed. by David Carlton and Carlo Schaerf. – London: Croom Helm, 1975. – 342 p.

202. Willrich M., Taylor Th. Nuclear Theft: Risk and Safeguards. Cambridge: Ballinger Publ. Co., 1974. – 173 p.

203. Cameron G. Nuclear Terrorism: A Threat Assessment for the 21-st Century. – N.Y.: St. Martin's Press, 1999. – 200 p.

204. Byrnes M., King D., Tierno Ph. Nuclear, Chemical, Biological Terrorism: Emergency Response and Public Protection. – N.Y.: LEWIS PUBLISHERS, 2003. – 185 p.

205. Ferguson Ch., Potter W., Sands A., Spector L., Wehling F. The Four Faces of Nuclear Terrorism. – Monterey, California: Center for Nonproliferation Studies, 2004. – 378 p.

206. Allison G. Nuclear Terrorism: The Ultimate Preventable Catastrophe. – N.Y.: Times Books/Henry Holt, 2004. – 263 p.

207. Аллисон Г. Ядерный терроризм. Самая страшная, но предотвратимая катастрофа / пер с англ. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 292 с.

208. Countering Nuclear and Radiological Terrorism / ed. by Samuel Apikyan and David Diamond. – Dordrecht: Springer, 2006. – 292 p.

209. Corera G. Shopping for Bombs: Nuclear Proliferation, Global Insecurity, and the Rise and Fall of the A.Q. Khan network. – N.Y.: Oxford University Press, 2006. – 288 p.

210. Baker D. Biological, Nuclear, and Chemical Weapons: Fighting Terrorism. – Varo Beach, Florida: Rourke Publishing, 2006. – 48 p.

211. Global Non-Proliferation and Counter-Terrorism: The Impact of United Nations Security Council Resolution 1540 / ed. by Olivia Bosch, Peter van Ham. – London: Chatham House, 2007. – 254 p.

212. Terrorism and Weapons of Mass Destruction / ed. by J. Bellany. – London; N.Y.: Routledge, 2007. – 256 p.

213. Terrorist Attacks and Nuclear Proliferation: Strategies for Overlapping Dangers / ed. by Demetrios James Caraley, Loren Morales Kando. – N.Y.: Academy of Political Science, 2007. – 296 p.

214. Jenkins B. Will Terrorists Go Nuclear? – N.Y.: Prometheus Books, 2008. – 457 p.

215. Cole B. The Changing Face of Terrorism. How Real is the Threat from Biological, Chemical and Nuclear Weapons? – London: I.B.Tauris & Co, 2011. – 266 p.

216. Preventing Nuclear Terrorism: Nuclear Security, the Nonproliferation Regime, and the Threat of Terrorist Nukes / ed. by Samuel Kane. – Research Associate at Global Solutions, 2012. – 57 p.

217. Deterrence: Rising Powers, Rogue Regimes, and Terrorism in the Twenty- First Century / ed. by Adam B. Lowther. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2012. – 244 p.

218. Responding to a Radiological or Nuclear Terrorism Incident: A Guide for Decision Makers. Recommendations of the National Council on Radiation Protection and Measurements. NCRP REPORT № 165. – January 11, 2010. – Bethesda, MD: National Council on Radiation Protection and Measurements, 2010. – 193 p.

219. Postures for Nuclear Non-Proliferation. Arms Limitation and Security Policies to Minimize Nuclear Proliferation / Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). – London: Taylor & Francis, 1979. – 168 p.

220. Speed R. Strategic Deterrence in the 1980-s. – Stanford, California: Hoover Institution Press, 1979. – 187 p.

221. Mandelbaum M. The Nuclear Revolution: International Politics before and after Hiroshima. – Cambridge: Cambridge University Press. 1981. – 283 p.

222. Narang V. Nuclear Strategy in the Modern Era: Regional Powers and International Conflict – Princeton: Princeton University Press, 2014. – 360 p.

223. Elbaradei M. The Age of Deception. Nuclear Diplomacy in Treacherous Times. – London: Bloomsbury, 2011. – 352 p.

224. Booth K. *Theory of World Security*. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 2007. – 489 p.

225. Sechser T., Fuhrmann M. *Nuclear Weapons and Coercive Diplomacy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 344 p.

226. *The Coming Crisis Nuclear Proliferation. U.S. Interests and World Order* / ed. by Victor A. Utgoff. – London: MIT Press, 2000. – 325 p.

227. Morgan P. *Deterrence now*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 331 p.

228. *International Security. The Cold War and Nuclear Deterrence* / ed. by Barry Buzan and Lene Hansen. – Los Angeles: SAGE Publications, 2007. – Vol 1. – 430 p.

229. *International Security. The Transition to the Post-Cold War* / ed. by Barry Buzan and Lene Hansen. – Los Angeles: SAGE Publications, 2007. – Vol 2. – 484 p.

230. *International Security. Widening Security* / ed. by Barry Buzan and Lene Hansen. – Los Angeles: SAGE Publications, 2007. – Vol 3. – 367 p.

231. *International Security. Debating Security and Strategy and the Impact of 9-11* / ed. by Barry Buzan and Lene Hansen. – Los Angeles: SAGE Publications, 2007. – Vol 4. – 406 p.

232. Patrikarakos D. *Nuclear Iran: The Birth of an Atomic State*. – London: I.B.Taurus, 2012. – 320 p.

233. Delpech T. *Iran and the Bomb: the Abdication of International Responsibility*. – N.Y.: Columbia University Press, 2007. – 148 p.

234. *Getting Ready for a Nuclear-Ready Iran* / ed. by Henry Sokolski, Patrick Clawson. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2005. – 314 p.

235. Jones J. *The American Rhetorical Construction of the Iranian Nuclear Threat*. – Chennai: Continuum International Publishing Group, 2011. – 192 p.

236. Bernstein J. Nuclear Iran. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – 209 p.

237. Solingen E. Nuclear Logics: Contrasting Paths in East Asia and the Middle East. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007. – 406 p.

238. O'Neil A. Nuclear Proliferation in Northeast Asia: The Quest for Security. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2007. – 199 p.

239. Rozman G. Strategic Thinking about the Korean Nuclear Crisis: Four Parties Caught between North Korea and the United States. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2007. – 264 p.

240. Kim J. The North Korean Nuclear Weapons Crisis. The Nuclear Taboo Revisited? – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2014. – 217 p.

241. Schneider J. The Change Toward Cooperation in the George W. Bush Administration's Nuclear Nonproliferation Policy Toward North Korea. – Frankfurt am Main; N.Y.: Peter Lang, 2010. – 185 p.

242. Fuqua J. Nuclear Endgame: The Need for Engagement with North Korea. – London: Praeger Security International, 2007. – 202 p.

243. Mearsheimer J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – Summer, 1993. – Volume 72, №3. – P. 50-66.

244. Miller S. The Case against a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – Summer, 1993. – Volume 72, №3. – P. 67-80.

245. Jehiel Ph., Moldovanu B., Stacchetti E. How (Not) to Sell Nuclear Weapons // The American Economic Review. – Sep., 1996. – Volume 86, № 4. – P. 814- 829.

246. Baker J. Non-Proliferation Incentives for Russia and Ukraine. – London: Taylor & Francis, 2005. – 120 p.

247. Pifer S. The Trilateral Process: The United States, Ukraine, Russia and Nuclear Weapons. – Washington, D.C.: The Brookings Institution, 2011. – 43 p.

248. Reif K. Ukraine and the future of non-proliferation // Bulletin of the Atomic Scientists. 3 April 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://thebulletin.org/ukraine-and-future-nonproliferation7021>

249. Kimbal D. Ukraine, Russia and the NPT // Arms Control Today, March 8 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://armscontrolnow.org/2014/03/08/ukraine-russia-and-the-npt/>

250. Yost D. The Budapest Memorandum and Russia's intervention in Ukraine // International Affairs. – May, 2015. – Volume 91, № 3. – P. 505-538.

251. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 року «Заснування Комісії для розгляду проблем, які виникли у зв'язку з відкриттям атомної енергії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/58/IMG/NR003458.pdf?OpenElement>

252. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1946 року «Принципи що визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/98/IMG/NR003498.pdf?OpenElement>

253. Ответ товарища Й.В. Сталина корреспонденту «Правды» насчёт атомного оружия. 6 октября 1951 г. // Атомный проект СССР: документы и материалы в 3-х томах / под ред. Л.Д. Рябцева. – Саров: РФЯЦ-ВНИИЭФ; М.: ФИЗМАЛИТ, 2007. – Т.2. Кн.7. – С. 316-317.

254. Брежнев Л.И. Речь на Пленуме Центрального Комитета КПСС 25 октября 1976 года // Брежнев Л.И. Ленинским курсом. Речи и статьи. – М.: Издательство политической литературы, 1978. – Т.6. – С. 138-175.

255. Ядерный век и война. Военные обозрения / под ред. маршала Советского Союза А.А. Гречко. – М.: Издательство «Известия», 1964. – 160 с.

256. Мушкат М. Атомная энергия и борьба за мир / перевод с польского. – М.: Издательство иностранной литературы, 1951. – 359 с.

257. Иванян Э. Ястребы войны. – М.: Политиздат, 1984. – 160 с.

258. Богданов Р. Ядерное безумие в ранге государственной политики. – М.: Политиздат, 1984. – 240 с.

259. Трофименко Г. Стратегия глобальной войны. – М.: Международные отношения, 1968. – 351 с.

260. Феофанов О. Агрессия лжи. – М.: Политиздат, 1987. – 319 с.

261. Уткин А. Стратегия глобальной экспансии. Внешнеполитические доктрины США. – М.: Международные отношения, 1986. – 286 с.

262. Корионов В. Безумие: милитаристский курс американского империализма – угроза миру. – М.: Политиздат, 1983. – 111 с.

263. Картунов В. Стратегии мира против ядерного безумия. – М.: Международные отношения, 1984. – 191 с.

264. Зловещая Эстафета: ядерная стратегия империализма: история и современность. Документальные очерки. – М.: Политиздат, 1982. – 224 с.

265. Листвинов Ю. Апокалипсис из Вашингтона. – М.: АПН, 1984. – 288 с.

266. Лихоталь А. Атлантический альянс: дефицит ответственности в условиях ядерного противостояния. – М.: Международные отношения, 1987. – 198 с.

267. Лузин Н. Ядерная стратегия и здравый смысл. – М.: Международные отношения, 1984. – 171 с.

268. Красулин Б. Политические гарантии устранения ядерной угрозы. – М.: Международные отношения, 1984. – 176 с.

269. Петровский В. В интересах народов всего мира: борьба СССР на международных конференциях и переговорах за мир, безопасность и предотвращение войны. – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 189 с.

270. Борьба СССР за разоружение в 1970-1980-х гг. Библиографический указатель / под ред. Абаренкова В.П. – М.: Всесоюзная государственная библиотека иностранной литературы, 1986. – 456 с.

271. Вопрос всех вопросов. Борьба за мир и исторические судьбы человечества / ред. кол. Загладин В.В. и др. – М.: Политиздат, 1985. – 272 с.

272. Актуальные проблемы международной безопасности и разоружения / предисловие и общая редакция В.С. Шапошникова. – М.: Прогресс, 1984. – 502 с.

273. Глобальные проблемы современности / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. – М.: Мысль, 1980. – 285 с.

274. Борьба Советского Союза за разоружение 1946-1960 гг. / под ред. В.А. Зорина. – М.: Издательство Института международных отношений, 1961. – 567 с.

275. Устинов В.И. Борьба СССР за запрещение новых видов оружия массового уничтожения. – М.: Наука, 1982. – 118 с.

276. Борьба СССР за мир и разоружение / под ред. Г.М. Локшина. – М.: Международные отношения, 1982. – 173 с.

277. Мир и разоружение. Научные исследования. 1982 / гл. ред. Н.Н. Иноземцев. – М.: Наука, 1982. – 400 с.

278. Мир и разоружение. Научные исследования. 1980 / гл. ред. Н.Н. Иноземцев. – М.: Наука, 1980. – 352 с.

279. Мир и разоружение. Научные исследования. 1984 / гл. ред. Н.Н. Иноземцев. – М.: Наука, 1984. – 432 с.

280. Мир и разоружение. Специальный выпуск. Материалы II Всесоюзной конференции учёных по проблемам мира и

предотвращения ядерной войны (Москва, 27-29 мая 1986 г.) / гл. ред. П.Н. Федосеев. – М.: Наука, 1986. – 216 с.

281. Мир и разоружение. Научные исследования. 1987 / гл. ред. П.Н. Федосеев. – М.: Наука, 1987. – 544 с.

282. Давыдов В. Нераспространение ядерного оружия и политика США. – М.: Наука, 1980. – 279 с.

283. Давыдов В. Безопасность в ядерный век. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 188 с.

284. Давыдов В. Путь к безъядерной Европе. – Киев: Политиздат Украины, 1987. – 175 с.

285. Давыдов В. Безъядерные зоны и международная безопасность. – М.: Международные отношения, 1988. – 191 с.

286. Калядин А. Проблемы запрещения испытаний и распространения ядерного оружия. – М.: Наука, 1976. – 350 с.

287. Арбатов А. Безопасность в ядерный век и политика Вашингтона. – М.: Политиздат, 1980. – 288 с.

288. Арбатов А. Военно-стратегический паритет и политика США. – М.: Политиздат, 1984. – 318 с.

289. Арбатов А. США и проблема сокращения вооружений: ядерно- космический аспект, 80-е годы. – М.: Наука, 1988. – 187 с.

290. Чубарьян А. Мирное сосуществование: теория и практика. – М.: Политиздат, 1976. – 254 с.

291. Абаренков В., Семейко Л., Тимербаев Р. Проблемы ядерного разоружения. – М.: Наука, 1982. – 110 с.

292. Абаренков В. Устранение ядерной угрозы – веление времени. – М.: Международные Отношения, 1981. – 80 с.

293. Абаренков В. Эхо ядерного взрыва. – М.: Прогресс, 1985. – 247 с.

294. Абаренков В. Политика США в области «контроля над вооружениями». – М.: Наука, 1987. – 175 с.

295. Абаренков В., Борисов К., Железнов Р. Милитаризм и разоружение: справочник. – М.: Политиздат, 1984. – 350 с.

296. Абаренков В., Красулин Б. Разоружение. Справочник. – М.: Международные отношения, 1988. – 336 с.

297. Осипов Г. Развивающиеся страны и нераспространение ядерного оружия. – М.: Наука, 1990. – 173 с.

298. Осипов Г. Проблема укрепления режима нераспространения ядерного оружия // Советский ежегодник международного права, 1981. – М.: Наука, 1982. – С.70-80.

299. Тимербаев Р. Контроль за ограничением вооружений и разоружением. – М.: Международные отношения, 1983. – 216 с.

300. Тимербаев Р. Проблема контроля над разоружением. – М.: Наука, 1984. – 153 с.

301. Тимербаев Р. Мирный атом на международной арене. – М.: Международные отношения, 1969. – 176 с.

302. Тимербаев Р. Полное запрещение ядерных испытаний. – М.: Наука, 1986. – 102 с.

303. Ефремов А. Ядерное разоружение. – М.: Международные отношения, 1976. – 302 с.

304. Ефремов А. Опасный бизнес торговцев смертью: гонка вооружений и ее последствия. – М.: Политиздат, 1981. – 176 с.

305. Воронков Л. Северной Европе – безъядерный статус. – М.: Наука, 1984. – 110 с.

306. Тrepелков С. Нейтронное оружие в ядерной стратегии США и борьба СССР за его запрещение (1977-1983 гг.): диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.05. – М., 1984. – 226 с.

307. Петровский В. Доктрина национальной безопасности в глобальной стратегии США. – М.: Международные отношения, 1980. – 336 с.

308. Петровский В. Советская концепция разоружения. – М.: Наука, 1983. – 74 с.

309. Петровский В. Безопасность в ядерно-космическую эру. – М.: Международные отношения, 1985. – 214 с.

310. Петровский В. Разоружение: концепции, проблемы, механизм. – М.: Политиздат, 1982. – 335 с.

311. Аболтин В. СССР – США и разоружение. – М.: Наука, 1967. – 192 с.

312. Аболтин В. Западная Европа: милитаризм и разоружение. – М.: Наука, 1966. – 155 с.

313. Аболтин В. Молодые национальные государства и разоружение. – М.: Наука, 1967. – 246 с.

314. Аболтин В. Стратегия империализма и борьба СССР за мир и разоружение. – М.: Наука, 1974. – 431 с.

315. Борисов В. Опасная ставка: научно-техническая революция и военные приготовления США. – М.: Воениздат, 1979. – 200 с.

316. Богданов О. Всеобщее и полное разоружение. – М.: Международные отношения, 1964. – 360 с.

317. Богданов О. Договор который нужен людям. Договор о нераспространении ядерного оружия и международно-правовые проблемы ядерного разоружения. – М.: Международные отношения, 1968. – 117 с.

318. Богданов О. Запрещение оружия массового уничтожения: международно-правовые проблемы. – М.: Международные отношения, 1985. – 182 с.

319. Богданов О. Международно-правовые проблемы разоружения. – М.: Международные отношения, 1979. – 189 с.

320. Богданов О. Ядерное разоружение. – М.: Издательство ИМО, 1961. – 190 с.

321. Богданов О. Разоружение – гарантия мира. – М.: Международные отношения, 1972. – 184 с.

322. Яковлев А. От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. – М.: Молодая гвардия, 1985. – 416 с.

323. Кокошин А. В поисках выхода. Военно-политические аспекты международной безопасности. – М.: Политиздат, 1989. – 271 с.

324. Кокошин А., Ларионов В. Предотвращение войны: доктрины, концепции, перспективы. – М.: Прогресс, 1990. – 180 с.
325. Иойрыш А., Морохов И., Иванов С. А-Бомба. – М.: Наука, 1980. – 423 с.
326. Иойрыш А., Морохов И. Хиросима. – М.: Атомиздат, 1979. – 287 с.
327. Иойрыш А., Лазарев М. Атом и космос. – М.: Атомиздат, 1965. – 91 с.
328. Иойрыш А. Атом и право. – М.: Международные отношения, 1969. – 221 с.
329. Иойрыш А. Атомная энергия. Правовые проблемы. – М.: Наука, 1975. – 216 с.
330. Иойрыш А. Правовые проблемы мирного использования атомной энергии. – М.: Наука, 1979. – 222 с.
331. Иойрыш А. Научно-технический прогресс и новые проблемы права. – М.: Международные отношения, 1981. – 167 с.
332. Иойрыш А., Мостовец А. Международный режим безопасного развития ядерной энергетики. – М.: Знание, 1988. – 63 с.
333. Правовые проблемы использования атомной энергии. Сборник / А.И. Иойрыш и др. – М.: ИГПАН, 1985. – 147 с.
334. Иойрыш А., Чопорняк А. Атомное законодательство капиталистических стран. Сравнительно-правовой анализ. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
335. Иойрыш А. [и др.]. Международное атомное право. – М.: Наука, 1987. – 398 с.
336. Иойрыш А. Концепция атомного права. – М.: ЮНИТИ, 2008. – 719 с.
337. Иойрыш А. Советский атомный проект. Судьбы. Документы. Свершения. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 356 с.

338. Бовин А. Поговорим по существу. – М.: Международные отношения, 1985. – 101 с.

339. Громько А., Ломейко В. Новое мышление в ядерный век. – М.: Международные отношения, 1984. – 296 с.

340. Быков О. Центральная проблема мировой политики: предотвращение ядерной войны. – М.: Мысль, 1985. – 286 с.

341. Быков О. За атмосферу доверия. – М.: Наука, 1986. – 94 с.

342. Толкунов Л. Европа и разрядка. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 221 с.

343. Ядерные вооружения и республиканский суверенитет / отв. ред. А.Г. Арбатов; Внешнеполитическая ассоциация, Центр по разоружению и стратегической стабильности. – М.: Международные отношения, 1992. – 88 с.

344. Ядерная перезагрузка: сокращение и нераспространение вооружений / Московский Центр Карнеги; ред.: А. Арбатов, В. Дворкин. – М.: Росспэн, 2011. – 509 с.

345. Укрощение ядра / И.А. Андрияшин, А.К. Чернышев, Ю.А. Юдин и др. – Саров, «Красный Октябрь», 2003. – 481 с.

346. Орлов В., Тимербаев Р., Хлопков А. Проблемы ядерного нераспространения в российско-американских отношениях: История, возможности и перспективы дальнейшего взаимодействия. – М.: ПИР- Центр полит. исслед., 2001. – 328 с.

347. Россия и дилеммы ядерного разоружения / под ред. А.Г. Арбатова, В.З. Дворкина, С.К. Ознобищева. – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – 237 с.

348. Ядерное оружие после «холодной войны» / под ред. А. Арбатова и В. Дворкина. – М.: Центр Карнеги; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 560 с.

349. Ядерное сдерживание и нераспространение / под ред. А. Арбатова и В. Дворкина. – М.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005. – 83 с.

350. Актуальные вопросы ядерной безопасности – Томск: Изд-во «Иван Фёдоров», 2010. – 160 с.

351. Тимербаев Р.М. Группа ядерных поставщиков: история создания (1974-1978) = The nuclear suppliers group: why and how it was created (1974-1978) : Окт. 2000. – М.: ПИР-Центр, 2000. – 108 с.

352. Давыдов В.Ф. Россия и США: проблемы взаимодействия и укрепления режима нераспространения ядерного оружия. – М.: ИСКРАН, 1997. – 80 с.

353. Давыдов В.Ф. Журналисты и ядерное оружие. Средства массовой информации и нераспространения ядерного оружия. – М.: Права человека, 1995. – 191 с.

354. Калядин А.Н. В поисках эффективной стратегии принуждения в сфере нераспространения ОМУ // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №1. – С. 16-24.

355. Калядин А.Н. Ключевой компонент общей системы безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №1. – С. 24- 34.

356. Калядин А.Н. ООН и принуждение к нераспространению ОМУ: опыт, возможности, перспективы // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 4. – С. 3-17.

357. Калядин А.Н. Роль принуждения в стабилизации режима ДНЯО // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 2. – С. 14- 27.

358. Ядерная энциклопедия / А.А. Ярошинская автор проекта и ред. – М.: Благотворительный фонд Ярошинской, 1996. – 656 с.

359. Ядерное нераспространение: крат. энцикл. / ред. А.В. Хлопков. – М.: Росспэн: ПИР-Центр, 2009. – 383 с.

360. Молодцов Д. Международный контроль над нераспространением ядерного оружия во второй половине 1940-х гг. – 2000-е гг.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.15, 07.00.02. – М., 2005. – 162 с.

361. Малыгина А. Феномен ядерного оружия в современном мире и перспективы режима нераспространения ядерного оружия: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – С-Пб., 2007. – 195 с.

362. Ногмов А. Иранская ядерная программа в контексте режима ядерного нераспространения: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 2012. – 155 с.

363. Кондрацкий И. Проблема нераспространения ядерного оружия в Южной Азии: Политологические аспекты: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 2002. – 169 с.

364. Понамарев С. Взаимосвязь состояния режима нераспространения ядерного оружия и развития китайско-американских отношений: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 2010. – 183 с.

365. Сидорова Е. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия и правовые проблемы его укрепления: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.10. – М., 2010. – 209 с.

366. Фролов В. Политика США в области нераспространения ядерного оружия на современном этапе: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 1995. – 239 с.

367. Орлов В. Перспективы международного режима нераспространения ядерного оружия во второй половине 90-х годов и Конференция 1995 года по продлению Договора о нераспространении ядерного оружия: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 1997. – 206 с.

368. Ключанская С. Проблема нераспространения ядерного оружия в Юго- Восточной Азии: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03. – М., 2012. – 259 с.

369. Комаров П. Международный контроль в области нераспространения ядерного оружия: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.10 – М., 2004. – 196 с.

370. Аничкина Т. Международный режим нераспространения ядерного оружия: проблемы и возможные пути их решения: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук.: 23.00.04. – М., 2011. – 31 с.

371. Синякин И. Международно-правовой режим нераспространения оружия массового уничтожения в свете борьбы с международным терроризмом.: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юр. наук.: 12.00.10. – М., 2010. – 27 с.

372. Ганич Д. Проблема нераспространения ядерного оружия в Южной Азии и политика России (1998-2007 гг.): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук.: 07.00.15. – М., 2007. – 23 с.

373. Кортоев Р. Иран во внешнеполитической стратегии США (1979 г. – начало XXI века): диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03. – М., 2013. – 243 с.

374. Сафонов А. Эволюция внешней политики США в отношении Ирана (1979 – 2008 гг.): диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03. – М., 2011. – 287 с.

375. Трибрат В. Проблематика терроризма во внешней политике администрации Дж. Буша-младшего: диссертация ... кандидата политических наук: 23.00.04. – М., 2008. – 215 с.

376. Чумак В. Ядерна стратегія США: від перевернення до нерозповсюдження. – К.: НІСД, 1999. – 304 с.

377. Горбулин В. Без права на покаяние. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.

378. Горбулін В. Військово-ядерний тупик: український варіант // Дзеркало тижня, 2015, 13.03 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/viyskovo-yaderniy-tupik-ukrayinskiy-variant-.html>

379. Галака С., Перепелиця Г. Шлях України до набуття без'ядерного статусу та його наслідки для режиму ядерного нерозповсюдження. – К.: Фоліант, 2015. – 80 с.

380. Галака С. Ядерне нерозповсюдження у світовій політиці: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 478 с.

381. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право / Ред. О. Задорожній. – К.: КІС, 2014. – 1013 с.

382. Задорожній О. Порухення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. – К.: К.І.С., 2015. – 712 с.

383. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. – К.: УАЗП, 2015. – 168 с.

384. Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї // Віче. – №20, жовтень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>

385. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 464 с.

386. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – Вип.16. – 2016. – С. 16-22.

387. Потехін О. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна // Американська історія та політика. – 2016. – №1. – С. 100-107.

388. Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – №2. – С. 132-152.

389. Потехін О. НАТО і Європейська стабільність. Ядерне стримування // Зовнішні справи. – 2017. – №3. – С. 10-15.

390. Чекаленко Л. Зовнішня політика і безпека України: людина, суспільство, держава, міжнародні структури. – К.: НІПМБ, 2004. – 350 с.

391. Куроп'ятник О. Ескалація ядерного протистояння США та Росії у контексті російсько-української війни // Доповідь. – К.: Майдан закордонних справ. – Червень 2015. –

41 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/MFAUA/ss-49825586>

392. Кудряченко А.І., Потехін О.В. Політика нерозповсюдження ядерної зброї: історія та сучасність // Проблеми всесвітньої історії. – 2017. – №1 (3). – С. 81-108.

393. Кудряченко А., Чекаленко Л. Головні складові ядерної безпеки Франції // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / під ред. А. Кудряченка. – К.: Інститут всесвітньої історії, 2016. – С. 4-14.

394. Бобро Д. Високозбагачені ядерні матеріали як одна із загроз режиму нерозповсюдження // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / під ред. А. Кудряченка. – К.: Інститут всесвітньої історії, 2016. – С.54-58.

395. Ядерне законодавство – стан і перспективи: Зб. матеріалів міжнародного круглого столу 28-29 січня 1997 року / НАН України, Інститут держави і права. – К.: Ін Юре, 1997. – 64 с.

396. Ядерне законодавство: Зб. нормативно-правових актів (станом на 1 січня 1998 року) / Г.І. Балюк та ін. (уклад.), Ю.С. Шемшученко (ред.). – К.: Ін Юре, 1998. – 607 с.

397. Ядерне законодавство: Зб. нормативно-правових актів (станом на 1 січня 1998 року) / Г.І. Балюк та ін. (уклад.), Ю.С. Шемшученко (ред.). 2 вид. – К., 1999. – Т.1 – 647 с.

398. Ядерне законодавство: Зб. нормативно-правових актів (станом на 1 січня 1998 року) / Г.І. Балюк та ін. (уклад.), Ю.С. Шемшученко (ред.). 2 вид. – К., 1999. – Т.2 – 439 с.

399. Ядерні та радіаційні технології в Україні: можливості, стан і проблеми впровадження / Рада національної безпеки і оборони України, Інститут проблем національної безпеки, Українське ядерне товариство. – К.: Пріоритети, 2011. – 284 с.

400. Ядерна наука та енергетика очима молоді: нові дослідження, рішення. Зб. наук. ст. / Українське ядерне товариство,

ДП «Енергоатом», Одеський нац. політех. Ун-т; за ред. С.В. Барабашева. – Одеса : Астропринт, 2011. – 153 с.

401. Ядерна злочинність: поняття, сутність, класифікація, характеристика, шляхи запобігання, протидії, розслідування / ред. П.Д. Біленчук. – К.: ННІПСК КНУВС, 2009. – 88 с.

402. Ядерная энергетика: обращение с отработанным ядерным топливом и радиоактивными отходами: Обзор по материалам зарубежной и отечественной печати / ред. И.М. Неклюдов. НАН Украины, Национальный научный центр «Харьковский физико-технический институт». – К.: Наукова думка, 2006. – 255 с.

403. Коппель О., Пархомчук О. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 320 с.

404. Хижняк И. Системы международных отношений в истории Нового времени. – К.: Освіта України, 2011. – 360 с.

405. Kissinger H. Diplomacy. – N.Y.: Simon & Schuster, 1994. – 912 p.

406. Kissinger H. World Order. – N.Y.: Penguin Books, 2015. – 432 p.

407. Примаков Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость. – М.: ИИК «Российская газета», 2009. – 239 с.

408. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. англ. Т. Велимеева. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.

409. Rosenau J. Turbulence in World Politics. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 504 p.

410. Kinsella D., Rasset B., Starr H. World politics. Menu for Choice. – San Francisco: Wadsworth Publishing, 1981. – 480 p.

411. Шморгун О. Перша світова війна: Причини і наслідки у геостратегічному вимірі // Перша світова Війна: історичні долі держав і народів (До 100 річчя від початку Першої світової війни): збірник наукових праць. // Державна установа «Ін-

ститут всесвітньої історії НАН України». – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. – С.36-53.

412. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 464 с.

413. Європа та її болісні минувшини / під ред. Ж. Мінк і Л. Неймайер. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.

414. Хардт М., Негри А. Империя / пер. с англ., под ред. Г.В. Каменской, М.С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.

415. Монбреаль Т. Действие и система мира / пер. с франц. – М.: РОССПЕН, 2005. – 488 с.

416. Хабермас Ю. Расколотый Запад / перев. с нем. О.М. Величко и Е.Л. Петренко. – М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 192 с.

417. Тодд Е. Після імперії. Ессе про загнивання американської системи / пер. з фр. З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2006. – 188 с.

418. Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк та Г. Філіпчук. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.

419. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914-1991 / пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.

420. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_098

421. Кудряченко А.І. Україна і НАТО. – К.: Адміністрація Президента України, 1997. – 48 с.

422. Міжнародне право: Навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

423. Договор о безъядерной зоне в южной части Тихого океана // Законодательство России BestPravo.ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russia.bestpravo.ru/fed1991/data02/tex13780.htm>.

424. Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний // Официальный веб-сайт Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/219/25/PDF/N9621925.pdf?OpenElement>

425. Договор о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, в космическом пространстве и под водой // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_376.

426. Договор о запрещении размещения на дне морей и океанов и в его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения // Официальный веб-сайт Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/seabed_wmd_prohibition.shtml

427. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Юго-Восточной Азии // Официальный веб-сайт Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok.shtml

428. Договор о создании в Африке зоны, свободной от ядерного оружия (Договор Пелиндаба) // Научно-просветительский журнал «Скепсис» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hirosima.scepsis.ru/documents/doc21_2.html.

429. Договір про Антарктику // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_224.

430. Договір про принципи діяльності держав стосовно дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_480.

431. Борцевич П. Особливості джерел регулювання фізичного захисту ядерних матеріалів у сучасному міжнародному праві // Держава і право. Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Випуск 31. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – 2006. – С. 466-472.

432. Балюк Г. Проблеми формування та становлення ядерного права України: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.06; 12.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 363 с.

433. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8 лютого 1995 року № 39/95. – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 12. – С. 81.

434. Bernstein B. The Quest for Security: American Foreign Policy and International Control of Atomic Energy, 1942-1946 // Journal of American History. – March, 1974. – Volume 60. – №4. – P. 1003-1044.

435. Ruane K. Churchill and the Bomb in War and Cold War. – London-N.Y.: Bloomsbury, 2016. – 425 p.

436. Hymans J. Britain and Hiroshima // The Journal of Strategic Studies. – October 2009. – Volume 32. – №5. – P. 769-797.

437. Hyde Park Aide-Mémoire [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.atomicheritage.org/key-documents/hyde-park-aide-m%C3%A9moire>

438. Niels Bohr. Open Letter to the United Nations. – June 9, 1950 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.atomicarchive.com/Docs/Deterrence/BohrUN.shtml>

439. The McMahon Bill, December 20, 1945 // The American Atom. A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Nuclear Policies from the Discovery of Fission to the Present / ed. by Cantelon Ph., Hewlett R., and Williams R. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. – 368 p.

440. Потехин А., Беттяр И. Общественное мнение США и создание ООН. – К.: Наукова думка, 1993. – 127 с.

441. Wohlstetter A. Nuclear Heuristics: Selected Writings of Albert and Robert Wohlstetter / ed. R. Zarate, H. Sokolsky. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press, 2009. – 679 p.

442. Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – №2. – С. 132-152.

443. Powaski R. March to Armageddon: the United States and the Nuclear Arms Race. – N.Y.: Oxford University Press, 1987. – 318 p.

444. The United Nations and Disarmament, 1945-1970. – N.Y.: UN, 1970. – 515 p.

445. Myrdal A. The Game of Disarmament: How the United States and Russia Run the Arms Race. – N.Y.: Pantheon, 1982. – 433 p.

446. Rust D. How We've Come to View the NPT: Three Pillars // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / ed. H. Sokolski. – Arlington, VA: NPEC, 2017. – P. 37-101.

447. Щорічник СІПІ 2015. – К.: Заповіт, 2016. – 658 с.

448. Chakma B. Pakistan's Nuclear Weapons. – London-N.Y.: Routledge, 2009. – 190 p.

449. UN Security Council Resolution 1977: Nonproliferation. Published April 20, 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/weapons-of-mass-destruction/un-security-council-resolution-1977-non-proliferation/p25238>

450. Kerr P. 2010 Non-Proliferation Treaty (NPT) Review Conference: Key Issues and Implementation / ed. P. Kerr, M. Nikitin, A. Woolf, J. Medalia. – Washington: CRS, 2010. – 29 p.

451. Gilinsky V. Another Gap in the NPT: How Israel and Others Get Outside Nuclear Help // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / ed. H. Sokolski. – Arlington, VA: NPEC, 2017. – P.154-164.

452. IAEA Budget 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.iaea.org/about/budget>

453. Hooton P., Page J. Nuclear Weapons: The State of Play / ed. by R. Thakur, G. Evans. – Canberra: Paragon, 2013. – 269 p.

454. Bunn M., Malin M., Roth N., and Tobey W. Preventing Nuclear Terrorism: Continuous Improvement or Dangerous Decline? / Belfer Center, March 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/PreventingNuclearTerrorism-Web.pdf>

455. Sherreuer M., Rubin A. Video Found in Belgium of Nuclear Official May Point to Bigger Plot // The New York Times, February 18, 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.nytimes.com/2016/02/19/world/europe/belgium-nuclear-official-video-paris-attacks.html>

456. The Greatest Threat: Nuclear Terrorism in an Age of Vulnerability [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.carnegie.org/interactives/nuclear-terrorism/#/>

457. International Atomic Energy Agency, ITD / Incident and Trafficking Database, 2017 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.iaea.org/sites/default/files/16/12/16-3042_ns_to_itdb_web-20160105.pdf

458. Eaves E. What does «nuclear terrorism» really mean? // Bulletin of the Atomic Scientists. 7 April 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://thebulletin.org/what-does-nuclear-terrorism-really-mean9309>.

459. Proliferation Security Initiative Principles. – Published September 4, 2003 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/proliferation/proliferation-security-initiative-principles/p19041>

460. North Korean ship «turned around» // BBC NEWS. Asia-Pacific. 1 July 2009 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8127814.stm>

461. Libyan rebels find Quaddafi's yellowcake uranium [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cbsnews.com/news/libyan-rebels-find-quaddafis-yellowcake-uranium/>

462. The Global Nonproliferation Regime. Council on Foreign Affairs. June 25, 2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/nonproliferation-arms-control-and-disarmament/global-nuclear-nonproliferation-regime/p18984>

463. UN Security Council Resolution 1540 Non-proliferation. – Published April 28, 2004 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/proliferation/un-security-council-resolution-1540-non-proliferation/p19038>

464. The International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, 2005 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/international-organizations-and-alliances/international-convention-suppression-acts-nuclear-terrorism-2005/p11597>

465. The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty, 1996 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cfr.org/proliferation/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty/p10480>

466. Shultz G., Perry W., Kissinger H. and Nann S. A World Free of Nuclear Weapons [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.wsj.com/articles/SB116787515251566636>

467. «Remarks by President Barack Obama». Hradcany Square, Prague, Czech Republic, April 5, 2009 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/DCPD-200900228/pdf/DCPD-200900228.pdf>.

468. Cann M., Davenport K., and Parker J. The Nuclear Security Summit: Accomplishments of the Process. An Arms Control Association and Partnership for Global Security Report. – March 2016. – 76 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.armscontrol.org/files/The-Nuclear-Security-Summits-Accomplishments-of-the-Process.pdf>

469. Яневський О. США вивезли з Східної Європи близько 1600 кг збагаченого урану та плутонію. 5 грудня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/a/us-uranium/3623737.html>

470. UN Votes To Outlaw Nuclear Weapons In 2017 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.globalresearch.ca/un-votes-to-outlaw-nuclear-weapons-in-2017/5553590>

471. Scotti M. Canada votes against nuclear disarmament treaty talks [Electronic resource]. – Mode of access: <http://globalnews.ca/news/3031507/canada-votes-against-nuclear-disarmament-treaty-talks/>

472. Антониу Гутерриш объявил об открытии к подписанию Договора о запрещении ядерного оружия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=28598#.WnJfAudwnct>

473. Einhorn R. Ukraine, Security, Assurances, and Nonproliferation // The Washington Quarterly. – 2015. – Volume 38. – №1. – P. 47-72.

474. Mead W. Putin Invades Crimea: Obama Hardest Hit? // The American Interest. – March 3, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.the-american-interest.com/2014/03/03/putininvades-crimea-obama-hardest-hit/>

475. Потехін О. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна // Американська історія та політика. – 2016. – №1. – С. 100-107.

476. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – 2016. – Вип. 16.– С. 16-22.

477. Megatons to Megawatts program concludes [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.world-nuclear-news.org/ENF-Megatons-to-Megawatts-program-concludes-1112134.html>

478. Einhorn R. Prospects for U.S. – Russian nonproliferation cooperation: Russia – An Increasingly Unreliable Nonproliferation Partner. – Brookings Inst., February 2016 [Electronic resource]. –

Mode of access: <https://www.brookings.edu/research/prospects-for-u-s-russian-nonproliferation-cooperation/>

479. Arbatov A. Understanding the US–Russia Nuclear Schism // *Survival*. – 2017. – Volume 59. – № 2. – P. 33-66.

480. A Blueprint for Donald Trump to Fix Relations with Russia. A policy memo to the president-elect. Priority: High [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.belfercenter.org/node/89105>

481. Einhorn R. Non-Proliferation Challenges Facing the Trump Administration. – Washington D.C.: Brookings Ins., March 2017. – 78 p. [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/03/acnpi_201703_nonproliferation_challenges_v2.pdf

482. Cimbala S. Nuclear Proliferation in the Twenty-First Century: Realism, Rationality, or Uncertainty? // *Strategic Studies Quarterly*. – Spring, 2017. – Volume 11, №1. – P. 129-146 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.airuniversity.af.mil/Portals/10/SSQ/documents/Volume-11_Issue-1/Cimbala.pdf?ver=2017-02-15-154245-097

483. U.S. Department of State, U.S. Delegation to the 2010 Nuclear Nonproliferation Treaty Review Conference, Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, The Three Pillars [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.state.gov/documents/organization/141503.pdf>

484. Потехін О. Україна у зовнішньополітичній доктрині 45-го Президента США // *Зовнішні справи*. – 2016. – №6. – С. 22-25.

485. Thinking about the Unthinkable in a Highly Proliferated World. A Report of the CSIS International Security Program / C. Murdock, T. Karako, I. Williams, M. Dyer. – Lanham: Rowman @ Littlefield, 2016. – 88 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/>

publication/160725_Murdock_ThinkingAboutUnthinkable_Web.pdf

486. Bandow D. Let Them Make Nukes: The Case for «Friendly» Proliferation // Foreign Affairs. – June, 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2016-07-26/let-them-make-nukes>

487. Quester G. Conceptions of Nuclear Threshold Status // Security With Nuclear Weapons? Different Perspectives / ed. by R. Karp. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 209-228.

488. Russett B. Questioning the Morality of Nuclear Deterrence // After the Cold War: An Acceptable Role for Nuclear Weapons? / ed. by C. Kegley and K. Schwab. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 121-145.

489. Schelling T. The Legacy of Hiroshima: A Half-Century without Nuclear War. – Report from the Institute for Philosophy and Public Policy [Electronic resource]. – Mode of access: <https://journals.gmu.edu/PPPQ/article/viewFile/338/266>

490. Tannenwald N. The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 449 p.

491. Kort M. The Historiography of Hiroshima: The Rise and Fall of Revisionism [Electronic resource]. – Mode of access: http://theamericanpresident.us/images/truman_bomb.pdf

492. Correspondence between Harry S. Truman and Samuel Cavert, August 11, 1945. – Official File, Truman Papers [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large/documents/index.php?documentdate=1945-08-11&documentid=11&pagenumber=1

493. Mishler M. War and Memory: The Creation of the Atomic Bombings and the End of the War in the Pacific. – 23 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/>

viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.ua/&httpsredir=1&article=1021&context=historyrawleyconference

494. Miller M. Plain Speaking. An Oral Biography of Harry S. Truman. – N.Y.: Berkley Publ. Co, 1974. – 480 p.

495. Truman M. Harry S. Truman. – N.Y.: William Morrow & Co, 1973. – 602 p.

496. The Forrestal Diaries / ed. by W. Mills. – N.Y.: The Viking press, 1951. – 581 p.

497. NSC-68: Forging the Strategy of Containment with analysis by Paul H. Nitze / ed. by S. Nelson Drew. – Washington: NDU Press, 1996. – 137 p.

498. Long A. Deterrence: From Cold War to Long War. Lessons from Six Decades of RAND Research. – Santa Monica: RAND, 2008. – 116 p.

499. Кулагин В. Международная безопасность. – М.: Аспект Пресс. – 2007. – 318 с.

500. Naroll R., Bullough V., Naroll F. Military Deterrence in History: A Pilot Cross-Historical Survey. – Albany: State University of New York Press. – 1974. – 407 p.

501. Myerson R. Force and Restraint in Strategic Deterrence. – Carlisle, Pa: SSI. – November, 2007. – 31 p. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2007/ssi_myerson.pdf

502. Payne K. The Fallacies of Cold War Deterrence and a New Direction. – Lexington: University Press of Kentucky. – 2001. – 242 p.

503. Naumann K., Shalikhshvili J., Lord Inge, Landxade J., Van den Breemen H. Towards a Grand Strategy for an Uncertain World. Renewing Transatlantic Partnership. – Lunteren: Noaber Foundation. – 2007. – 152 p.

504. Morgan P. Deterrence Now. – Cambridge-N.Y.: Cambridge University Press, 2003. – 331 p.

505. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий / пер. с англ. Б. Червякова, И. Козлова, С. Любимова. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 464 с.

506. NSC-30, September 16, 1948 / United States Policy on Atomic Warfare // Foreign Relations of the United States. – 1948. – General; the United Nations (in two parts). – Part 2. – Washington: GPO, 1948. – 1016 p.

507. Kennan G. Memoirs: 1925-1950. – Boston, Toronto: Little, Brown & Co, 1967. – 583 p.

508. НАТО. – Справочник. – Brussels: Office of Information and Press, NATO. – 2006. – 440 с.

509. NATO, Strategic Concept. Washington, DC. April 24, 1999 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_27433.htm

510. NATO, Strategic Concept. Lisbon. November 19-20, 2010 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.nato.int/strategic-concept/pdf/Strat_Concept_web_en.pdf

511. NATO, Deterrence and Defense Posture Review. Chicago, May 20, 2012 [Electronic resource]. – Mode of access: http://nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87597

512. Потехін О. Друга «холодна війна»: попередні підсумки // Зовнішні справи. – 2015. – № 10. – С. 14-17.

513. Потехін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 2 – Стимування // Зовнішні справи. – 2017. – №2. – С. 16-21.

514. Потехін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 3 – Ядерне стимування // Зовнішні справи. – 2017. – №3. – С. 10-15.

515. Kroenig M., Slocombe W. Why Nuclear Deterrence Still Matters to NATO. Atlantic Council. Brent Scowcroft Center on International Security Issue brief. – August, 2014. – 6 p.

516. Україна-НАТО: діагностика партнерства. Аналітична записка. – Київ: Інститут світової політики, 2015. – 48 с.

517. Boyer P. *By The Bombs Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of Atomic Age.* – Chapel Hill NC & London: The University of North Carolina Press, 1994. – 465 p.

518. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо- российских отношениях. – М.: Международные отношения, 2000. – 336 с.

519. Carpenter T. *A Search for Enemies: American Alliances after the Cold War.* – Washington, DC: Cato Institute, 1992. – 248 p.

520. Mearsheimer J. *The False Promise of International Institutions // The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security / ed. by Brown M., Linn-Jones S. and Miller S.* – Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1995. – P. 332-376 (523 p.)

521. Голдгейр Дж., Макфол М. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны». – М.: Международные отношения, 2009. – 520 с.

522. Garnett Sh. *Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe.* – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. – 145 p.

523. Широпаев А. Украинский и российский пути в истории: толчок к размышлениям [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://day.kyiv.ua/ru/article/polemika/ukrainskiy-i-rossiyskiy-puti-v-istorii-tolchok-k-razmyshleniyam>

524. Умланд А. Глобальні наслідки «української кризи». Занепад Росії та євроазійська безпека на початку ХХІ століття // Критика. – № 5–6 (211– 212). – С. 8-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/280307408_Globalni_naslidki_ukrainskoi_krizi_Zanepad_Rosii_ta_evroazijska_bezpeka_na_pocatku_HHI_stolitta

525. Goldberg J. The Obama Doctrine [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>

526. Brooke J. US Presidential Politics Play Poorly in Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/us-presidential-politics-play-poorly-in-odesa>

527. Рішення комісії Україна-НАТО на Варшавському саміті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/9/7051883/>

528. Motyl A. Five fatal flaws in realist analysis of Russia and Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/03/03/five-fatal-flaws-in-realist-analysis-of-russia-and-ukraine/>

529. Bilinsky Y. Endgame in NATO's Enlargement: the Baltic States and Ukraine. – Westport Connecticut, London: Praeger, 1999. – 167 p.

530. Тренин Д. Стратегия Москвы – создать максимум препятствий для вступления Украины в НАТО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://theins.ru/news/29738>

531. НАТО не розглядає РФ як неминучу загрозу – Столтенберг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/WORLD/nato-ne-rozglyadaye-rf-yak-neminuchu-zagrozu-stoltenberg-222957_.html

532. Нинішній заступник секретаря РНБО передбачав війну з Росією ще рік тому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/editorial/read/55349/Nynishnij_zastupnyk_sekretara_RNBO_peredbachav_vijnu_z

533. Павловский Г. Мир как война за войной: российская машина эскалаций в XXI веке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2015/10/16/ru-61634/ij6v>

534. Campbell K., Kagan R., et al. Extending American Power. Strategies to Expand U.S. Engagement in a Competitive World

Order. – Washington: Center for a New American Security, May 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cnas.org/extending-American-power>

535. Сорос Дж. Європейський Союз: дезінтеграція чи відродження? – К.: Дух і літера, 2015. – 240 с.

536. Lough J. The West Needs a New Form of Deterrence that Targets Russia's Weaknesses [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.chathamhouse.org/media/comment/view/198404>

537. Public Papers of the Presidents of the United States: George Bush. – Book Two, 1992-1993. – Washington: GPO, 1993. – 2370 p.

538. Popadiuk R. American-Ukrainian Relations / McNair Paper 55. – Institute for National Strategic Studies. – Washington, DC: National Defense University, October 1996. – 85 p.

539. Тэлботт С. Билл и Борис: Записки о президентской дипломатии / пер. с англ. М. Немцова. – М.: Городец, 2003. – 507 с.

540. Кравчук Л. Останні дні імперії. Перші роки надії / Запис бесід С.О. Кичигіна. – К.: Видавництво «Довіра», 1994. – 230 с.

541. Дубинин Ю. Ядерный дрейф Украины // Россия в глобальной политике. – 2004. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_2860

542. Minsk Agreement on Strategic Forces concluded between the 11 members of the Commonwealth of Independent States on December 30, 1991 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bits.de/NRANEU/START/documents/strategicforces91.htm>

543. Miller S. Ukraine's flawed nuclear diplomacy // The Nonproliferation Reviw. – Spring-Summer, 1994 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>

544. Miller S. Russia and Nuclear Weapons // The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia / ed. by G. Quester. – Armonk, N.Y.: Sharps, 1995. – P. 89-100 (275 p.).

545. Умланд А. Демонстративный коллаборационизм: как Китай и французские правые подрывают режим нераспространения ядерного оружия // *Континент*. – 2015, Вып. 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://continent.de/authors/umland/public-01-11-2015.html>

546. Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Проект Закону України № 0076 від 20 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50334

547. Schwartz S. Atomic Audit. The Costs and Consequences of U.S. Nuclear Weapons Since 1940. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 1998. – 700 p.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Васильців Олександра Олександрівна – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вовк Віра Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», завідувач відділу теорії та методології всесвітньої історії.

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Миклащук Ігор Миколайович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Скаленко Олексій Карпович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Інституту з наукової роботи, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ялі Максим Харлампійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ
ПРОТИДІЇ РОЗПОВСЮДЖЕННЮ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ
(КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

Монографія

Керівник автор. колективу:
член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І.

Науковий редактор:
член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І.,
д.і.н. Потехін О.В.

Технічний редактор: к.політ.н. Розумюк В.М.

Дизайн та верстка Михайленко Т.Р.

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 16.
Наклад 300 примірників. Зам. 19-231.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 136

